ELLEN MEIKSINS WOOD • KAPİTALİZMİN KÖKENİ

Ellen Meiksins Wood

Kapitalizmin Kökeni

Geniş Bir Bakış

İngilizceden Çeviren: A. Cevdet Aşkın

Yordam Kitap

***Ellen Meiksins Wood** (12 Nisan 1942 - 14 Ocak 2016)*

Uzun yıllar Kanada (Toronto) York Üniversitesi'nde siyaset bilimi profesörü olarak çalıştı. Uluslararası saygın Marksist dergilerden *New Left Review*'un yayın kurulu üyesi (1986-1993), *Monthly Review*'un ise editörü (1997-2000) olarak çalıştı. *Sınıftan Kaçış* kitabıyla Isaac Deutscher Ödülü'nü (1988) kazandı.

Başlıca eserleri şunlardır:

Mind and Politics: An Approach to the Meaning of Liberal and Socialist Individualism (1972), University of California Press. [Akıl ve Politika: Liberal ve Sosyalist Bireyciliğin Anlamı Üstüne Bir Yaklaşım.]

Sınıftan Kaçış: Yeni 'Hakiki' Sosyalizm, 1992, Akış ve Dönem Yayıncılık; 2006, 2011 ve 2018 Yordam Kitap.

Peasant-Citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy (1988), Verso. [Köylü-Vatandaş ve Köle: Atina Demokrasisinin Temelleri.]

Kapitalizmin Arkaik Kültürü: Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme, 2007, 2012 ve 2017, Yordam Kitap.

Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması, 2003, İletişim Yayınları; 2008 ve 2016, Yordam Kitap.

(Neal Wood ile birlikte), *İsyan Borusu: Kapitalizmin Yükselişi ve Siyasal Teori 1509-1688*, 2008, Epos Yayınları.

Kapitalizmin Kökeni, 2003, Epos Yayınları; 2021, Yordam Kitap.

Sermaye İmparatorluğu, 2006, Epos Yayınları; 2014 ve 2016, Yordam Kitap.

Yurttaşlardan Lordlara: Eskiçağdan Ortaçağa Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi, 2008, 2013 ve 2020, Yordam Kitap.

Özgürlük ve Mülkiyet: Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi, 2012 ve 2016, Yordam Kitap.

Eserin orijinal adı:

The Origin of Capitalism:
A Longer View
(Verso, Londra, 2002)

KAPİTALİZMİN KÖKENİ

Geniş Bir Bakış

Ellen Meiksins Wood

İngilizceden Çeviren:
A. Cevdet Aşkın

Yordam Kitap: 387 • **Kapitalizmin Kökeni** • Ellen Meiksins Wood
ISBN 978-605-172-417-1 • *Çeviri:* A. Cevdet Aşkın
Redaksiyon: Cem Somel • *Düzeltme:* Cemre Cemri
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni:* Gönül Göner
Birinci Basım: Mart 2021
© Ellen Meiksins Wood, 2003; © Yordam Kitap, 2020

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 44790)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat: 3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • **W:** www.yordamkitap.com • **E:** info@yordamkitap.com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap
www.instagram.com/yordamkitap

Baskı: **Pasifik Ofset** (Sertifika No: 44451)
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2
34310 Haramidere / İstanbul
Tel: 0212 412 17 77

KAPİTALİZMİN KÖKENİ

Geniş Bir Bakış

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 11

Soru Geçiştiriliyor 12

Fırsat mı Zorunluluk mu? 16

I. GEÇİŞ TARİHİ KURAMLARI 21

1 TİCARİLEŞME MODELİ VE BIRAKTIĞI MİRAS 23

Ticarileşme Modeli 23

Klasik Ticarileşme Modelinden Sonra 29

Dikkate Değer Bir İstisna: Karl Polanyi 34

Avrupa-Merkezciliğe Karşı 40

2 MARKSİST TARTIŞMALAR 47

Marx'ın Geçiş Üzerine Yazdığı 48

Geçiş Tartışması 50

Perry Anderson'ın Mutlakiyet ve Kapitalizm Üzerine Görüşü 57

3 MARKSİST ALTERNATİFLER 64

Brenner Tartışması 64

Brenner ve "Burjuva Devrimi" 76

E. P. Thompson 80

Özet 85

II. KAPİTALİZMİN KÖKENİ 87

4 TİCARET Mİ KAPİTALİZM Mİ? 89

Kent ve Ticaret 90

Temel İhtiyaç Malları Ticareti 96

Floransa ve Hollanda Cumhuriyeti 101

5 KAPİTALİZMİN TARIMSAL KÖKENİ 112
Tarım Kapitalizmi 112
Kapitalist Mülkiyetin Yükselişi ve "Islah" Etiği 123
Çitleme 126
Locke'un Mülkiyet Teorisi 127
Sınıf Mücadelesi ve Burjuva Devrimi 134

III. TARIM KAPİTALİZMİ VE ÖTESİ 141

6 TARIM KAPİTALİZMİ VE ÖTESİ 143
Tarım Kapitalizminin Altın Çağı 143
Tarım Kapitalizmi Gerçekten Kapitalist miydi? 148
Piyasaya Bağım ve Yeni Bir Ticaret Sistemi 152
Tarım Kapitalizminden Sanayi Kapitalizmine 160

7 KAPİTALİST EMPERYALİZMİN KÖKENİ 165
Kapitalizmden Önceki Emperyalizm 165
İrlanda: Yeni Bir Kapitalist Emperyalizm mi? 170
Sömürgecilik ve Islah İdeolojisi 176
Çitlemeden Sömürgeciliğe mi? 181

8 KAPİTALİZM VE ULUS DEVLET 187
Kapitalizmden Önce Avrupa'da Egemen Ülkesel Devlet 188
Kapitalist İngiltere'de Devlet 192
Kapitalizm ve Uluslararası İlişkiler 195
Kapitalizm ve Ulus Devlet 198

9 MODERNİZM VE POSTMODERNİZM 204
Kapitalizm ile Modernizmi Karşılaştırma:
Fransa ve İngiltere 204
Postmodernizm 212

SONUÇ 216

DİZİN 222

TEŞEKKÜR

Birinci baskıda yorumları ve teşvikinden ötürü Neal Wood'a ve Monthly Review Press Yayın Yönetmeni iken beni kitabı yazmaya ikna eden ve hem yazıma hem de özellikle öze ilişkin son derece yararlı, konuya derinlemesine vâkıf eleştiri ve önerileriyle katkıda bulunan Chris Phelps'e teşekkür etmiştim. Esaslı biçimde gözden geçirilip genişletilen bu baskıda, ilgili konular üzerine yıllarca yaptığımız tartışmalar için ve yaptıkları kontroller ve yararlı önerilerinden dolayı George Comninel ve Robert Brenner'a teşekkürlerimi eklemek istiyorum (yine de gözden kaçan hatalar kuşkusuz bana aittir). Zorlukları aşarak yapabildiğimiz işbirliğinden ötürü Monthly Review Press'ten Martin Paddio'ya teşekkür ederim. Yapıcı eleştirileri ve *Historical Materialism*'in diğer editörleriyle birlikte sayfalarında bana bu kitabın temelini oluşturan fikirlerin bir kısmını ortaya koyma fırsatı verdiği için Verso'dan Sebastian Budgen'a da teşekkür ederim. Justin Dyer'a baskı öncesinde yaptığı dikkatli özenli tashihi ve Tim Clark'a da kitabı yayımlama sürecindeki etkin rehberliği için şükran borçluyum.

GİRİŞ

1980'lerin sonlarında ve 1990'larda "komünizmin çöküşü" pek çok kişinin eskiden beri inandığı şeyleri doğrulamış görünüyordu: Kapitalizm insanlığın doğal durumudur, doğa yasalarına ve insanın fıtratına uygundur ve o doğa yasalarından ve doğal eğilimlerden herhangi bir sapma ancak felaketle sonuçlanır.

Çöküşün ardından gelen kapitalist zaferi sorgulamak için elbette pek çok neden var. Bu kitabın ilk baskısının girişini yazdığım sırada dünya hâlâ Asya krizinin darbesinin etkisi altındaydı. Bugün ABD'de gazetelerin finans sayfaları durgunluk belirtilerini endişeyle izlerken eski kapitalist konjonktür devirlerini yeniden keşfediyorlar; oysaki bizi bu devirlerin geçmişte kaldığına inandırmaya çalışıyorlardı. Bu iki olay arasında geçen sürede, kendilerini gururla "antikapitalist" olarak vasıflandıran insanlar dünyanın değişik bölgelerinde bir dizi coşkun gösteri yaptı. Gösterilere katılanların pek çoğu "küreselleşmenin" ya da neoliberalizmin kötülüklerini kapitalizmin esas sabit doğasından ayırma eğiliminde, ama aslında insani ihtiyaçlar ile kâr gereksinimleri arasındaki çatışmanın farkındalar; çelişki, zengin ile yoksul arasında büyüyen uçurumdan artan ekolojik tahribata kadar her şeyde kendini gösteriyor.

Kapitalizm, geçmişte tekrar tekrar düştüğü krizlerden çıkmayı her zaman başardı ama her çıkışında daha da kötü yeni krizlerin temelini attı. Yıkımı sınırlı tutmak ya da telafi etmek

için ne çare uygulanırsa uygulansın milyonlarca insan, genellikle, krizden çektiği gibi bulunan çarelerden de mağdur oldu.

Kapitalist sistemdeki zayıflıkların ve çelişkilerin giderek su yüzüne çıkması, günün birinde onu eleştirmeden destekleyenlerden bazılarına, bir alternatif bulmak gerektiğini düşündürebilir. Ne var ki alternatifi olmadığı ve olamayacağı inancı yerleşerek özellikle Batı kültürüne kök salmıştır. Bu kanaat hem kapitalizmin iddialı ideolojik söylemine dayanıyor, hem de tarihe (yalnızca kapitalizm tarihine değil, genel olarak tarihe) ilişkin sımsıkı sarıldığımız bazı inançlarımıza dayanıyor. Sanki tarihsel hareketin varış noktası hep kapitalizm olmuştur; dahası bizatihi tarihin yönüne de başlangıcından itibaren kapitalizmin "hareket yasaları" yön vermiştir.

SORU GEÇİŞTİRİLİYOR

Kapitalizm, hayatın en temel gereksinimlerine varana dek mal ve hizmetlerin kâr amaçlı mübadele için üretildiği, insanın işgücünün bile piyasada meta olarak satıldığı, ekonomide bütün öznelerin piyasaya bağımlı olduğu bir sistemdir. Bu sadece işgücünü ücret karşılığında satmak zorunda olan işçiler için değil, aynı zamanda işgücü de dahil, girdi alımında ve kâr etmek için ürün satışında piyasaya bağımlı olan kapitalistler için de geçerlidir. Kapitalizm diğer toplumsal formasyonlardan, üreticilerin üretim araçlarına erişmekte piyasaya bağımlı olmasıyla farklıdır (örneğin piyasa dışında toprağına doğrudan sahip olan köylü böyle değildir). Kapitalizmde hasılaya el koyanlar, feodal beylerin köylülerden artık emek koparmasını olanaklı kılan askerî, siyasi ve adli güç gibi "ekonomi dışı" doğrudan el koyma araçlarını kullanamaz; bunun yerine piyasanın saf "iktisadi" mekanizmalarına dayanmak zorundadır. Bu sistemin ayırt edici özelliği piyasaya bağımlılık olduğundan rekabet ve kâr maksimizasyonu hayatın temel kurallarıdır. Bu kurallar

nedeniyle kapitalizm, teknik araçlarla işgücünün üretkenliğini artırmaya güdülenen, benzersiz bir sistemdir. Kapitalizm, toplumsal çalışmanın büyük kısmını mülksüz işçilerin yaptığı bir sistemdir, işçi geçinebilmek ve çalışabilmek için gerekli araçlara erişmek maksadıyla işgücünü ücret karşılığında satmak zorundadır. İşçiler toplumun ihtiyaç ve isteklerini karşılarken aynı zamanda işgücünü satın alanlar hesabına kâr üretir. Nitekim mal ve hizmet üretimi sermaye üretimine ve kapitalist kâr üretimine tabidir. Başka bir ifadeyle, kapitalist sistemin temel amacı sermaye üretmek ve onu artırmaktır.

İnsanların maddi ihtiyaçlarını bu şekilde sağlayan sistem, maddi yaşamı ve toplumsal üretimi sağlayan tüm önceki düzenlerden farklıdır. Bu farklı sistem insanların yeryüzünde ortaya çıkmasından beri geçen zamana kıyasla çok kısa bir süredir mevcut. Sistemin köklerinin insan doğasında olduğunu, insanların eski çağlardan beri faaliyetlerine devam ettiğini ısrarla ileri sürenler bile onun gerçekte erken modern dönemden önce ve Batı Avrupa dışında görüldüğünü iddia etmez. Gerçi bunlar önceki dönemlerde kapitalizmi bölük pörçük tespit edebilir; ya da kapitalizmin başlangıcını Orta Çağ'da çökmekte olan feodalizmin ufkunda beliren ama henüz feodal sınırlamalarla kısıtlanmış bir tehdit olarak teşhis edebilir; ya da ticaretin yayılması ile ya da coğrafi keşiflerle, sözgelimi Kolomb'un on beşinci yüzyıl sonundaki keşifleriyle başladığını söyleyebilirler. Kimileri bu erken biçimleri "proto-kapitalizm" olarak adlandırabilir ama kapitalist sistemin gerçekten on altıncı ya da on yedinci yüzyıldan önce mevcut olduğunu öne sürecek pek az kişi çıkar. Bazıları ise kapitalizmi on sekizinci yüzyıla, yahut on dokuzuncu yüzyıla (sanayi kapitalizmi olarak olgunlaştığı yüzyıla) yerleştirir.

Yine de sistemin tarihte ortaya çıkışını açıklayanlar, genel olarak, kapitalizmi daima var olan eğilimlerin doğal gerçekleşmesi olarak görmüştür. Bunda bir paradoks var. Kapitaliz-

min ortaya çıkış tarihine dair ilk anlatılardan itibaren, hemen hepsi söze bizzat açıklanması gereken şeyi varsayarak başlar. Kapitalizmin kökenine ilişkin açıklamaların neredeyse istisnasız tümü birer kısırdöngüdür: Ortaya çıkışını açıklamak için kapitalizmin önceden zaten var olduğunu farz ederler. Kapitalizmi ayırt eden kâr maksimizasyonu güdüsünü izah etmek için evrensel bir kâr maksimizasyon rasyonalitesi varsayarlar. Kapitalizmin teknik araçlarla işgücünün üretkenliğini artırma güdüsünü açıklamak için de işgücü üretkenliğinde sürekli, neredeyse doğal bir teknolojik iyileşme olduğunu varsayarlar.

Soruyu cevaplandırılmış sayan bu açıklamaların kökü klasik ekonomi politikte ve Aydınlanma'nın ilerleme anlayışındadır. Hepsinin betimlediği tarihsel gelişmede, kapitalizmin ortaya çıkışının ve olgunlaşmasının ilk işaretleri insan rasyonalitesinin ilk belirtilerinde, *Homo sapiens*'in ilk kez alet kullanmasıyla başlayan teknolojik ilerlemede ve insanların kadim zamanlardan beri yaptığı mübadele eylemlerindedir. Tarihin nihai hedefine yani "ticaret toplumuna" ya da kapitalizme yolculuğu uzun ve çetin olmuş, kaçışına çok sayıda engel çıkmıştı. Ama ilerleyişi yine de doğal ve kaçınılmazdı. Öyleyse "kapitalizmin yükselişini" açıklamak için onun ileriye hareketini köstekleyen çok sayıda engelin (bazen tedricen, bazen aniden devrimci şiddetle) nasıl ortadan kaldırıldığını açıklamak yeter.

Kapitalizme ve başlangıcına ilişkin çoğu anlatıda aslında bir başlangıç yoktur. Kapitalizm daima bir yerlerde mevcuttur, fakat büyüyebilmesi ve olgunlaşabilmesi için zincirlerinden –örneğin feodalizmin prangalarından– kurtulması gerekir. Bu prangalar genelde politiktir: Feodallerin asalak iktidarıdır ya da otokratik bir devletin kısıtlamalarıdır. Kimi zaman da kültürel ya da ideolojiktir, başka dinden olmak gibi. Kısıtlamalar "iktisadi" faillerin serbest hareket etmesini ve iktisadi rasyona-

litenin serbestçe gerçekleşmesini sınırlar. Bu ifadelerde yer alan "iktisadi" terimi mübadele ve piyasa ile bağlantılı anlamındadır; burada kapitalizmin tohumlarının en ilkel mübadele eylemlerinde, her türlü ticarette ve piyasa faaliyetinde bulunduğu yolundaki varsayımı fark ediyoruz. Bu varsayım tipik olarak başka bir varsayımla, tarihin neredeyse doğal bir teknolojik gelişme süreci olduğu varsayımıyla bağlantılıdır. Öyle ya da böyle kapitalizm, piyasaların genişlemesinin ve teknolojik gelişmenin kritik düzeye ulaştığı, servetlerin yeterince birikip kârlı alanlara yatırılabildiği yerde ve zamanda az çok doğal bir şekilde ortaya çıkar. Marksist açıklamaların birçoğu özünde (prangaları kıran burjuva devrimlerin ilavesiyle) aynen böyledir.

Bu açıklamalar sonuçta kapitalist olan ile kapitalist olmayan toplumlar arasındaki *sürekliliği* vurgulayıp, kapitalizmin *özgüllüğünü* inkâr eder ya da gizler. Mübadele aşağı yukarı ezelden beri yapılageldi, besbelli kapitalist piyasa da bunun devamıdır. Bu muhakemede kapitalizme özgü sürekli üretim güçlerini köklü dönüştürme gereksinimi, tarih ötesi, neredeyse doğal evrensel eğilimlerin devamı ve hızlanması telakki ediliyor. Bu nedenle sanayileşme de insanlığın en temel eğilimlerinin kaçınılmaz sonucu oluyor. Öyle olunca kapitalizmin soyağacı doğal olarak ilk Babilli tüccardan başlıyor, Orta Çağ kentsoylusundan geçerek erken dönem modern burjuvaya ve nihayet sanayi kapitalistine uzanıyor.[1]

Bu anlatının bazı Marksist versiyonlarında benzer bir mantık var. Gerçi yeni versiyonlarında anlatı genellikle kentten kırsala kaymaktadır; tüccarın yerini, büyüyerek tam bir kapitalist olma fırsatını kollayan kırsal meta üreticileri, küçük ya da orta çiftçiler almaktadır. Bu anlatıda küçük meta üretimi feodaliz-

1 *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay on Old Regimes and Modern States* (Londra: Verso, 1991) [*Kapitalizmin Arkaik Kültürü: Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme*, Yordam Kitap, 2007] kitabımda bu tarih modeline "burjuva paradigması" adını verdim.

min zincirlerinden kurtularak az çok doğal bir şekilde büyüyüp kapitalizme dönüşür; küçük meta üreticileri yeter ki fırsat bulsun, kapitalist yolu tutar.

Bu beylik tarih anlatılarında insan doğasına ve insanların fırsat verildiğinde nasıl davranacağına dair açık ya da örtük belirli varsayımlar var. Deniyor ki insanlar daima mübadele eylemleriyle kâr maksimize etme fırsatlarından yararlanmakla kalmaz, bu doğal eğilimi gerçekleştirmek için işgücü verimini artırmak amacıyla üretim düzenini ve araçlarını devamlı geliştirmeye çalışır.

FIRSAT MI ZORUNLULUK MU?

O halde klasik modele göre kapitalizm, olanaklı olduğu yerde ve zamanda yakalanacak bir fırsattır. *Fırsat* kavramı kapitalist sistemin beylik algılanışında çok önemlidir. Günlük dilimize dahi yerleşmiştir. Kapitalizmin bağrındaki "piyasa" kelimesinin yaygın kullanımını düşünün bir kere. Sözlükte *piyasa* kelimesinin hemen hemen tüm tanımları *fırsatı* çağrıştırıyor: Piyasa, somut bir alan ya da kurum olarak, satma ve satın alma fırsatlarının mümkün olduğu bir yerdir; soyutlandığında piyasa satış olanağıdır.* Mallar "bir piyasa bulur" Talep olduğunda bir hizmet ya da metanın piyasası var deriz, bu da onun satılabileceği ve satılacağı anlamına gelir. Piyasalar satış yapmak isteyenlere "açıktır" Piyasa "satın alma ve satma koşullarını ve fırsatlarını" temsil eder (*The Concise Oxford Dictionary*). Piyasa *teklifi* ve *seçme* olanağını ima eder.

---

* "Pazar" satıcılar ile alıcıların bir araya geldiği, malların ortada sergilendiği, alıcılar ile satıcıların yüz yüze temas ederek alışveriş yaptığı bir kurumdur. Pazarın toplandığı bir mekân vardır. "Piyasa" ise bir malı veya hizmeti satanlar ile bunu satın alanlar arasındaki *ilişkiler* ve bu ilişkileri düzenleyen *kurallar*dır. Mekânı yoktur. Pazar, İlk Çağ'dan beri işleyen bir kurumdur; piyasa ise kapitalizmle ortaya çıkmış bir kurumdur. İngilizcede pazar-piyasa ayırımı yoktur: *Market* kelimesi her iki anlamda kullanılmaktadır. Yazarın bu paragraftaki cümleleri İngilizcedeki bu muğlaklığı yansıtmaktadır. *-red.*

Peki piyasa güçleri nedir? Güç, baskıyı çağrıştırmaz mı? Kapitalist ideolojide piyasa zorlama değil, zımnen özgürlük demektir. "Rasyonel bir ekonomide" arz talebi karşılar, insanların özgürce seçebildiği meta ve hizmetleri sunar; rasyonel ekonomiyi sağlayan mekanizmalar bu özgürlüğü de temin eder. Söz konusu mekanizmalar piyasanın öznesiz "güçleri"dir, eğer bunlar herhangi bir baskı yapıyorsa bu sadece iktisadi failleri seçimlerini ve fırsatlarını maksimize etmeye ve "rasyonel" davranmaya zorlama şeklindedir. Bu, fırsat ve seçim için en iyi koşulların kapitalizmde gerçekleştiği, yani "piyasa toplumu"nun doruğunda gerçekleştiği anlamına gelir. Piyasaya ne kadar çok mal ve hizmet arz edilirse bunları o kadar çok insan özgürce satıp kazanç sağlar, ve o kadar çok insan özgürce istediği malları seçerek satın alabilir.

Bu düşünüşte yanlış olan nedir? Bir sosyalist muhtemelen, eksik olan en önemli unsurun işgücünün metalaşması ve sınıf sömürüsü olduğunu söyleyecektir. Tamam. Ama kapitalist piyasaya ilişkin sosyalist betimlemelerde bile, bunun ayırt edici başat özelliğinin fırsat ya da seçim olmadığı, bilakis zorlama olduğu tam anlaşılmamaktadır. Kapitalizmde maddi yaşamın ve toplumsal üretimin tümüne piyasa aracılık eder, öyle ki tüm bireyler ihtiyaçlarını temin edebilmek için şu ya da bu şekilde piyasa ilişkilerine girmek zorundadır. Bu piyasaya bağım sisteminde kapitalist piyasanın buyrukları (dayattığı rekabet etme, biriktirme, kâr maksimize etme ve işgücünün verimini artırma zorunlulukları) tüm ekonomik işlemleri düzenlemekle kalmaz, genel toplumsal ilişkileri de düzenler. İnsanlar arasındaki ilişkilere meta mübadelesi aracılık ettiğinden, insanların toplumsal ilişkileri de nesneler arasındaki ilişkiler gibi görünür: Marx'ın ünlü ifadesiyle "meta fetişizmi" budur.

Bazı okuyucular bu noktada bunları her sosyalistin ya da en azından her Marksistin bildiğini söyleyerek itiraz edecektir. Ama bu kitapta göreceğiz ki (kapitalist piyasanın fırsattan

ziyade zorunluluk biçiminde işlemesi misali) kapitalizmin özgül yönleri Marksist kapitalizm tarih kitaplarında bile gözden kaybolabilmektedir. Kapitalizmden önceki toplumdan kapitalist topluma geçiş, önceki toplumsal formasyonların bazen engellere çarpsa da az çok doğal şekilde büyüyüp olgunlaşması şeklinde nitel bir dönüşümden ziyade nicel bir değişim olarak sunulduğunda kapitalist piyasa özgül bir toplumsal yapı olarak gözden kaybolmaktadır.

Bu kitabın konusu kapitalizmin kökeni ve buna ilişkin tarihsel-teorik tartışmalardır. I. Kısım'da başlıca tarihsel açıklamalar ve tartışmalar gözden geçirilmektedir. Özellikle en yaygın kapitalist gelişme modeli olan "ticarileşme modeli" (birkaç versiyonuyla) ele alınmakta ve bu modele yapılan başlıca itirazlar incelenmektedir. II. ve III. Kısım'da alternatif bir tarihsel anlatı taslağı çiziyorum. Bu alternatif anlatıyı I. Kısım'da ele alınan tartışmaları ve özellikle basmakalıp görüşlere karşı çıkan tarih kitaplarını temel alarak kurdum; soruyu geçiştiren standart açıklamalarda sık sık düşülen tuzaklardan sakındığımı umuyorum. Gözden geçirilip genişletilen bu yeni baskıya eklenen bölümlerde ve fasıllarda, özellikle kapitalist olmayan ticaret, kapitalist emperyalizmin kökeni, kapitalizm ile ulus devlet arasındaki ilişki üzerine ilk baskıda üstü kapalı dokunulan savlar geliştirildi.

Kitabın orijinal başlığına bir alt başlık ekledim. Alt başlığın, yeni baskının ilkinden epey daha uzun olmasının yanı sıra kapitalizme ve etkilerine daha uzun dönemli "geniş bir bakış" ile baktığımı da anlattığını umuyorum. İlk maksadım kapitalizmin doğallaştırılmasına karşı çıkmak, hangi bakımlardan tarihsel özgül bir toplumsal formasyon olduğunu ve hangi yönden önceki formasyonlardan tarihî bir kopuş teşkil ettiğini vurgulamaktır. Bu denemede amacım hem bilimsel hem de politiktir. Kapitalizmin özgüllüğünü ve onu yaratan uzun sancılı tarihsel süreçleri görmezden gelen girişimler, geçmişi kavrayı-

şımızı daraltıp sınırlandırmaktadır. Aynı zamanda gelecek için umut ve beklentilerimizi daraltıp kısıtlamaktadır, zira kapitalizm tarihin doğal doruğu olarak kabul edilirse aşılması tasavvur edilemez. Kapitalizmin kökeni sorunu gizemli görünebilir. Ancak bu sorun kültürümüze derin kök salmış varsayımların içindedir; sözüm ona "serbest" piyasaya ve bunun insanlığa yararlarına dair, demokrasiyle, toplumsal adaletle ve ekolojik sürdürülebilirlikle bağdaşırlığına dair yaygın tehlikeli yanılsamaların bağrında bu sorun var. Kapitalizme alternatif düşünebilmek için kapitalizmin geçmişine ilişkin alternatif anlayışları tartmak gerekir.

I

GEÇİŞ TARİHİ KURAMLARI

1

TİCARİLEŞME MODELİ VE BIRAKTIĞI MİRAS

Kapitalizmin kökenine dair en yaygın basit açıklama, kapitalist gelişmeyi neredeyse insan türü var olduğundan beri insan faaliyetlerinin doğal sonucu olarak kabul eder. Gerçekleşmesi için sadece dışsal engellerin kaldırılması gerekmekteydi. Bu açıklamanın (ya da açıklamamanın) çeşitlemeleri, iktisadi gelişmeye ilişkin "ticarileşme modelini" oluşturmaktadır; herhalde hâlâ en yaygın modeldir. Kapitalizmi en sert eleştirenler arasında da en yaygın modeldir. Modelin etkileri, onu geçersiz kıldığını iddia eden demografik açıklamalarda ya da çoğu Marksist açıklamada bile tümüyle silinmiş değildir.

TİCARİLEŞME MODELİ

Klasik ekonomi politikte, Aydınlanma'nın ilerleme anlayışında ve daha modern tarih kitaplarında görülen geleneksel açıklamaya göre, Adam Smith'in insanda olduğunu iddia ettiği ünlü "takas ve mübadele" doğal eğilimi olsa da olmasa da, çıkarını güden rasyonel bireyler tarihin şafağından beri mübadele yapagelmiştir. İşbölümünün artmasıyla mübadelede uzmanlaşma oldu. Uzmanlaşma üretim araçlarında teknik

ilerleme ile beraber yürüdü. Bu açıklamaların pek çoğuna göre, işbölümünde artan uzmanlaşmada asıl amaç üretkenliği artırmak olmuş olabilir. Onun için ticaretteki gelişmeye dair bu açıklamalar ile bir çeşit teknolojik determinizm arasında bağlantı oluşuyor. Buna göre, ilerlemenin en yüksek aşaması olan kapitalizm yani "ticaret toplumu", çok eskilere uzanan ticari faaliyetlerin (teknik ilerleme ile birlikte) olgunlaşması ve siyasi ve kültürel kısıtlamalardan kurtuluşudur.

Bu açıklamalar piyasanın, ona zorun girdiği zaman kapitalistleştiğini kabul etmemektedir.* Bilakis bunlar kapitalizmin, piyasanın eski çağlardan kalma kısıtlamalardan azat olduğunda ve herhangi bir nedenle ticari fırsatların artmasıyla ortaya çıktığını öne sürüyor. Bu açıklamalarda kapitalizm, önceki [toplumsal] formasyonlardan nitel bir kopuştan ziyade muazzam bir nicel artıştır, piyasaların genişlemesi ve iktisadi yaşamın ticarileşmesidir.

Anlatıya göre, bu kısıtlamalar kapsamlı ve kesin olarak yalnızca Batı'da ortadan kaldırıldı. İlk Çağ'da Akdeniz bölgesinde ticaret toplumu epey oluşmuştu, ancak evriminin devamını doğal olmayan bir kesinti –feodalizm fasılası, ekonomik yaşamı yeniden irrasyonalizmin ve asalak feodal beyler iktidarının zincirlediği karanlık yüzyıllar– durdurdu.

Bu kesintinin klasik anlatısında barbarların Roma İmparatorluğu'nu istilasına atıf yapılır. Daha sonra modelin çok etkili bir yorumunu geliştiren Belçikalı tarihçi Henri Pirenne, Akdeniz'de ticaret uygarlığındaki kesintinin daha sonra, Müslümanların istilasıyla olduğunu öne sürdü. Müslüman istilası Doğu ile Batı arasındaki Akdeniz ticaret yollarını kapatarak eski ticaret sisteminin gelişmesini baskı altına almıştı. Tüccar sınıfının önderliğinde büyüyen "mübadele ekonomi-

* İngilizce *market* kelimesinin pazar ve piyasa anlamlarını göz önüne alarak cümle şöyle yorumlanabilir: "Bu açıklamalar, pazarlardaki mübadelelere zorun girmesiyle kapitalist piyasalara dönüştüğünü kabul etmemektedir."–*red.*

sinin" yerini "tüketim ekonomisi" yani feodal aristokrasinin rantiye ekonomisi aldı.[1]

Ancak Pirenne'e ve öncellerine göre ticaret, kentlerin büyümesi ve tüccarların özgürleşmesiyle zamanla yeniden canlandı. Burada da ticarileşme modeliyle bağlantılı en yaygın varsayımlardan birini görüyoruz: Kapitalizmin kentlerle ilişkili olduğu, kentlerin başından beri kapitalizmin embriyosu olduğu varsayımı. Pirenne'e göre kentler erken modern dönemde kendine özgü görülmedik bir özerklik içinde gelişti. Kentlere eski kültürel kısıtlamaların ve siyasi asalakların boyunduruğunu başından atan özerk kentsoylu (ya da burjuva) sınıfı hâkimdi; başlıca faaliyeti ticaretti. Kent ekonomisinin, ticari faaliyetin ve tüccar zihniyetinin bağımlardan kurtulması ve ticaretteki özgürleşmenin üretim tekniklerinde olanak açtığı kaçınılmaz ilerleme, modern kapitalizmin ortaya çıkışını açıklamaya güya yetiyordu.

Bütün bu açıklamaların ortak yönü, mübadelenin ilk belirtilerinden modern sanayi kapitalizminde olgunlaşmasına dek ticaretin ve piyasaların devamlılığını varsaymalarıdır. Bu açıklamalara göre "ucuza alıp pahalıya satma" şeklinde yürüyen kadim ticari kâr kazanma işi, aslında artık değere el koyarak yapılan birikimden ve kapitalist mübadeleden de farklı değildir.

Öyleyse bu modele göre kapitalizmin ya da "ticaret toplumunun" ortaya çıkışı büyük bir toplumsal dönüşümden çok, nicel bir artıştır. Ticaret yayılarak, giderek daha çok metayı kapsadı. Serveti de artırdı. Klasik ekonomi politikte görülen bir kanıya göre ticaret ve geliştirdiği iktisadi zihniyet (ticaret yapanların ihtiyatı ve tutumluluğu) yatırıma olanak veren

1 Henri Pirenne'in en ünlü eseri *Mohammed and Charlemagne*'dır (Londra: Ailen ve Unwin, 1956), ama tezi bütünüyle bir konferans dizisinde özetlenmiştir: *Medieval Cities: The Origins and the Revival of Trade* (Princeton: Princeton University Press, 1969).

serveti biriktirmeyi teşvik eder. Bu "ilk" ya da "ilkel" birikim kritik bir kitleye ulaştığında, ticarileşme kemale ererek olgun bir "ticaret toplumu" ortaya çıkar. "İlkel birikim" denilen bu kavram, Marx'ın *Kapital*'in I. cildinde inceleyip eleştirmesiyle kapitalizmin kökenini açıklamaya önemli bir yeni açı getirdi; bunu göreceğiz.

Bu kapitalizm tarihi anlatılarındaki başka bir ortak tema, burjuvazinin ilerlemenin öznesi olduğudur. *Burjuva* ile *kapitalisti* aynı görmeye öylesine alışığız ki, bu örtüşmedeki saklı varsayımlar gözden kaçmaktadır. Tanıma göre kentsoylu ya da burjuva, bir kent sakinidir. Sözcük eskiden özellikle Fransızcasında [aristokrat bir] soydan olmayan, geçinmek için çalışan ama işinde genelde elini kirletmeksizin bedeninden çok kafasını kullanan birey anlamında kullanılıyordu. Sözcüğün bu eski anlamı kapitalizm hakkında hiçbir bilgi vermiyor; tanımına tüccarın yanı sıra serbest meslek sahibi, memur ve aydın da girer. "Kapitalist" ve "burjuva" kavramlarının giderek örtüşmesi, İngiltere'deki ekonomik gelişme ile Fransız Devrimi'ni birbirine bağlayan ilerleme anlayışının karma bir tarihsel değişim tablosu çizerek bunu Batı kültürüne yerleştirmesiyle oldu. "Burjuva" sözcüğünün daha sonraki kullanılışında kent sakininin tüccarlaşarak kapitalistleşmesi, ticarileşme modelinin mantığını gösteriyor: İlk Çağ'daki kent sakininin yerini Orta Çağ'da kentsoylusu alır, bu da kolayca modern kapitaliste dönüşür. Ünlü bir tarihçi bunu, tarih orta sınıfların sürekli yükselişidir, diye alaya almıştır.

Bu modelleri benimseyen tüm tarihçiler, kapitalizmin bir çeşit tarihî kopuş ve dönüşüm temsil ettiğini kabul etmiyor değiller. Doğrudur: Bazıları hemen her yerde, özellikle de İlk Çağ'da Yunanistan'da ve Roma'da ticaret yapıldığını keşfetmekle kalmıyor, hep dışsal engellerden kurtulmayı bekleyen kapitalizm parçacıkları da bulmaya meyletdiyorlar. Ama bunlar bile feodalizmin iktisadi ilkelerinden "ticaret toplumundaki"

yeni zihniyetine yani kapitalizme geçişin büyük bir değişim olduğunu vurgular. Örneğin "doğal" bir ekonomiden para ekonomisine geçişten ya da kullanım için üretimden mübadele için üretime geçişten dem vurulur. Ne var ki bu tarih anlatılarında büyük bir değişimden bahsedildiğinde bu değişim ticaretin ve piyasaların mahiyetinde değildir. Değişim daha ziyade ticaretin doğal evrimini ve piyasaların olgunlaşmasını engelleyen siyasi, hukuki, kültürel, ideolojik ve teknolojik güçlerde ve kurumlardadır.

Bu modellerde ticaret toplumunun doğal gelişmesini kesintiye uğratarak tarihte asıl kopuşu temsil eden, *feodalizm*dir. Feodalizmin çatlaklarında yeşerip onun kısıtlarını yıkan ticari gelişmenin yeniden canlanması Avrupa tarihinde büyük bir değişiklik olarak ele alınır, ama yolundan geçici olarak (uzunca süre ve şiddetle de olsa) saptırılan tarihî bir sürecin tekrar devam etmesi olarak görülür. Bu varsayımların içerdiği başka bir önemli önerme kentlerin ve ticaretin doğal olarak feodalizmle çeliştiğidir, zira nasıl gerçekleşmiş olursa olsun bunların büyümesi ve artması feodal sistemin kuyusunu kazmıştır.

Bu anlatılara göre feodalizm ticaret toplumunun ilerlemesini raydan çıkarmış olsa da, piyasanın öz mantığında önemli bir değişiklik olmadı. Piyasada faaliyet gösterenler baştan itibaren ortaya çıkan her fırsatta malları kâr amacıyla satarak faydasını* maksimize eden, çıkar güden rasyonel bireylerdi. Piyasa mantığı uyarınca işbölümü ve uzmanlaşma arttı, ticaret ağları sürekli genişledi, özellikle üretim teknikleri devamlı gelişerek maliyetleri düşürerek ticari kârları artırdı. Bu mantığın işleyişi çeşitli şekillerde kösteklenebiliyordu. Feodal beyler kâr amaçlı mübadele yapmak ve üretim tekniklerini geliştirmeyi teşvik

* Burada "fayda" kelimesi mikroiktisadi bir terimdir. İnsanı herhangi bir malı satın almaya güdüleyen ihtiyaç, zevk, eğilim vs. anlamına gelir. Mikroiktisatta bireylerin tüm iktisadi eylemlerinde faydalarınıençoklaştırmaya çalıştığı öne sürülür. *-red.*

etmek yerine, baskın güçlerini kullanarak angarya yaptırdıkları işgücünü sömürüp köylülerden artık ürün koparark servet gasp edebiliyor, bu suretle piyasanın mantığını bastırabiliyordu. Ama piyasanın mantığı esas itibarıyla hep aynı kaldı: Bu mantık gereği daima yararlanılacak bir fırsat olur, daima ekonomik büyümeye ve üretim güçlerinin gelişmesine yol açar; dolayısıyla da piyasanın mantığı serbestçe işlerse er geç sanayi kapitalizmine varılır.*

Başka bir deyişle ticarileşme modeli kapitalizme özgü zorunları es geçmektedir. Model, piyasanın kapitalizmde somut işleyişini; insanları piyasaya girmeye, artığı yeniden yatırmaya, işgücünün üretkenliğini artırarak üretimi "etkin"** yapmaya zorlayan hareket yasalarını; rekabet, kâr maksimizasyonu ve sermaye biriktirme yasalarını görmezden gelmektedir. Sonuçta modeli benimseyenler bu özgül hareket yasalarını belirleyen özgül toplumsal mülkiyet ilişkilerini ve özgül sömürü tarzını açıklamaya gerek duymadı.

Aslında ticarileşme modelinde kapitalizmin ortaya çıkışını açıklamaya zaten gerek yoktu. Model, kapitalizmin tarihin başından beri var olduğunu, hatta embriyo olarak insanın öz doğasında ve rasyonalitesinde olduğunu kabul ediyordu. İnsanların olanak verildiğinde daima kapitalist rasyonalite kurallarınca davrandığını, kâr kazanma amacı güttüğünü ve bu amaçla emeğin üretkenliğini artırmaya çalıştığını varsayıyordu. Böylece tarih, kapitalist gelişme yasalarına göre (bazen büyük kesintilere uğrasa da) üretim güçlerini geliştirerek sürdürülen bir ekonomik büyüme sürecinde ilerledi. Şayet olgun kapitalist ekonominin ortaya çıkışına ilişkin herhangi bir açıklamaya gerek varsa bu, kapitalist ekonominin doğal gelişmesine

---

Yazarın, bu paragrafta da ticarileşme modelinin İngilizce *market* kelimesindeki pazar-piyasa anlam karışıklığını bir devamlılık ima etmekte kullandığını görüyoruz. *-red.*

Mikroiktisatta "etkin" randımanlı, verimli anlamına gelmektedir. *-red.*

ket vuran engelleri saptayıp engellerin nasıl ortadan kaldırıldığını açıklamak olmalıydı.

Haliyle bunda büyük bir çelişki var. Güya piyasa bir tercih yapma sahası, "ticaret toplumu" da özgürlüğün doruğudur. Ne var ki bir açıdan bu piyasa anlayışı insanın özgürlüğünü dışlamaktadır. Zira bu anlayışla ilişkilendirilen tarih teorisinde modern kapitalizm evrensel, tarih ötesi değişmez yasalara göre işleyen, kaçınılmaz, hemen hemen doğal bir sürecin sonucudur. Yasaların işleyişi en fazla geçici olarak engellenebilir ama bunun bedeli büyük olmaktadır. Nihai ürünü olan "serbest" piyasa, bir ölçüde kontrol edilip düzenlenebilecek öznesiz bir mekanizmadır ama onu engelleme çabaları beyhude olur; doğa yasalarını ihlal etmenin tüm tehlikeli sonuçları başa gelir.

KLASİK TİCARİLEŞME MODELİNDEN SONRA

Temel ticarileşme modelini Max Weber'den Fernand Braudel'e dek birçok kişi rötuşlayıp düzeltmeler yaptı.[2] Weber, tam gelişmiş kapitalizmin ancak çok özgül tarihsel koşullarda ortaya çıktığını, her yerde ortaya çıkmadığını görmezlik etmedi. Gerçi kendisi daha eski çağlarda, hatta klasik İlk Çağ'da kapitalizmin bir çeşidini bulmaya istekliydi. Ama Avrupa'yı dünyanın diğer bölgelerinden ayırt etti; özellikle Batı kapitalizminin benzersizliğini açıklamak için Batı'daki kentlerin ve Avrupa'daki dinin benzersiz özelliklerini vurguladı. Sorun şu ki, Weber kapitalizmin başka yerlerde gelişmesini engelleyen etkenlerden (akrabalık biçimlerinden, tahakküm biçimlerinden, dinî geleneklerden vs.) bahsettiğinde bundan sanki daima kentlerin ve ticaretin kösteklenmeyen doğal büyümesinin, kentlerin ve kentsoylu sınıfların özgürleşmesinin tanım gereği

2 Weber'in ticarileşme modelini nasıl desteklediğine ilişkin ek bilgi için, *Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995) [*Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*, Yordam Kitap,2008] kitabımda 5. Bölüm'e bakınız.

kapitalizme varacağı anlamı çıkıyordu. Weber, başkaları gibi, kapitalizmin gelişmesinin Avrupa'da (ya da Batı Avrupa'da) bir süreç olduğunu, kapitalizm için Avrupa'da görülen bazı genel şartların gerekli olduğunu, Avrupa'nın tümünün (içindeki tüm farklara rağmen) esas olarak tek bir tarihsel yol izlediğini öne sürdü.

Yakınlarda genel ticarileşme modeline, özel olarak da Pirenne tezine cepheden saldırılar oldu; beriki artık gözden düşmüş bulunuyor. Bu saldırıların en yenisi ve etkili olanı Avrupa'nın iktisadi gelişmesini nüfusun kendiliğinden artış-azalış çevrimlerine atfeden demografik modeldir. Ancak eski modele ne kadar hararetle karşı çıkarlarsa çıksınlar, demografik açıklamanın temel varsayımlarının, ticarileşme modelinden, temsilcilerinin iddia ettiği kadar farklı olduğu kuşkuludur.

Demografik modeldeki temel varsayım, kapitalizme geçişin arz ve talep yasaları tarafından belirlendiğidir.[3] Bu yasaların işleyişi ticarileşme modelinin açıklamalarından daha karmaşık olabiliyor. Yasalar toplumun kentleşme ve ticaret artış süreçlerinden ziyade, nüfusun karmaşık artış-azalış çevrimiyle ya da Malthusçu tıkanmalarla daha çok bağlantılı. Ama yine de kapitalizme geçiş piyasanın tarih ötesi evrensel yasaları uyarınca, yani arz ve talep yasaları uyarınca oluyor. Demografik modelde piyasanın ve piyasa yasalarının doğası sorgulanmaz.

Doğrudur, demografik model Avrupa'daki iktisadi gelişmede esas belirleyicinin ticari genişleme olduğuna karşı çıkar. Kapitalist piyasanın kapitalist olmayan toplumlardaki pazarlardan nicel olarak daha büyük ve kapsayıcı olmakla kalmadığını, nitel olarak da farklı olduğunu en azından açıkça inkâr

3 Robert Brenner, T.H. Aston ve C.H.E. Philpin'in editörlüğünü yaptığı, *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985) içindeki "Agrarian Class Structure and Economic Development", s. 10'da bu noktaya parmak basar.

etmeyebilir. Ama demografik model, beylik modele cepheden bir karşı duruş teşkil etmiyor; onu zımnen kabul ediyor.

Başka bir etkili açıklama "dünya sistemleri" teorisidir, özellikle bunun "bağımlılık" teorisiyle örtüşmesidir. Buna göre "dünya" ekonomisindeki gelişme büyük ölçüde bölgeler arasındaki, "merkez" ile "çevre" arasındaki eşitsiz mübadeleyle ve özellikle sömürge (ve sömürge sonrası) coğrafyanın emperyalist güçler tarafından sömürülmesiyle belirlenmektedir.[4] Bu teori çerçevesinde yapılan araştırmalara göre kapitalizm, daha önce değilse bile erken modern çağda geniş ticaret ağlarının dünyayı sardığı dönemde ortaya çıkan böyle bir "dünya" ekonomisi bağlamında doğdu. Burada önemli bir tema, Avrupa, olgun kapitalizme geçişin arifesindeyken Avrupa dışında ticarette ve teknolojide ondan çok daha gelişmiş olan uygarlıklardan en ileri olanlarının dahi önünün bu eşitsizlikler yüzünden kesildiğidir. Bu uygarlıklarda servet birikmesini eşitsiz mübadele ve emperyalist sömürü engellerken, Avrupa'da bu eşitsiz ilişkilerden yararlananlar aşırı miktarda birikim yaptı ve biriken servetleriyle yatırım yaparak kapitalizme, özellikle sanayi kapitalizmine doğru nihai sıçramayı yapabildi.

Dünya sistemleri teorisinin önde gelen savunucuları Batı'nın bazı başka avantajları olduğunu da iddia etti. Özellikle feodalizmin parçalanmış devlet yapısı ve ardından gelen ulus devletler ticarete dayanan bir işbölümünün gelişmesine elverdi; ticarete ve birikime ayak bağı olmadı. Oysaki Avrupa dışında büyük uygarlıklarda imparatorluk yönetimleri tüccar servetlerinin birikmesini baltalayıp yatırım yapılmasını engelledi.

Bu anlatının eski ticarileşme modeliyle birçok ortak yönü var: Ticaretin boyutu kapitalist gelişmenin göstergesidir; kapitalist gelişme ticari faaliyetin çoğalmasıyla ve bunun yol

4 Özellikle, Immanuel Wallerstein'in eseri *The Modern World System* [*Modern Dünya Sistemi*] (3 cilt) (New York: Academic Press, 1974-88)'e bakınız.

açtığı "ilkel birikim" ile olur. Ekonomiler, ticaretin artışı ve ticari servet birikimindeki artış engellenmediği ölçüde kapitalist yönde gelişir. Tıpkı eski model, ticaret toplumunun ortaya çıkışını engellenmediğinde az çok doğal bir süreç olarak gördüğü gibi, dünya sistemleri teorisi önemli ölçüde o görüşü paylaşmakta ya da tersine çevirmektedir: Eğer gelişmiş bazı ekonomiler olgun bir kapitalizm *üretemedi* ise bu önlerine çıkarılan engellerdendir.

Eski ticarileşme teması üzerine başka bir çeşitlemede kapitalizmin tedrici bir gelişme sürecinin sonucu olduğu öne sürülüyor. Buna göre süreçte ticari faaliyetin ağırlık merkezi Avrupa'da bir bölgeden diğerine kaydı. İtalya'da şehir devletlerinden Hollanda'ya ya da Hansa kentlerine* kaydı, İspanyol sömürge imparatorluğunun yayılmasından diğer emperyalizmlere sıçradı, nihayet Britanya İmparatorluğu'nda doruğa ulaştı. Her aşama önceki aşamanın başarıları üzerinde yükseldi. Süreçte Avrupa ticaretinin menzili genişlerken araçları da iyileşti; İtalya'da muhasebede geliştirilen çifte kayıt usulünü ve (özellikle Hollanda'da) çeşitli finansal yenilikler ve üretim teknolojisinde ilerlemeler getirerek İngiliz Sanayi Devrimi'nde zirveye ulaştı. Bu "katma değer sürecinin" nihai sonucu (belki burjuva devrimlerinin de desteğiyle) modern kapitalizm oldu.[5]

Öyleyse ister kentleşme ve ticarette artış süreci ile olsun, ister demografik artışın çevrimleri ile olsun, bütün bu açıklamalarda kapitalizme geçiş bir şekilde ticari faaliyetin nicel artışının ve piyasanın tarih ötesi evrensel yasalarının sonucudur. Söylemeye gerek yok, neoklasik iktisat genel olarak tarihe ilgisiz olduğundan bu varsayımların yerine bir şey koymadı. Bugün-

* Hansa Birliği, Almanya'nın kuzeyindeki bazı bağımsız kentler arasında kurulan bir ticaret, dayanışma ve savunma ittifakıydı. 1356'dan 1862'ye kadar devam etti. *-red.*

5 Perry Anderson, "Maurice Thomson's War", *London Review of Books*, 4 Kasım 1993, s. 17.

kü tarihçilere gelince, bunlardan *longue durée** ile ilgilenenler, iktisadi süreçlerden ziyade *mentalité*** ya da söylemle ilgilenmiyorsa, muhtemelen demografici akımda yer alır. Diğerleri, özellikle İngilizce konuşulan ülkelerdekiler genel olarak uzun vadeli süreç tahlillerine kuşkuyla bakar, daha çok dar yerel ya da tikel olayların tarihleri ve olayların doğrudan yakın nedenleri ile ilgilenir. Aslında mevcut uzun vadeli gelişme teorilerine *karşı çıkmazlar*; sadece bunları önemsemeyip uzak dururlar.[6]

Yeni tarihsel sosyoloji akımı farklı. Öncelikle uzun vadeli toplumsal değişim süreçleriyle ilgilenir. Ama bunda bile çeşitli şekillerde [kapitalizmin kökeni sorununu] çözülmüş varsayma eğilimi var. Örneğin, yakın dönemde kaleme alınan bu türden en önemli eserlerden birinde Michael Mann, "teleolojik eğilim" kavramını ortaya atarak açıkça Orta Çağ Avrupası'nda toplum düzenlerinde sanayi kapitalizminin ilk işaretlerinin bulunduğunu ileri sürer.[7] Mann'ın savı girift olmakla birlikte son tahlilde Avrupa'nın gelişmesinin itici gücünü "iktisadi faaliyetin gücünün hızlanmasında" ve "meta dolaşımının yayılarak artmasında", başka bir ifadeyle teknolojik ilerlemede ve ticaretin yayılmasında tespit eder.[8] Bu açıklama yine kısıtlama olmaması şartına bağlıdır: Kapitalizm Avrupa'da serbestçe gelişebildi, çünkü esas itibarıyla "başsız" olan bir toplumsal örgütlenme (feodalizmin ademimerkezî, parçalanmış siyasal düzeni) çeşitli faillere, özellikle tüccarlara önemli bir özerklik alanı bıraktı

---

* Fransızca "uzun dönem". Fransa'da 1950'li yıllarda ortaya çıkan tarihçi *Annales* akımının incelediği uzun dönemli toplumsal değişimleri ifade eden bir terim. *-red.*

Fransızca "zihniyet" *Annales* tarihçilerinden bazısı antropolojik açıdan halk inançlarını inceledi. Bu inançlara *mentalité* yani zihniyet deniyor. *-red.*

6 İngiltere'nin önde gelen "revizyonist" tarihçileri arasında Conrad Russell ve John Morrill var.

7 Michael Mann, *The Sources of Social Power*, 1. Cilt (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), s. 373.

8 A.g.e., s. 374.

(Hristiyanlığın "rasyonalizmi" ve kuralcı düzeni de buna katkı yaptı). Dahası, hiçbir topluluğun ya da sınıf örgütünün iktidar üzerinde tekeli olmadığından özel mülkiyetin *kapitalist* mülkiyete dönüşmesine göz yumuldu. Kısaca, kapitalizmin ortaya çıkışı ve zamanla olgunlaşarak zorunlu olarak sanayi kapitalizmine dönüşmesi özellikle bir sürü engelin olmaması ile açıklanır. Sonuçta geleneksel "ticarileşme modeli" ortalıkta rakip kuram olmadığından açıkta veya derinde hâlâ baskındır.

DİKKATE DEĞER BİR İSTİSNA: KARL POLANYİ

Ekonomi tarihçisi ve antropolog Karl Polanyi, klasik eseri *Büyük Dönüşüm*'de (1944) ve diğer eserlerinde pazar alışverişlerinde görülen bireysel kazanç saikinin modern çağa gelinceye kadar hiçbir zaman ekonomik yaşamda egemen olmadığını ileri sürdü.[9] Tarihte pazarların gelişmiş olduğu kaydedilen yerlerde bile bu toplumlar ile "piyasa toplumunu" kesin olarak ayırt etmek gerektiğini söyledi. "Ekonomik" ilişkiler ve faaliyetler daha önceki tüm toplumlarda iktisadi olmayan akrabalık, topluluk, din ve siyaset ilişkileri içine "gömülü" idi. Ekonomik faaliyette kâr ve maddi kazanç gibi saf "ekonomik" dürtülerin yanı sıra statü ve itibar kazanma veya toplumsal dayanışma gibi amaçlar da güdülüyordu. İktisadi ilişkilerde pazarlarda mübadeleden başka, özellikle "karşılıklılık" ve "yeniden dağıtım" da işliyordu. Örneğin iktisadi ilişkilerde akrabalar arasında girift karşılıklı yükümler görülüyor, ya da bir siyasi ya da dinsel iktidar odağının zorla iktisadi artığa el koyarak bir merkezden dağıttığı görülüyordu.

Polanyi, Adam Smith'in "ekonomik insan" faraziyesine ve insanda doğal bir "takas ve mübadele eğilimi" olduğuna ilişkin varsayımına karşı çıktı. Bu "eğilimin" Smith'in döneminden

9 Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Boston: Beacon Press, 1957) ve George Dalton (der.) *Primitive, Archaic, and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi* (Boston: Beacon Press, 1971).

önce ona atfettiği başat rolü hiçbir zaman oynamadığını ve ancak Smith'in döneminden yüz yıl sonra ekonomiyi düzenleyen asıl ilke olabildiğini öne sürdü. Piyasa toplumundan önce, pazarların yaygın ve önemli olduğu toplumlarda bile bunlar iktisadi hayatın tali öğeleriydi, diğer iktisadi davranış ilkeleri ağır basıyordu. Dahası pazarlar en geniş karmaşık ticaret sistemlerinde bile modern kapitalist piyasanın mantığından çok farklı bir tarzda işliyordu.

Esasında kapitalizm öncesi ekonomilerde ne yerel pazarlar ne de uzak mesafeli ticaret rekabetçiydi (nerede kaldı rekabetle *güdülenmesi*, diyebilirdi). Pazarlarda kent ile kır arasında yürütülen ticaret ve coğrafi bölgeler arasında yürütülen uzak mesafeli ticaret rekabetçi olmaktan çok "tamamlayıcı" idi. "Tamamlayıcılık" eşitsiz güç ilişkileri tarafından çarpıtıldığında bile böyleydi. Dış ticaret "taşımacı" ticaretti. Polanyi'ye göre dış ticarette tüccarın işi malları bir pazardan diğerine götürmekti; yerel ticari faaliyetler ise sıkı sıkı denetleniyordu ve herkese açık değildi. Genelde rekabet kasten önleniyordu, çünkü rekabet ticaret düzenini bozabiliyordu.

Polanyi'ye göre ancak ulusal yurtiçi piyasa rekabet ilkelerine göre işleyebilirdi. Bu piyasaların gelişmesine de Avrupa'nın en ileri ticaret merkezlerindeki mahalli tüccarlar ve bağımsız kentler çok direndi, onun için bunlar geç gelişti. Ne var ki erken modern dönemde Avrupa'da ulus devletlerde iç piyasalar bile bir dönem, bağlantıları gevşek, ayrı ayrı kent pazarlarından oluşan birer sistemdi; bunları birbirlerine bağlayan taşımacı ticaret esasında uzun mesafeli denizaşırı ticaretten farklı değildi. Bütünleşik yurtiçi piyasa, önceki yerel ticaretin ya da uzun mesafeli ticaretin doğrudan devamı ya da doğal evriminin sonucu değildi. Polanyi'ye göre iç piyasa devlet müdahalelerinin eseriydi; ancak büyük ölçüde kendine yeten köylü ailelerinin üretimine dayanan ekonomilerde devletin düzenlemeleri yine de rekabet ilkelerini bastırıyordu.

Polanyi'ye göre, yalnızca modern "piyasa toplumunda" iktisadi olmayan ilişkilerden farklı belirgin bir "iktisadi" saik, farklı iktisadi kurumlar ve ilişkiler vardır. İnsan ve doğa (işgücü ve toprak biçiminde) fiyat mekanizmasıyla kendini dengeleyen piyasa sisteminde birer meta muamelesi gördüğünden, bizatihi toplum piyasanın "yardımcı bir öğesi" durumuna gelmektedir. Piyasa *ekonomisi*, ancak piyasa *toplumunda* olabilir; yani toplumsal ilişkilere gömülü bir ekonomi yerine toplumsal ilişkilerin ekonomi içine gömüldüğü bir toplumda var olabilir.

Polanyi, kapitalizm öncesi toplumlarda pazarların ikincil rolüne dikkat çeken tek kişi değildi. İşinin ehli olan her iktisat tarihçisi ve antropolog bu toplumlarda, en "ilkel" eşitlikçi olanlarından en karmaşık yapılı, tabakalı ve sömürücü "yüksek" uygarlıklara dek, tümünde işleyen çeşitli pazar dışı iktisadi davranışları mutlaka görecektir. Bazı (sanıldığından az) iktisat tarihçileri ticarette bazı ilkelerin değiştiğini dahi kaydetmiştir. Ama Polanyi'nin anlatısı, piyasa toplumu ile önceki piyasa dışı toplumlar (hatta pazarların bulunduğu piyasa-dışı toplumlar) arasındaki kopukluğu, iktisadi mantıklarındaki farkları ve birinden ötekine dönüşümde ortaya çıkan toplumsal kırılmaları keskin betimlemesi ile dikkat çeker. Polanyi, kendini dengeleyen piyasa sistemi, hem toplumsal ilişkileri hem de insanların ruh hallerini ve dirliklerini tahrip eden korkunç sonuçlara yol açtığından bu sistemin oluşma tarihinin aynı zamanda tahribatından korunma tarihi olması gerektiğini vurgular. "Koruyucu tedbirler", özellikle devlet müdahaleleri olmasaydı "toplum yok olurdu."[10]

Bu anlatı, İlk Çağ'daki ticaret ile modern kapitalist ekonomi arasındaki (az çok zararsız) sürekliliği vurgulayan iktisadi gelişme anlatılarından, hatta "ticari" ya da kapitalist

10 Polanyi, *Great Transformation*, s. 76.

ilkeler ile feodalizmin iktisadi (aslında iktisadi olmayan) mantığı arasındaki tezatı görenlerden bile pek çok açıdan önemli bir kopuştur. Ama Polanyi'nin anlatısı bazı önemli açılardan, daha geleneksel ekonomi tarihi anlatılarıyla önemli benzerlikler de taşıyor. Sorun, piyasa toplumunun ortaya çıktığı koşulları ve bunu doğuran tarihsel sürece ilişkin açıklamasında ve bir toplumsal yapı olarak piyasa anlayışındadır. Orta Çağ'da İngiltere'de toprak kullanım şekilleri, "merkantilizm", Speenhamland sistemi* ve başka somut tarihsel meselelerde günümüzde uzmanların Polanyi'ye itiraz etmesi mümkündür; bunların ayrıntılı tartışmasına girmeyeceğiz. Burada mesele Polanyi'nin tarih anlatısında yaptığı kapsamlı genellemelerdir ve anlatısının modern kapitalizmi anlayışımıza etkisidir.

Bir kere Polanyi'nin savında epey teknolojik determinizm var. Polanyi'nin tarih anlatısında ana tema, Sanayi Devrimi'nin piyasa toplumunu nasıl yarattığıdır; ticaret toplumunda karmaşık makineler icat edilince "toplumun doğal insani özünü metaya dönüştürmeyi nasıl gerekli kıldığıdır."[11] Ona göre, "gelişmiş makineler pahalı olduğundan mallar büyük miktarlarda üretilmedikçe kazançlı olamaz" bu nedenle, gereken üretim ölçeğine ulaşmak için üretimin kesintiye uğramaması gerekir. Bu da tüccar için "gereken tüm faktörlerin satılık olması gerektiği" anlamına gelir.[12] Gerekli koşulların yaratılmasında (yani karmaşık makine üretiminin gerektirdiği piyasa toplumunun yaratılmasında) en feci nihai adım, işgücünün metalaştırılarak bir "faktöre" dönüştürülmesi oldu.

* 1795 yılında İngiltere'de Speenhamland'de başlatılan yoksullara yardım sistemi. Sistemde işsiz olduğu ya da az ücretle çalıştığı için ailesinin geçimini sağlayamayan erkeklere bir miktar aylık para yardımı yapılıyordu. Sistem 1834 yılında kaldırıldı. *–çev.*

11 A.g.e., s. 42.

12 A.g.e., s. 41.

Burada neden sonuç sıralaması önemli. Sanayi Devrimi, insanı ve doğayı metalaştırarak toplumu tamamen dönüştüren "aşırı ve radikal" bir devrimin "sadece başlangıcı" idi.[13] Demek ki bu dönüşüm teknolojik ilerlemenin sonucuydu. Özü "üretim araçlarında neredeyse mucizevi bir gelişme" idi ve toplumsal bir dönüşüme yol açtı.[14] Ancak bu teknolojik gelişme de daha önceki teknik buluşların ve toprak kullanımında (özellikle İngiltere'de arazilerin çitlenmesiyle* sağlanan) ıslah sayesinde gerçekleşen üretkenlik artışının sonucuydu.

Polanyi "kendiliğinden ilerleme" fikrine itiraz eder, ancak bu ıslah ve gelişmelerin kaçınılmaz olduğunda tereddüt etmez. En azından Batı'da ticaret toplumunun "özgür kurumlarıyla" (özellikle bağımsız kent idareleriyle) gelişmesinin ve Batı Avrupa'da "ekonomik ilerleme doğrultusu" dediği ticari genişlemenin kaçınılmazlığından bir an bile kuşku duymaz.[15] Kendiliğinden ilerleme konusunda alışıldık görüşlere karşı çıkması sadece, değişim hızını etkilemekte, özellikle geciktirmekte devletin rolünü göz önüne almadıkları içindir (örneğin Tudor hanedanı zamanında ve Stuart hanedanının ilk döneminde devletin arazilerin çitlerle çevrilmesini geciktirmesi gibi).** Bu tip müdahaleler olmasaydı "ilerlemenin hızı tahrip edici olabilir ve süreci, yapıcı bir olay yerine çözücü bir olaya dönüştürebilirdi"; nitekim Sanayi Devrimi'nde de toplumsal dokuyu korumak için devlet müdahalesi gerekti.[16]

---

13 A.g.e., s. 40.

14 A.g.e., s. 33.

Çitleme (İngilizce *enclosure*): İngiltere'de 13. yüzyılda başlayan, bir yandan yasayla köylerde ortak arazilerin özel mülke çevrildiği, öte yandan küçük çiftliklerin satın alınarak büyük işletmelere dönüştürüldüğü süreç. Önceden ekilegelen araziler, çitleme sonucu genelde yapağı üretmek üzere koyun yetiştirmek için meraya çevrildi. *-red.*

15 A.g.e., s. 37.

İngiltere'de Tudor hanedanı 1485-1603 yıllarında, Stuart hanedanı 1603-1714 yıllarında hüküm sürdü. *-red.*

16 A.g.e.

Şu halde Polanyi'nin tarih anlatısının ana hatları, bazı bakımlardan eski ticarileşme modelinden tamamen farklı değil; piyasaların genişlemesi teknolojik ilerleme ile birlikte modern sanayi kapitalizmini doğurdu. Ve süreç İngiltere'de doruğa varsa da aslında Avrupa çapındaydı. Bu nedenle ticarileşmeden sanayileşme yoluyla "piyasa toplumuna" giden süreç, sonuçta giderek ticarileşen bir dünyada az çok doğal bir gelişme olabilir; bir tek Avrupa'da tamamlandı ise sırf yolu ekonomi dışı engellerle tıkanmadığındandı. Bir öğrencisine göre Genel İktisat Tarihi derslerinde Polanyi, aynı düzeyde ticarileşmiş Doğu'dan farklı olarak Avrupa feodalizminde güçlü akrabalık, klan ve aşiret bağları olmadığını, bu nedenle "feodal bağlar zayıflayıp ortadan kaybolduğunda piyasa güçlerinin tahakküm kurmasına pek engel kalmadığını" öne sürmüştü. Faktör piyasalarının oluşturulmasında devlet müdahaleleri gerekli olmakla birlikte "piyasa ekonomisinin gelişmesi feodal ekonomik ve siyasi kurumların yıkılmasına yaradı."[17]

Burada eksik olan, toplumsal ilişkilerde radikal dönüşümün sanayileşmeden *önce* ne şekilde olduğunun değerlendirmesidir. Mülkiyet ilişkilerinin değişmesi ve sömürü tarzının değişmesi tarihte görülmedik şekilde işgücünün verimini artırma zorunu yarattı; üretim gücündeki devrim bununla gerçekleşti. Kapitalist zorunlar yani rekabet, birikim, kâr maksimizasyonu üretim gücündeki devrimden *önce* ortaya çıktı. Bunu söylemekle Polanyi'yi sadece nedenlerle sonuçları ters saptamakla suçlamış olmuyoruz. Daha temel mesele, yaptığı nedensellik sıralamasıyla kapitalist piyasayı özgül bir toplumsal yapı olarak görmemesidir. Kapitalist piyasanın özgül zorunlarını (birikimi ve işgücü üretkenliğini artırma baskısını) özgül toplumsal ilişkilerin neticesi olarak görmeyip, az çok kaçınılmaz sayılan teknolojik gelişmenin (en azından Batı Avrupa'da) sonucu olarak görüyor.

17 Daniel R. Fusfield, "The Market in History", *Monthly Review*, 45, Mayıs 1993, s. 6.

Büyük Dönüşüm'ün "geçiş" üzerine geleneksel tarihsel anlatılardan önemli bir kopuş teşkil ettiği bir gerçek. Şimdilerde Polanyi'ye ilginin artmasına rağmen bu önemli kitabın hâkim modeli çok az etkileyebilmiş olması çarpıcı. Genelde yerimizde sayıyoruz. Kapitalizm ve kökenleri meselesi ya hiç sorulmuyor ya da kapitalizmin nasıl ve niçin bazı özel şartlarda, belirli yerlerde ortaya çıktığı sorulduğunda başka bir soru ile bastırılıyor: Kapitalizm neden ötekilerde ortaya çıkmadı? Bazı okuyucular örneğin Kuzey İtalya'da tüccar şehir devletlerinde ya da Hollanda'da olan ve olmayan gelişmelerin "geçişin akamete uğraması" diye betimlendiğine aşina olabilir. İşte bu "akamete uğrama" ifadesi her şeyi anlatıyor.

AVRUPA-MERKEZCİLİĞE KARŞI

Eski ticarileşme modelinin soruyu geçiştiren varsayımları hiç beklenmedik yerlerde ortaya çıkmaktadır. Örneğin tarihçileri ve özellikle Batılı Marksistleri "Avrupa-merkezci" olmakla suçlayanlar, ticarileşme modelini en Avrupa-merkezci kılan varsayımları yineleyerek çelişkiye düşebilmektedir.

Bu model Avrupa'nın, kapitalizmin doğal gelişmesine köstekleri kaldırarak kent toplumundaki ve ticaretteki başlangıcından itibaren büyüyüp olgunlaşmasına imkân verdiğini öne sürer, ve Avrupa'yı bu bakımdan takdire layık bulur. Avrupa-merkezciliğe karşı çıkanlardan en azından bazısı, eleştiriye Avrupa'nın bu marifetteki birinciliğini sorgulamakla başlar. Ne var ki, Avrupa dışında çok daha gelişmiş kent uygarlıkları ve ticaret sistemleri olan toplumların kapitalist gelişmede, modelin Avrupa-merkezci versiyonlarının kabul ettiğinden çok daha ileri gittiğini öne sürmenin yararını görmek zor. Bu, eski modelin ilk varsayımını kabul etmekle, o modele ve kapitalizmi doğallaştırmasına çok zayıf bir itiraz oluyor. Bu gibi savlar özellikle bir toplumda kapitalizmin (nedense) olmamasının

tarihsel bir başarısızlık olduğu yönünde sapına kadar Avrupa-merkezci görüşü pekiştirmektedir; bu da kapitalizmi *eleştirenlerin* amacına aykırı olmalı.

Bir kere sanki hepsi aynı şekilde Avrupa'ya odaklanmış gibi ve sanki hepsi Avrupalı olmayanları aynı şekilde hor görürmüş gibi çok farklı yazarları "Avrupa-merkezci" kategorisinde toplamak sorunlu.[18] Bu kategori, Asyalılara, Afrikalılara ve Amerika yerlilerine kıyasla Avrupalıların doğal olarak üstün olduğunda ısrar eden ırkçıları; "Batı"nın kendisine her açıdan üstünlük sağlayan daha yüksek bir kültürel gelişme ve "rasyonalite" düzeyine nasılsa ulaştığı kanısında olan kültür şovenlerini; Avrupa'nın bazı ekolojik avantajları olduğuna inanan ekolojik deterministleri; ırkçı olmasa dahi Batı emperyalizminin Avrupa tarihindeki rolünü ihmal eden ya da azımsayan tarihçileri; ırkçı olmayan, kültür şoveni olmayan, ekolojik determinist olmayan, emperyalizmin kötülüklerini azımsamaya da meyletmeyen, ancak Avrupa'da üstünlükle bir ilgisi olmayan belirli tarihsel koşulların belirli özgül tarihsel sonuçlar doğurduğuna ve bunlardan birinin kapitalizm olduğuna inanan Marksistleri içermektedir.

Yine de Avrupalılarda bir "kültürel küstahlık" olduğu inkâr edilemez. Ve başkalarının aleyhine veya onları dışlayarak Avrupalıları evrenin merkezine yerleştiren tarih anlayışına itiraz etmek için nedenlerin çok olduğunu kabul etmek gerek. "Avrupa-merkezcilik" kavramı tüm kusurlarına rağmen bizi en azından böyle kültürel yaklaşımlara karşı uyarmalı. Bu sebeple Avrupa-merkezci olmamak iddiasındaki kapitalizm tarihi anlatılarının birçoğunun en Avrupa-merkezci varsayımlara dayanması şaşırtıcıdır.

Gördüğümüz gibi Batı kültürünün derinliklerine kök salmış eski ticarileşme modelinde kapitalizm, kadim evrensel insan faaliyetlerinin, hem kentlerde hem tarım toplumlarında

18 Bu irdeleme, "Eurocentric Anti-Eurocentrism" (*Against the Current*, 92, Mayıs/Haziran 2001, s. 29-35) makaleme dayanmaktadır.

çok eskiden beri yapılan mübadele faaliyetlerinin az çok doğal bir sonucu olarak tasavvur edilir. Hatta ticarileşme modelinin bazı sürümlerinde bu faaliyetler insanlarda "takas ve mübadele" etmeye doğal bir eğilimin tecellisi olarak kabul edilir. Başka bir deyişle bu anlatılarda kapitalizmin aslında başlangıcı yoktur; gelişmesinde aslında bir üretim biçiminden çok farklı başka bir üretim biçimine hiçbir geçiş olmadı. Bunlar kapitalizmi sorgulamadan kabul eder; tarihin şafağından beri potansiyel varlığını varsayar; gelişmesini (olsa olsa) doğal ilerlemesine *engellerin* kimi yerlerde kaldırılmazken kimi yerlerde kaldırılışını betimleyerek "açıklar"

Bu anlatılara göre "Batı", iktisadi gelişmeye çeşitli engelleri kırıp atmakta çok başarılı olmuş. Örneğin Avrupalılar, feodalizm ve çeşitli monarşi tipleri misali "asalak" siyasi ve hukuki yapıların yerine meşruti monarşiden liberal demokrasiye kadar çeşitli siyasi özgürlüklü yeni yapılar ikame etmiş. Hurafe yerine "rasyonalizmi" koymuşlar ki Aydınlanma felsefesinden bilimsel-teknolojik ilerlemeye ve iktisadi "rasyonaliteye" dek her şeyi içerir. Avrupalılar özellikle ilerlemenin öznesi olan tüccarları yani "burjuvaları", aklın ve özgürlüğün taşıyıcılarını bağlarından azat etmiş, feodal zincirlerinden kurtulan bu özneler tarihi önceden belirlenmiş doğal yolunda ileriye götürebilmiş.

Peki, Avrupa-merkezciliğe karşı olan tarih anlatılarının kapitalizmin kökeni üzerine bu klasik açıklamalardan farkı ne? Avrupa-merkezciliğe eleştiriler genellikle iki doğrultuda olup ya birini ya da her ikisini dile getirir. İlkinde Avrupa'nın "üstünlüğü"nü inkâr ederler; insanlık tarihinde uzun dönem Avrupa dışı ekonomilerin ve ticaret ağlarının önemini (hatta hâkimiyetini) ve bazı toplumların ulaştığı teknolojik gelişme düzeyini vurgularlar. Veya kapitalizmin gelişmesinde Avrupa emperyalizminin önemini vurgularlar. Erken kapitalizmin ortaya çıkışında 1492 önemli bir olaydır; ama ekseriya üzerinde

durulan, *sanayi* kapitalizminin gelişmesinde İngiliz emperyalizminin, özellikle de şeker plantasyonlarında ve köle ticaretinde kazanılan kârların rolüdür. Bu iki görüş, Avrupa dışında ticarette önde gelen devletlerin kapitalizmi ürettiği ancak ilerlemesinin kösteklendiği ya da en azından servetlerini Batı emperyalizmi talan etmesiydi kapitalizmi üretebilecekleri ve muhtemelen üretmiş olacakları savında toplanabilir.

Artık hiçbir ciddi tarihçi kapitalizm ortaya çıkmadan önce Asya'da ve Avrupa dışında diğer bölgelerde ticaretin ve teknolojinin önemini ya da Avrupalıların ulaştığı gelişme düzeyinin nispi geriliğini inkâr etmez. Özellikle solcu hiçbir ciddi tarihçi emperyalizmin Avrupa tarihindeki önemini ve yaptığı muazzam tahribatı yadsımaz. Ama problem bunun kapitalizmle ilgisidir; işte o noktada Avrupa-merkezciliğe karşı çıkan anlatılar genelde kaçınmak istedikleri Avrupa-merkezci tuzaklara düşmektedir.

Avrupa-merkezciliğe eleştirilerde ilginç olan, standart Avrupa-merkezci anlatılar ile aynı varsayımlardan, yani aynı ticarileşme modelinden ve aynı ilkel birikim kavramından hareket etmeleridir. Tüccarlar her yerde fiilen olmasa da potansiyel olarak kapitalisttir; ne kadar faal iseler, faaliyetleri ne kadar kapsamlı ise, ne kadar zengin iseler kapitalist gelişme yolunda o kadar ilerlemişlerdir. Dolayısıyla Asya, Afrika ve Amerika kıtalarında birçok bölge kapitalizme doğru mesafe almışken Avrupa emperyalizmi bunların yolunu kesmiştir.

Görünürde bu eleştiriler Avrupa'nın bir noktadan sonra dünyanın diğer bölgelerinden farklılaştığını inkâr etmiyor. Ancak bunlara göre farklılaşma ya "burjuva devrimi" olmasındandır, ya da ticaret ve mülklerin emperyalist gaspı yoluyla biriken servetler bir seviyeye geldiğinde sanayi kapitalizminin ortaya çıkmasındadır. Ticaret dünyanın diğer bölgelerinde de yaygındı; onun için Avrupa'yı diğer bölgelerden ayırt eden asıl önemli etken emperyalizmdi; Avrupalı devletlere kritik servet

birikimi sağlayarak onları sonunda ticaret yapan diğer büyük devletlerden farklılaştıran emperyalizmdi.

Bu anlatılardan çıkan; Avrupa'daki gelişme, burjuvazinin iktidara gelmesiydi; Avrupa dışında ileri zengin uygarlıkların bunda kabahati olmasa bile burjuva devrimi yaparak prangalarından kurtulamadılar, bu nedenle gelişmeleri durdu. Ve tıpkı klasik ekonomi politikteki "ilkel birikim" kavramıyla işaret edildiği gibi, bu anlatılarda da "modern" kapitalizme atılım burjuvazinin şöyle ya da böyle yeterli servet biriktirebilmesiyle gerçekleşti.

Daha önce gördük: Klasik anlayışta "ilkel birikim" "sermayenin" ilk birikimidir, başka servetten veya kârdan ayırt edilemez; kapitalizm de bunun artması olup, yatırım yapa yapa birikir. "İlkel birikimin" "ilkel" niteliği, "ticaret toplumu" olgunlaşıncaya kadar gereken kritik servet birikimi olmasındandır. Bu bakımdan, Avrupa-merkezciliğe karşı duran anlatılardaki erken "sermaye birikimi" kavramına çok benzer; erken "sermaye birikimi" kritik kitleye ulaşınca "olgun" kapitalizmi (ya da klasik ekonomi politik tabiriyle "ticaret toplumunu") olanaklı kıldı. Avrupa-merkezciliğe karşı çıkan bu anlatılar (klasik ekonomi politikte olduğu gibi), kapitalizmin daha önceki toplumsal formasyonlarda var olduğunu baştan varsayarak *geçiş* konusunu savuşturur.

Gelecek bölümde göreceğimiz gibi Marx'ın ekonomi politiği ve ondaki "ilkel birikim" kavramını eleştirmesi; sermayeyi servet ya da kârın ötesinde bir toplumsal ilişki olarak tanımlaması; ve *asıl* "ilkel birikimin" toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki dönüşüm olduğunu vurgulaması klasik modelden kesin bir kopuş gerçekleştirdi. Yine de Avrupa-merkezci tarih anlatılarını eleştirenler az çok eski anlayışa geri döndü. Özellikle klasik Avrupa-merkezci tarih anlatılarından en çok ayrıldıkları hususta bile, yani Avrupa dışındaki gelişmenin önündeki

esas engelin Avrupa emperyalizmi olduğunu vurguladıklarında dahi eski bir Avrupa-merkezci ilkeyi sadece tersyüz ediyorlar: Eski anlatılarda Avrupa diğer tüm uygarlıkları "ticaret toplumunun" doğal gelişmesinin önündeki engelleri kaldırarak geride bırakmıştı; Avrupa-merkezciliğe karşı çıkan düzeltmede ise Avrupa dışı toplumlar o zamana dek hayli yol katetmelerine rağmen Batı emperyalizminin çıkardığı engeller nedeniyle gelişme süreçlerini tamamlayamamıştır.

Yani bunlarda da kapitalizm, toplumsal yapısı farklı olan, toplumsal üretim ilişkileri farklı olan, iktisadi failleri belirli şekillerde davranmaya zorlayan ve özgül hareket yasaları üreten kendine özgü bir toplumsal biçim olarak kavranmıyor. Dolayısıyla burada da gerçek bir geçiş yok. Tıpkı eski Avrupa-merkezci anlatıların kapitalizmi sorgulamadan kabul etmesi gibi bu da özgül bir toplumsal biçim olarak kapitalizmin kökenini açıklamaktan kaçınıyor; somut olarak kapitalizmin proto-kapitalizm denilen biçimde, hatta daha da öncesinde ticaret faaliyetlerinde varlığını varsayarak özgüllüğünü yadsıyor; böylece kapitalizmin kökeni meselesinden kaçıyor. Yeni bir toplumsal formasyonun nasıl ortaya çıktığı açıklanmıyor. Bunun yerine kapitalizm tarihi, hiçbir tarihsel başlangıcı olmayan çok eski toplumsal faaliyetlerin içsel ya da dışsal engeller tarafından kösteklenmediği takdirde çoğalıp olgunlaştığı bir süreç olarak kabul ediliyor.

Elbette eski temalar üzerine çeşitlemeler var; özellikle emperyalizme saldırılıyor. "Burjuva devrimi" gibi işlenip geliştirilen kavramlar da var. Bu kavram da ne kadar Marksist fikirlerle süslenirse süslensin, esas olarak burjuvaziyi ilerlemenin öznesi olarak ele almakla, kendisini engelleyen feodal prangaları söküp atmasını takdir eden Avrupa-merkezci burjuva anlatılardan temelde farklı değil. Ancak anlatıya ne çeşitlemeler eklenirse eklensin esas olarak kapitalizm, proto-kapitalizmde

ve ondan da çok önceleri zaten mevcut olanın çoğalmasından ibarettir: Paranın çoğalması, kentleşmenin artması, ticaretin artması ve servetin çoğalmasıdır.

Avrupa-merkezciliğe karşı bu tür savlar, kapitalizmin tarihsel özgüllüğünü, onun ayırt edici doğasını ve özgül tarihsel kökenini vurgulamanın da bir tür Avrupa-merkezcilik olduğunu ima ediyor. Bunlara göre Batı'nın üstünlük duygusuyla şişinmesini söndürmek için Batı'nın tarihsel gelişmesinin doğal ve kaçınılmaz olduğu kanısına karşı çıkmaktan daha etkili bir yol yok. Ama bu üstünlük inancına, onun kapitalizmin doğasına ilişkin en temel varsayımlarını kabul ederek karşı koymaya çalışmak boşunadır. Kapitalizmi evrensel erdem ve ilerleme standardı olarak alarak üstünlüğünü onamak daha da aykırıdır. Sanki Avrupa, kapitalizmi sahiplenerek iyi ve ilerici ne varsa hepsine sahip çıkıyor; sanki farklı bir tarihsel çizgi başarısızlık oluyor; sanki diğer toplumların değeri ancak onların gerçekten kapitalizmi (ya da en azından proto-kapitalizmi) geliştirdiğini öne sürerek ya da tarih doğal rotasını izleyebilseydi onların da kapitalizmi geliştirebileceklerini ve geliştirmiş olacaklarını ileri sürerek teyit edilebilir.

Bununla kapitalizm ile emperyalizm arasındaki bağlantıya ilişkin söylenecek çok şey olduğunu inkâr etmiyoruz. Ancak o bağlantıyı anlamak için (ve Avrupa-merkezcilerin Batı emperyalizmini göz ardı etmesine etkili şekilde karşı çıkmak için) geleneksel sömürgecilik biçimlerinin kapitalist emperyalizm tiplerine dönüştüğü özgül koşulları incelemek gerekir. Bu, kapitalist toplumsal mülkiyet ilişkilerinin etki ve sonuçlarındaki özgüllüğü kabul etmek demektir. Bu konuyu 6. Bölüm'de ele alacağız.

2

MARKSİST TARTIŞMALAR

Kapitalizmin tarihini anlayışımız, bizatihi kapitalizmi anlayışımızı önemli ölçüde etkiler. Eski kapitalist gelişme modelleri tarih ötesi determinizm ile "serbest" piyasa istenççiliğinin çelişkili bir bileşimiydi; bunlar kapitalist piyasayı hem değişmez doğal bir yasa, hem de insanın seçme özgürlüğünün en mükemmel hali olarak kabul ediyordu. Bu tür modellerin antitezi, kapitalist piyasanın tüm zorun ve zorlamalarını teslim etmek; ama zorunların ve zorlamaların kökünün tarih ötesi doğal bir yasada değil, insanların belirli bir dönemde oluşturduğu değişebilir, özgül toplumsal ilişkilerde olduğunu kabul etmektir. Marksizmde bulmayı umduğumuz kavrayış budur, ancak Marksist tarihçiler böyle bir tutarlı alternatif üretmedi.

Kapitalizmin kökenine ilişkin tarihsel tartışmalarda Marksist ve Marksist olmayan tarihçiler arasında olduğu kadar Marksist tarihçiler arasında da anlaşmazlık var. Birçok Marksist, ekseriya daha büyük dozda teknolojik determinizm ilavesiyle eski ticarileşme modeline en az diğerleri kadar bağlı. Bazıları da bu modeli çok eleştirdi fakat onlarda da hâlâ tortuları duruyor. Tartışma devam ediyor ve yapılacak daha çok iş var.

MARX'IN GEÇİŞ ÜZERİNE YAZDIĞI

Marx'ın kendi eserinde iki farklı anlatının olması işi kolaylaştırmıyor.[1] Birincisi geleneksel modele çok benzemektedir: Tarih, işbölümünün aşama aşama artmasıdır; teknolojik ilerleme tarih ötesi bir süreçtir; önderlik rolü kentsoylu sınıflardadır; bu sınıflar feodal zincirlerden kurtulunca kapitalizmi meydana getirmiştir. Aslında kapitalizm feodalizmin (Marx'ın ifadesiyle) "çatlaklarında" zaten mevcuttu ve kapitalizm feodal sistemin prangalarını "kırıp attığında" tarihin ana akımına girdi. *Alman İdeolojisi* ve *Komünist Manifesto* gibi ilk dönem yazılarındaki anlatı özünde böyledir. O eserlerde kapitalizmin kökeni açıklanmaktan ziyade varsayılır, kapitalizm yükselen burjuvazinin feodal prangaları söküp atmasıyla serpilmeyi bekleyen yeni bir toplumsal formasyondur. En azından geleneksel Marksist "burjuva devrimi" fikrinde örtük anlatı budur.

Marx'ın gerçekten "Marksist" olan farklı yaklaşımını bulmak için, *Grundrisse* ve *Kapital*'deki ekonomi politik eleştirisine bakmak gerekir. Bu yaklaşım onun modern kapitalizmin devrimci analizinde çok daha geliştirilmiş olmakla beraber, Marx sistemin kökenine dair tarihsel probleme ilişkin eleştirisini *Kapital*'in I. cildinde "sözde ilkel birikimin" analizinde de yaptı. Bu yaklaşımı ile eski paradigmadan kesin bir şekilde ayrıldı ve daha sonraki Marksist tarihçilerin yapacağı önemli katkılara zemin de hazırladı.

Gördüğümüz gibi, ilk defa sistematik biçimde Adam Smith'in sunduğu klasik ticarileşme modelinde "ticaret toplumuna" geçişin başlangıcı, ticari zekâ ve tutumlulukla biriktirilen servetin zamanla önemli miktarda yatırıma yetecek düzeye

1 Marx'taki iki tarih teorisine ilişkin George Comninel, *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge* (Londra: Verso, 1987)'ye bakınız. Ayrıca, A. L. Beier, David Cannadine ve James M. Rosenheim (der.) *The First Modern Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989) içinde Robert Brenner'ın "Bourgeois Revolution and Transition to Capitalism" başlıklı çalışmasına bakınız.

ulaştığı bir ön birikim süreciydi. Bu süreç "sermayenin" "ilkel" birikimidir, maddi servet toplamaktan ibarettir. Bu açıklamanın değişik versiyonlarına kapitalist gelişme üzerine çeşitli çağdaş çalışmalarda da rastlanmaktadır; örneğin kapitalizmin kökenini sömürgelerin sömürüsü ve eşit olmayan mübadele yoluyla "sermaye" birikmesinde gören anlatılarda görülmektedir. Bu anlatılarda kapitalizm ya da "ticaret toplumu" yine ticaretin ve servetin nicel artışı şeklinde anlaşılıyor. Dolayısıyla bunlarda kendi "hareket yasaları" olan bir toplumsal sistemden çok farklı bir dinamiği olan, varoluş koşulları çok farklı olan çok farklı bir toplumsal sisteme geçiş anlayışı, nitel bir değişim anlayışı yok gibidir.

Marx "sözde ilkel birikimi" eleştirisinde, klasik ekonomi politiğe ve ticarileşme modeline kesin bir karşı görüş geliştirdi. Ekonomi politik eleştirisinde yaptığı genel saptamalar, bilhassa servetin kendi başına "sermaye" olmayıp sermayenin özgül bir toplumsal ilişki olduğuna dair vurgusu burada feodalizmden kapitalizme geçişe uygulanmaktadır. Bu saptamalardan anlaşıldığı üzere servet birikimi kendi başına kapitalizmin kökenindeki belirleyici etken değildi. Klasik ekonomi politikteki "ilkel birikim" "sözde" idi çünkü sermaye, Marx'ın tarif ettiği üzere, sadece herhangi bir zenginlik ya da kâr olmayıp aynı zamanda bir toplumsal ilişkiydi; dolayısıyla kapitalizmi ortaya çıkaran bizatihi birikim değildi. Servet birikimi besbelli kapitalizmin gerekli koşullarından birisi olmakla birlikte yeter ya da belirleyici koşulu değildi. Serveti *sermaye*ye dönüştüren, toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki bir dönüşümdü.

Marx'ın "sözde ilkel birikim" eleştirisinin özü ("sözde" kelimesinin anlamı ekseriya anlaşılmamaktadır) ister düpedüz hırsızlıkla, ister emperyalizmle, ister ticari kârla ya da ticari kâr için işçi sömürerek sağlansın, birikimin miktarı nice olursa olsun, tek başına sermaye oluşturmayacağı ve kapitalizm üretmeyeceğidir. Kapitalizmi doğuran özgül koşul, toplumsal

mülkiyet ilişkilerinde bir dönüşümdür. Bu dönüşüm kapitalist "hareket yasalarını" doğurur: Rekabet etme ve kâr maksimizasyonu *zorunu*, artığı yeniden yatırma yönünde bir *zorlama ve refleks*, işgücü verimini artırıp üretim gücünü sistematik sürekli geliştirme *ihtiyacı*.

Marx'ın anlatısında toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki kritik dönüşüm İngiltere'nin kırsal bölgelerinde üreticilerin mülklerinin gasp edilmesiyle gerçekleşti. Yeni tarımsal ilişkilerde toprak sahipleri kapitalist kiracıların ticari kârlarından giderek daha çok kira aldı, bununla çok sayıda küçük üretici mülkünü yitirerek ücretli işçi oldu. Marx'ın bu kırsal dönüşümü *asıl* "ilkel birikim" olarak değerlendirmesi servette kritik bir kitle yarattığından değildir; bu toplumsal mülkiyet ilişkilerinin, yeni ekonomik zorunlar, özellikle rekabet dürtüsü ve üretim güçlerini sistematik geliştirme ihtiyacı doğurmasıyla dünyada hiç görülmedik yeni hareket yasaları oluşturduğundandır.

Bu anlatının temeli Marx'ın kapitalizmin tarihsel özgüllüğüne vurgusuydu. Bu, kapitalizmin çok özgül tarihsel koşullarda tarihsel bir başlangıcının olduğu ve dolayısıyla sona ereceğinin tasavvur edilebileceği anlamına geliyordu. Kapitalizm ne kaçınılmaz bir doğal sürecin ürünüydü, ne de tarihin sonu.

GEÇİŞ TARTIŞMASI

Marx'tan sonraki en önemli Marksist tarih çalışmaları, onun ilkel birikim incelemesinde attığı temeller üzerine inşa edildi. Çoğu Marksist tarih teorisi diye geçen en kaba teknolojik determinizm çeşitlerini bütünüyle bir kenara bırakarak, en ciddi itirazları içeren Marksist anlatılar üzerinde odaklanıyoruz.

1950'de iktisatçı Paul Sweezy'nin iktisat tarihçisi Maurice Dobb'ın *Studies in the Development of Capitalism* [*Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*] (1946) adlı çalışmasını eleş-

tirmesiyle bir yazışma oldu. İkisinin arasındaki yazışma genişledi; çoğu Marksist olan seçkin tarihçiler arasında *Science and Society* dergisinde bir tartışmaya dönüştü. Yazılar daha sonra derlenerek bir kitap olarak yayımlandı.[2] Bu "geçiş tartışması" o zamandan beri, bu konuda Marksistler ve başkaları arasındaki tartışmalarda atıf yapılan esas kaynak oldu.

Dobb'ın eseri geçiş meselesinin anlaşılmasında büyük bir ilerlemeydi. Bu gelenekteki diğer çalışmalar (bilhassa Orta Çağ Avrupa tarihçisi R. H. Hilton'ın yazıları) gibi, Dobb'ın tahlili de eski modeli temelden çürüttü. Dobb eski modeldeki varsayımları, özellikle kapitalizmin ticaretin nicel bir artışından ibaret olduğu, feodalizmin antitezi kentler ve ticaret olduğundan bunların feodalizmi çözerek kapitalizmi doğurduğu gibi varsayımları tartışmaya açtı.

Sweezy ve Dobb arasında tartışma konusu olan temel soru, feodalizmden kapitalizme geçişteki "ilk itki"nin ne olduğuydu. Geçişin ilk nedeni feodalizmin yapısındaki asli ilişkilerde, yani feodal beyler ile köylüler arasındaki ilişkilerde mi aranmalıydı? Yoksa o ilişkilerin dışında özellikle ticaretin yayılmasında mı aranmalıydı?

Dobb ve ardından çıkan tartışmada Hilton, feodalizmi çözen unsurun kendi başına ticaret olmadığını kanıtlayan önemli savlar ileri sürdü. Ticaret ve kent, hiç de doğası gereği feodalizme karşıt değildi. Feodalizmi çözen, temel ilişkilerindeki içsel etkenler, köylüler ile beyler arasında sınıf mücadelesiydi; kapitalizm böyle ortaya çıkmıştı. Özellikle Hilton Pirenne'in savının ampirik olarak hatalı olduğunun gösterildiğini işaret etti; para, ticaret, kent ve hatta sözüm ona "ticaret devriminin" feodal sisteme yabancı ve aykırı olmadığını, tam tersine onun bütünleyicisi olduğunu iyice ortaya koydu. Anlattığı, bu etkenlerin karmaşık geçiş sürecine katkıda bulunduğu kuşkusuz ol-

2 R. H. Hilton (der.), *The Transition from Feudalism to Capitalism* (Londra: Verso, 1976).

makla beraber, feodalizmi çözenin bunlar olmadığı anlamına geliyordu.

Dobb ve Hilton çeşitli biçimlerde, küçük meta üretiminin serbestleşmesine ve feodal prangalardan kurtulmasına feodal beyler ile köylüler arasındaki sınıf mücadelesinin yol açtığını, bunun da feodalizmi dağıtarak kapitalizmin ortaya çıkmasıyla sonuçlandığını öne sürdü. Örneğin Dobb'a göre sınıf mücadelesi "doğrudan" kapitalizmi doğurmuş olmasa da;

> küçük üretim tarzının feodal beye bağımlılığını değiştirdi ve sonunda küçük üreticinin feodal sömürüden kurtulmasına yaradı. İşte o zaman küçük üretim tarzı (hareket serbestisi kazandığı ve içinde toplumsal farklılaşma arttığı ölçüde) kapitalizmi doğurdu.[3]

Hilton'ın Orta Çağ köylüleri ve mücadeleleri üzerine yaptığı araştırmalar dönemsel tarih yazımında en önemli çalışmalar arasında yer alır. Hilton da geçişin izini feodal beyler ile köylüler arasındaki mücadelelere kadar sürdü. Hilton'a göre, beylerin köylülere artık işgücü vermeleri için yaptığı baskılar üretim tekniklerindeki gelişmenin esas nedeni olduğu gibi, basit meta üretimindeki artışın da temeliydi. Aynı zamanda köylülerin bu baskılara direnişi, kapitalizme geçiş sürecinde, "köylü ve zanaatkâr faaliyetlerinin serbestleşerek meta üretiminin gelişip nihayette kapitalist girişimcinin ortaya çıkmasında" çok önemliydi.[4]

Buna karşı Sweezy tüm verimsizliğine ve istikrarsızlığına rağmen feodalizmin kuvvetli ve değişime direngen olduğunu, onun için çözülüş sürecinde esas itici gücün feodalizmin dışında olması gerektiğini öne sürdü. Gerçi feodal sistemin belirli düzeyde ticarete ihtiyacı vardı ve ticarete göz yumuyordu. Ancak kentlerde yerel ticaret merkezleri ve (Sweezy bunda Henri

3 Maurice Dobb, a.g.e., s. 59.

4 Hilton, a.g.e., s. 27.

Pirenne'i kaynak gösteriyordu) uzak mesafeli ticarette aktarma merkezleri kuruldukça, mübadele için yapılan üretimin arttığı bir süreç başladı. Bu da feodalizmdeki kullanım için üretme ilkesiyle çelişiyordu.

Bununla birlikte Sweezy kapitalizmin bu sürecin doğrudan sonucu olmadığını söylüyordu. Ticaretin çoğalması, feodalizmi çözerek istikrarsız bir "kapitalizm öncesi meta üretimi" geçiş evresine yolu açmış ve bu suretle, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda kapitalizmin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı; ancak bu evreden sonra kapitalizmin gelişmesinde farklı bir aşama vardı. Sweezy önemli bir husus vurguluyordu: "Genellikle bir toplumsal sistemden diğerine geçişi, doğrudan karşı karşıya gelen iki sistemin hâkimiyet için mücadele ettiği bir süreç olarak düşünürüz," ancak feodalizmden kapitalizme geçişi böyle bir çerçevede düşünmek "ciddi bir hata" idi.[5]

Sweezy sürecin ikinci evresini açıklamaya girişmedi ama başkalarının açıklamalarına yönelik eleştirel sorular ortaya attı. Sorulardan ikisi özellikle dikkat çekicidir. İlki, Marx'ın sanayi kapitalizmine "gerçekten devrimci geçiş" teorisinin geleneksel yorumundan çıkan, sanayi kapitalistlerinin küçük üretici saflarından çıktığı görüşüne yönelik dile getirdiği kuşkudur. Ona göre küçük üretici büyüyerek tüccar ve kapitalist olmamıştı, üreticiler hem tüccar hem de ücretli işçi çalıştıran işveren olarak işe başlıyordu, kapitalist işletmeler *putting-out* sisteminden tedricen evrilmiş olmayıp baştan tam teşekküllü ortaya çıkmıştı, "gerçekten devrimci geçişi" böyle anlamak gerekiyordu.[6]

Sweezy'nin işaret ettiği ikinci husus şuydu: Meta üretiminin yayılması kapitalizmin ortaya çıkışını açıklayamazdı; örneğin Orta Çağ'da İtalya'daki ve Felemenk'teki gibi çok gelişmiş meta

5 Paul Sweezy, a.g.e., s. 49.

6 A.g.e., s. 54.

üretiminden zorunlu olarak kapitalizm çıkmadı.[7] Tezinin anlatısında bir nokta daha yakaladı. Sweezy, Maurice Dobb'ın feodalizmi köylülerin aşırı sömürülmesi ve bunun doğurduğu sınıf çatışmalarının çökerttiği yolundaki teorisine karşı, "Batı Avrupa feodalizminin, egemen sınıfın toplumun işgücünü kontrol altında tutup sömürmeyi beceremmemesi nedeniyle çöktüğünü söylemenin daha doğru olacağını" öne sürdü.[8]

Bu özette, tartışmaya katılanların sunduğu karmaşık savları kabaca kısaltıp basitleştirdik. Yine de bu özet tarafların dayandığı varsayımlara ilişkin başka eleştirel sorulara yol açıyor. İlk bakışta şöyle görünüyor: Dobb ticarileşme modeline saldırmakta, Sweezy ticarileşme modelini savunmaktaydı. Ne var ki bir süre sonra Marksist tarihçi Robert Brenner, ilk Adam Smith'in betimlediği klasik ticarileşme modeline benzer bir olguyu savunduklarını öne sürerek Sweezy'yi (ve André Gunder Frank'ı, Immanuel Wallerstein'i ve başkalarını) "yeni Smithçi" olmakla suçladı.[9] Brenner, bazı Marksistlerin fiilen eski modelin varsayımlarını yuttuğunu, yani kapitalizmin özgül dinamiğini ve işgücü verimini artırmaya gereksinimini ticaretin yayılmasının kaçınılmaz bir sonucu olarak kabul ettiğini güçlü bir şekilde ortaya koydu.

Görünürde Sweezy'nin savı ana hatlarıyla ticarileşme modeliyle tamamen bağdaşır; Dobb'ın anlatısı ise modele cepheden saldırmaktadır. Sweezy özelde Pirenne'in tezinden hareket ediyor gibi görünüyor ve genelde, yayılan uzak mesafeli ticaret sistemi ile feodalizmin temelde çeliştiğini öne sürüyordu; yer yer de kapitalizm öncesi iktisadi öznelere kapitalizme özgü rasyonalite atfediyordu. Buna karşı Dobb ile Hilton, kentlerin ve ticaretin doğası gereği zorunlu olarak feodalizme karşıt olma-

7 A.g.e., s. 106-7.

8 A.g.e., s. 46.

9 Brenner, "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism", *New Left Review*, 104, (Temmuz/Ağustos 1977), s. 25-92.

dığını, esas itici sebebin feodalizmdeki temel mülkiyet ilişkileri olduğunu, dolayısıyla süreçte kritik öğenin feodal beyler ile köylüler arasındaki sınıf mücadelesi olduğunu ısrarla vurguluyorlardı.

Ne var ki tartışmada başka hususlar da var. Dobb ve Hilton "esas itici sebebi" kent yerine kırda tespit etmekle ve ticaretin yayılması yerine artığı gasp edenlerle üreticiler arasındaki sınıf mücadelesine odaklanmakla ticarileşme modelinden kesin bir şekilde uzaklaşmıştı. Ancak kritik bir varsayım değişmedi: Kapitalizm feodalizmin kısıtlamaları kalktığında ortaya çıkar. Kapitalizm bir şekilde feodalizmin çatlaklarında zaten mevcuttur, sadece azat olmayı bekler.

Dobb ile Hilton böylece ticarileşme modelinin temel varsayımlarının tümüne karşı çıkıyor denemez, Sweezy'nin ortaya attığı soruların bir kısmı onların çözümsüz bıraktığı problemlerin özüne dokunmaktadır. Dobb ile Hilton'ın anlatılarında bir husus göze çarpıyor: Kapitalizme geçiş basit meta üretiminde mevcut olan iktisadi mantığı engellerden kurtarıp azat etme meselesidir. Bunun verdiği güçlü izlenim, olanak bulduğunda meta üreticisi köylünün (ve zanaatkârın) kapitalistleşeceğidir. Anlatıda vurgu kentten kıra kaydı, sınıf mücadelesine de yeni bir rol verildi; ama bu savın dayandığı varsayımlar ticarileşme modelindeki temel öncüllerin bir kısmından ne kadar farklıdır? Kapitalist piyasanın bir zorlama olmaktan ziyade bir fırsat olduğu öncülünden ne kadar uzağız? Kapitalizmin ortaya çıkışıyla ilgili açıklanması gerekenin (yepyeni bir iktisadi mantığın yaratılması değil de) engellerin kaldırılması, prangaların kırılması olduğu öncülünden ne denli uzağız? Doğrudur, sınıf mücadelesi sürecin merkezinde; ancak bu mücadele anlatıda zaten içkin bir şeyin önündeki engellerin kaldırılmasına yarıyor.

Ticarileşme modeli ve onunla bağlantılı diğer anlatılar kapitalizmin ortaya çıkışını açıklamak için onun baştan mevcudiyetini ya da bir kapitalist rasyonalitenin var olduğunu kabul

eder. Feodalizmin karşısına zaten mevcut olan bir kapitalizm ya da en azından "zaten mevcut" olan bir kapitalist süreç mantığı dikilir, ki bunun nereden çıktığı hiçbir zaman açıklanmaz. Hilton ile Dobb misali Marksistlerin açıklamaları birçok yönden ticarileşme modelini ve feodalizm ile ticaretin bağdaşmazlığı iddiasını çökertti, ancak bu tuzağa düşmekten tamamıyla kaçınamadılar; zira bazı önemli açılardan hâlâ açıklanması gereken şeyi varsaydılar.

Bu yazarlar Sweezy'nin İtalya ve Felemenk'teki gelişkin ticaret merkezlerinin "başarısızlığına" ilişkin sorusuna da çok ikna edici bir cevap vermiyor. Sadece bu ticari kentlerin olgunlaşmasını nelerin *engellediğini* açıklıyorlar, bunda da kapitalizmi varsayma eğilimi var. Felemenk ve İtalya hakkında sorulan soruda İngiltere'de olduğu gibi iktisadi faillerin hangi koşullarda nasıl kapitalist zorlamalara maruz kaldığı sorulmuyor; geçişi "başaramayan" iktisadi öznelerin nasıl (en azından ideolojik ya da kültürel nedenle) feodalizmle bağlarını koparmak istemeyip veya koparamayıp yeni bir toplumsal formasyon yaratmadıkları soruluyor.[10]

Sweezy'nin "gerçekten devrimci geçiş" üzerine kuşkularına gelince, tartışmanın sonraki evresinde Marx'ın düşüncesine ilişkin geleneksel yoruma yaptığı itirazlarının bir kısmını geri çekti ama bu fikrin kendisine itirazdan vazgeçmedi. Kapitalizmin küçük meta üreticisinin kapitaliste dönüşmesi sürecinde ortaya çıktığı fikrinden neden rahatsız olduğunu hiçbir zaman tam açıklamadı, fakat olayın doğası gereği bunu mümkün görmüyordu.

Çekinceleri ne olursa olsun Sweezy'nin kuşkularının sağlam nedenleri vardı. Bizim açımızdan problem "gerçekten devrimci geçiş" anlatısında kapitalizmi yaratma marifetinin

10 Örneğin, R. H. Hilton (der.), *The Transition from Feudalism to Capitalism* içinde Hilton'ın "Capitalism - What's in a Name?" başlıklı yazısı, s. 157-9.

güçlenen yeomanlara* mal edilmesi değil. Problem daha ziyade anlatıda bunların feodal engeller kalkınca az çok serbestçe kapitalist yolu seçmiş görünmesi; nihai engelleri kaldırmak için burjuva devrimleri gerekli olsa da, kapitalizmin küçük meta üretiminin az çok organik büyümesi olarak kabul edilmesidir. Sweezy "gerçekten devrimci geçişe" itiraz ederken ne düşünmüş olursa olsun, üreticilerin kapitalist gibi davranmaya meyletmesini sadece kısıtlamalardan kurtulmalarıyla ya da "orta halli" mülk sahiplerinin büyüye büyüye büyük mülk sahibi olmasıyla açıklamak herhalde yetmez. Başka bir deyişle küçük meta üretimi ile kapitalizm arasında sadece nicel değil, nitel bir fark var; işte bu farkı açıklamak gerekiyor.

PERRY ANDERSON'IN MUTLAKİYET VE KAPİTALİZM ÜZERİNE GÖRÜŞÜ

New Left Review dergisinin yayın yönetmeni, itibarlı Marksist Perry Anderson, 1970'lerde, üç ciltlik iddialı bir eser olarak tasarladığı çalışmasının iki cildini yayımladı. Birincisi İlk Çağ'da Yunan-Roma toplumlarından Avrupa feodalizmine geçişi konu edinen bir araştırmaydı (*Passages from Antiquity to Feudalism* [*Antikiteden Feodalizme Geçişler*]). İkincisi Avrupa'da mutlakiyetin analiziydi (*Lineages of the Absolutist State* [Mutlakiyetçi Devletin Kökenleri]). Eser burjuva devrimleri ve kapitalizmin gelişmesi üzerine bir inceleme ile tamamlanacaktı. Kapitalizme geçiş anlatısını tamamlayacak olan üçüncü cilt henüz yayımlanmamış olsa da, ilk iki ciltten, özellikle de *Lineages*'den ve başka yazdıklarından öğrenilecek çok şey var.

---

* Yeomanlar, İngiltere'de kendi toprağını eken çiftçilerden oluşan bir tabakadır. Yeomanlar, Orta Çağ İngiliz toplum hiyerarşisinde en düşük rütbeli soyluların altında, ama *husbandman* denilen yine toprağını eken çiftçilerin üzerinde duruyordu. Mahkemelerde jüride görev yapabilmek gibi bazı hakları vardı. Yeomanın arazisi genelde 40 hektardan az değildi. Bu bakımdan tarım kesiminde orta sınıf sayılıyor. *–red.*

Buradaki amacımız doğrultusunda, Anderson'ın feodalizm tanımıyla başlayabiliriz. Anderson'da feodalizm "ekonomi ile yönetimin organik *birlik* içinde olduğu" bir üretim tarzıdır; bu yönetim veya devlet "parsellenmiş bir hâkimiyet zinciri" ve koşullu bir mülkiyet hiyerarşi zinciri şeklindeydi. Buna göre, devlet erki feodal beyler arasında parçalanmıştı; bey ise siyasi ve iktisadi iktidarın birliğini temsil ediyordu. Feodal beyin iktidardaki payı (siyasi, adli ve askerî gücü) aynı zamanda bağımlı köylülerin artık emeğine el koyduğu iktisadi gücü de oluşturmaktaydı. Beylikte bir "artık gasp etme mekanizması" vardı; bu serflikti. Serflikte "iktisadi sömürü ile siyasi-yasal baskı ve zorlama bileşmişti."[11]

Ancak feodal formasyonun istikrarını bozan bir şey oldu. Feodal yükümler para ile ödenen kiraya dönüştü, meta ekonomisi büyüdü, bunlar (özellikle meta ekonomisinin büyümesi) eski feodal bağları zayıflattı. Anderson'a göre "yükümlerin parasal kiraya dönüşmesiyle" "köylülük üzerindeki siyasi ve iktisadi baskının temel birliği çok zayıflayıp dağılma tehlikesine düştü. Sonuçta siyasi-yasal yaptırım tepede merkezî-askerî bir merkeze yani mutlakiyetçi devlete kaydırıldı."[12] Başka bir deyişle feodal beyler köylü üzerinde zayıflayan tahakkümlerini berkitmek için, o zamana kadar parçalı-parselli olan iktidarlarını yeni bir tür merkezî kraliyette topladı.

Bu esnada, parçalı feodal sistemin yarıklarında, kentlerde, aristokrasinin kontrolünde olmayan bir ekonomi alanı oluştu. Bu kentler aynı zamanda teknik yeniliklerin de odağı oldu. Anderson'a göre sonuçta, "siyasi sistem feodal kalırken ... toplum giderek burjuvalaştı."[13]

Anderson'ın kapitalizmin ortaya çıkışının anlatısında mutlakiyetin ortaya çıkışı kritik bir aşamadır. Mutlakiyet kapita-

11 Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, (Londra: Verso, 1974), s. 19.

12 A.g.e.

13 A.g.e., s. 23.

list ya da proto-kapitalist bir devlet değildi. Anderson'a göre, mutlakiyetin temel yapısı esas itibarıyla feodaldi; "*yeniden tertiplenip pekiştirilmiş bir feodal tahakküm aygıtı*" idi. Mutlakiyet, köylü kitlelerini geleneksel toplumsal konumlarına kenetlemek üzere tasarlanmıştı.[14] Kapitalizmin gelişmesinde kritik bir aşamaydı.

Feodal zorlama gücünün hiyerarşide yukarıya kaydırılması, feodalizmi niteleyen ekonomi-yönetim birliğini *çatlattı*; Anderson'a göre bunun, en azından kapitalizmin evrimine temel bir katkısı oldu. Bir yandan siyasi iktidar kraliyette toplandı. Diğer yandan ekonomi özerkleşti. Siyasi-yasal yaptırım gücü "yukarıya kaydırıldıkça" feodalizmin çatlaklarında gelişen meta ekonomisi ve "burjuva toplumu" özgürleşerek kendi tercihlerine göre gelişmeye olanak buldu.

Anderson'ın mutlakiyeti kavrayışı ana hatlarıyla böyle. Büyük ölçüde çok aydınlatıcı. Mutlakiyetçi devleti özünde feodal olarak nitelemesi (daha yakından araştırmayı gerektirse de) özellikle yararlı. Anderson'ın ne demek istediğini akılda tutmak lazım. Mutlakiyetçi devlet, özünde feodaldi çünkü mutlakiyet, feodal beylerin siyasi-yasal yaptırım gücünün yukarıya doğru kaydırılarak merkezîleştirilmesiydi; siyasi iktidarı ekonomik sömürüden ayırdı. Bunu şöyle de söyleyebiliriz: Mutlakiyetçi devlet iki sömürü erkini, artık gasp etme süreci ile onu ayakta tutan yaptırım gücünü birbirinden ayırdı. Bu iki sömürü erki daha sonra ayrı alanlarda devam etti. Feodalizmde ekonomi ile iktidarın bileşimi gerileyerek bunların kapitalizmdeki ayrışmasına yolu açtı; "ekonominin" kendi mantığına göre evrilmesine imkân verdi.

Mutlakiyet başka bir açıdan da görülebilir. Buna göre mutlakiyet feodal iktidarın başka bir bakımdan merkezileşmesiydi; kraliyet devleti bizatihi bir mülk oldu, feodal beyliğe benzer

14 A.g.e., s. 18.

bir gasp aracı oldu. Burada iktisadi ve siyasi güç hâlâ bileşiktir; köylünün ürettiği artıktan beyler kira koparır, devlet ve görevlileri de vergi keser.

Anderson, kimi zaman mutlakiyeti bu çerçevede, hâlâ iktisadi ve siyasi alanların bileşimi olarak görüyor gibidir. Ancak mutlakiyetin kapitalizme geçişte önemli bir rol oynadığı savı, mutlakiyetçi devletin asıl siyasi ve iktisadi alanları *ayırma* işlevine dayanmaktadır. Anderson, mutlakiyetçi devlette tepede merkezîleştirilenin siyasi ve iktisadi alanların feodal bileşimi olmadığını, iktisadi sömürü erkinden ayrı olarak feodalizmin siyasi-yasal erki yani yaptırım erki olduğunu ısrarla vurgular. Onun gözünde mutlakiyetçi devlet, farklı bir düzlemde gerçekleşen bir ekonomik sömürüyü dayatan siyasi-yasal baskıcı iktidardır.

Aslında Anderson'ın savında feodal siyasi gücün tepeye aktarılması, eski modelin diğer versiyonlarında prangaların kırılmasının gördüğü işlevi görmektedir. Hatta mutlakiyet, ekonominin feodalizmin cenderesinden kurtulmasında esas araç olmasa bile, esas araçlardan biri olarak görünmektedir. Öyleyse mutlakiyet, feodalizmden kapitalizme giden yolda zorunlu bir geçit gibi durmaktadır. Sonuçta meta üretimi siyasi esaretten kurtularak çoğalabildi ve "ekonomi" kendi eğilimleri doğrultusunda ilerleyebildi. Kapitalizm ekonominin özgürleşmesinin, feodalizm engelinin kaldırılmasının ve ekonomik rasyonalitenin doğal temsilcisi kentsoyluların yani burjuvaların azat edilmesinin sonucuydu. Ancak sürecin tamamlanması için burjuva sınıfının siyasi iktidarı burjuva devrimleriyle ele geçirerek devleti kendi özgül gereksinimlerine göre dönüştürmesi gerekiyordu.

Feodalizmden kapitalizme geçişte mutlakiyetin gerekli bir evre kabul edilmesinde ciddi ampirik problemler var. En azından İngiliz kapitalizminin mutlakiyetten yararlanmamış olması ve Fransa'da mutlakiyetin kapitalizme yol açmamış olma-

sı problemdir (II. Kısım'da bunu açımlayacağız). Bu durumda mutlakiyetin feodalizm ile kapitalizm arasında bir geçiş evresi değil, feodalizmden çıkışa alternatif bir yol olduğunu ileri sürmek akla daha yatkın olabilir. Her halükârda kapitalizme geçişe ilişkin önceki anlatılarda olduğu gibi, Anderson'ın anlatısı da besbelli birçok yönden, feodalizmin gediklerinde mevcut olan (yeterince açıklanmayan) bir toplumsal formasyonu bağlayan kısıtlamaların kaldırılmasına dayanmaktadır.

Anderson'ın savı çok yönlü ve etraflı, büyüleyici ve birçok açıdan aydınlatıcı da olsa sonunda ticarileşme modelinin tadil edilmiş bir örneğidir. Anderson'ın Robert Brenner'ın *Merchants and Revolution* [Tüccarlar ve Devrim] kitabına yakınlarda yazdığı eleştiride kendi savını anlatışında eski anlatının izleri çok daha iyi görülebilir. Anderson, Brenner'ın kapitalizmi baştan İngiltere'ye özgü bir olay olarak anlatmasını yorumlamaktadır:

> Kapitalizmin tek ülkede olabileceği fikri, tek ülkede sosyalizm fikrinden akla ancak azıcık daha yatkındır. Marx'a göre sermayenin modern biyografisinde atılımlar birikimli bir silsile içinde İtalya şehirlerinden Felemenk ve Hollanda kentlerine, Portekiz ve İspanya imparatorluklarına dağılmış olup "on yedinci yüzyılın sonunda İngiltere'de sistematik bir şekilde birleşti." Tarihsel açıdan kapitalizmin ortaya çıkışını birbiriyle bağlantılı mekânlardan oluşan bir zincir boyunca ilerleyerek karmaşıklaşan bir katma-değer süreci olarak görmek daha anlamlıdır. Bu hikâyede kentlerin rolü daima çok önemliydi. Hollanda'da tarımın Stuart hanedanı döneminde İngiliz tarımından ileri olması daha zengin kentlere bitişmiş olmasındandı; aynı şekilde Flaman kentlerinde yüne talep olmasaydı İngiliz toprak sahipleri de asla ticari tarıma dönüşümü başlatamazdı.[15]

15 Anderson, "Maurice Thomson's War", *London Review of Books*, 4 Kasım 1993, s. 17.

Anderson'ın aktardığı kısımda Marx'ın "*sanayici* kapitalistin ortaya çıkışını" açıkladığı dikkatten kaçmamalı; Marx'ın burada açıklamakta olduğu, *kapitalizmin* kökeni değil, kapitalizme özgü "hareket yasalarının" ortaya çıkışı değil, özgül kapitalist toplumsal ilişkiler değil, özgül kapitalist sömürü biçimi değil, ya da kendini sürdüren ekonomik gelişmenin zorunları da değil. Marx birikmiş servetin elverişli koşullarda (İngiltere'de oluşmuş kapitalist toplumsal şartlarda) verimli kullanılmayan tefecilik ve ticaret kârından sanayi sermayesine nasıl dönüştüğünü anlatmaktadır.[16] Kapitalist sistemin kökenine gelince, özgül kapitalist toplumsal mülkiyet ilişkilerini ve bunun dinamiğini doğuran "sözde ilkel birikim" idi yani (Marx'ın deyişiyle) doğrudan üreticilerin özellikle köylülerin mülklerinin gasp edilmesiydi; Marx'a göre bu kesinlikle İngiltere'de kırsalda oldu.

Marx'ın sanayi kapitalizminin olmazsa olmaz şartı olarak saptadığı, daha önce görülmedik *iç* piyasanın oluşmasına elveren koşullar da İngiltere'de ortaya çıktı. Marx, sonradan Brenner'ın yaptığı gibi İngiltere'deki gelişmenin farklılığını açıklamak gerektiğini söyler. Brenner'ın belirttiği gibi, uluslararası ticaret ağı içinde bulunmakla birlikte kapitalizmin gerçekten *bir* ülkede gerçekleşmesi İngiltere'ye özgüdür. Başka üretim merkezlerinde Orta Çağ'da bile zaman zaman ihracatın hızla arttığı olmuştu; ancak erken modern dönemde İngiltere yurtdışı piyasalar daraldığında bile sanayide büyümeyi sürdürebildi; bunun benzeri görülmemişti.[17]

Marx'ın tarımın sanayi kapitalizmi ile ilişkisi üzerine görüşleri, ya da cevaplamadan bıraktığı sorular ve halletmediği tutarsızlıklar üzerine ileri sürülen dayanaksız iddialar dikkatimizi dağıtmamalı. Sadece, Anderson'ın saptamalarıyla mese-

16 Örneğin, Karl Marx, *Capital*, 1. Cilt, (Moskova), s. 699-701'e bakınız.

17 Brenner, "The Origins of Capitalist Development", s. 76-7.

leyi çözülmüş varsaydığına dikkat çekmek istiyoruz. Örneğin İngiltere'de tarımın ticarileşmesi için Felemenk'te yüne talep olması gerekirdi demek bir şeydir. "Ticari tarımın" nasıl *kapitalist* tarıma dönüştüğünü, ticaret *imkânlarının* nasıl *rekabetçi üretimi gerçekleştirmekle kalmayıp onun gereği* haline geldiğini, piyasalarda *fırsatların* nasıl piyasalarda *zorun* haline geldiğini, bu somut tarım türünün kapitalist *sistemin* gelişmesini nasıl başlattığını açıklamak başka bir şeydir.

Avrupa ticaret sisteminin kapitalizmin gerekli koşulu olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz ama ticaret ile kapitalizmin aynı şey olduğunu ya da birinin diğerine basit bir büyüme süreciyle dönüştüğünü varsayamayız. Anderson açıklanması gereken şeyi varsaydı; yani ticaretin, daha doğrusu (kayıtlara göre tarihte uzun süre yaygın olan) pazar veya piyasa için üretimin çoğala çoğala belli bir noktada kritik kütleye ulaşınca kapitalizme dönüştüğünü varsaydı. Başka bir deyişle savı, ticarileşme modelinin yakasını bırakmayan kısırdöngüden kurtulamadı.

3

MARKSİST ALTERNATİFLER

Geçiş tartışmasında üreticilerin piyasa *zorunlarına* nasıl ve hangi koşullarda tabi olduğu ele alınmamış, açıklanmamıştır. Kapitalizmin piyasada *fırsatlardan* yararlanmaya engellerin kaldırılmasıyla ortaya çıktığı varsayıldı hep. Ancak Marksistler arasında tartışmanın devamında, kapitalizm öncesi toplumlarda kapitalist öğeler bulmaya çalışmaksızın feodalizmden kapitalizme geçişi açıklamaya yani soruyu varsayımlarla geçiştirmeden cevaplandırılmaya çalışıldı.

BRENNER TARTIŞMASI

Tarihçi Robert Brenner, 1976 yılında *Past and Present* dergisinde yayımlanan "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe" [Sanayi Öncesi Avrupa'da Tarımda Sınıf Yapısı ve İktisadi Gelişme] başlıklı önemli bir makaleyle bir tartışma başlattı.[1] Makale iki etkili tarihsel açık-

1 Brenner'ın tartışmayı başlatan makalesi ilk defa *Past and Present*, 70, Şubat 1976'da yayımlandı. Bu makaleye, M. M. Postan ve John Hatcher, Patricia Croot ve David Parker, Heide Wunder, Emmanuel Le Roy Ladurie, Guy Bois, R. H. Hilton, J. P. Cooper ve Arnost Klima'nın cevapları, izleyen sayılarda yer aldı. Sonunda Brenner kapsamlı bir cevap yayımladı. Tartışmanın tümü, *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (der. T. H. Aston ve C. H. E. Philpin, Cambridge: Cambridge University Press, 1985)'te tekrar yayımlandı. Brenner'ın en önemli öteki eserleri "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism," *New Left Review*, 104, (Temmuz/Ağustos 1977), s. 25-92; "The Social

lama modelini hedef aldı. İlki, Orta Çağ sonrası Avrupa'da ekonomik gelişmenin nüfus artışındaki uzun dönemli çevrimleri izlediğini savunan ve giderek hâkim duruma gelen demografik modeldi; Brenner bunu uzun dönemli Malthusçuluk diye vasıflandırdı. İkincisi ise ticarileşme modeliydi.

Brenner bu iki rakip modelin her ikisinin de temellerine saldırdı. Özellikle bu modellerin belirli etkenlerin farklı ülkelerde farklı, hatta zıt etkilere yol açmasını açıklayamadığını vurguladı. Aynı etkenler farklı ülkelerde sınıflar arasında gelir dağılımını değişik şekillerde etkilediği gibi, uzun vadeli iktisadi büyümede ve üretim güçlerinin gelişmesinde de farklı sonuçlar veriyordu. Modellerden birinde benzer demografik gelişmeler, diğerinde büyüyen ticaret ağına dahil olmak farklı sonuçlara yol açmıştı. Sonuçların farklılığı bu sebeplerin bağımsız birer değişken olamayacağını gösteriyor ve bu itibarlı modellerin açıklama gücünü ciddi biçimde zayıflatıyordu.

Brenner erken modern dönemde İngiltere'de ortaya çıkan, kendini benzeri görülmedik şekilde sürdüren iktisadi büyüme süreci için güçlü bir alternatif açıklama sundu. Brenner'ın açıklaması toplumsal mülkiyet ilişki biçimlerine odaklandı, demografik çevrimler ya da ticaretin yaygınlaşması gibi (önemini yadsımadığı) başka etkenlerin farklı bağlamlarda farklı etkilerini değişik toplumsal mülkiyet ilişki biçimlerinin belirlediğini saptadı.

Basis of Economic Development", *Analytical Marxism* (der. John Roemer, Cambridge: Cambridge University Press, 1989) içinde; "Bourgeois Revolution and Transition to Capitalism", *The First Modern Society* (der. A. L. Beier, David Cannadine ve James M. Rosenheim, Cambridge: Cambridge University Press, 1989) içinde; ve, *Merchants and Revolution: Commercial Change, Political Conflict, and London's Overseas Traders, 1550-1653* (Cambridge: Cambridge University Press ve Princeton: Princeton University Press, 1993). Eserlerini "Capitalism, Merchants and Bourgeois Revolution: Reflections on the Brenner Debate and Its Sequel", *International Review of Social History*, 41, 1996, s. 209-32'de etraflıca irdeledim. Buradaki anlatımım kısmen oradan.

Brenner, Maurice Dobb'dan etkilenmişti; geçiş üzerine ilk tartışmada Sweezy'den ziyade Dobb'ın tarafındaydı. Ancak Sweezy gibi Brenner da Dobb'ın savının bazı yönlerinden hoşnutsuzdu. Brenner kapitalizmin daha önce zaten var olduğunu farz etmeden kapitalizmin kökenini açıklamaya çalıştı. Feodalizme meydan okuyacak bir kapitalizmin embriyo halinde dahi mevcut olmadığını öne sürdü. Böyle bir kapitalizm embriyosunun kapitalizmden önceki ticaret biçimlerinde de, Dobb ve Hilton gibi yazarların bir çeşit proto-kapitalizm olarak gördüğü küçük meta üretiminde de olmadığını söyledi. Sweezy gibi, Brenner da feodalizmin direngenliğinden hareket etti. Geçişe ilişkin diğer anlatılarda kapitalizm öncesi ekonomilerin "iç mantığının ve dayanıklılığının" görmezden gelinmesini, iktisadi öznelere fırsat verildiğinde kapitalist strateji benimseyecekmiş gibi akıl yürütülmesini eleştirdi. Bu eleştirinin kapsamına ticarileşme modeli kadar (bazı açılardan) küçük meta üretiminin artmasına dayanan teori de giriyordu.

Bununla birlikte, Brenner, Sweezy'nin aksine feodalizmin çözülmesine dışsal etken aramadı. (Örneğin bazı mülkiyet ilişkileri bağlamında ticaretin kapitalizm öncesi mülkiyet biçimlerini zayıflatmaktan ziyade *berkitebileceğini* ve *berkittiğini* öne sürdü.) Dobb ve Hilton'ın yaptığı gibi, feodalizmde içsel olan bir dinamik aradı. Ama Dobb ve Hilton'ın yaklaşımıyla Brenner'ınki arasındaki temel fark da burada: Brenner'ın açık seçik aradığı, kapitalist mantığın önceden varlığını varsaymayan bir içsel dinamikti.

Sınıf mücadelesi, Dobb ve Hilton'ın anlatılarında olduğu gibi Brenner'ın anlatısında da önemlidir. Fakat Brenner'da sınıf mücadelesinin yaptığı, kapitalizm doğrultusunda bir itici gücü azat etmek değildir. Brenner'a göre mesele, İngiltere'ye has belirli koşullarda feodal beylerle köylüler kendilerini *olduğu gibi* korumak amacıyla sınıf mücadelesi yaparken istemeden kapitalizm için gereken dinamiği harekete geçirmesiydi. Bu-

nun niyet dışı oluşan etkisi üreticilerin piyasanın zorunlarına tabi hale gelmesiydi. Böylece Brenner gerçekten, yolunu eski modelden ve onun açıklanması gereken şeyi varsayma eğiliminden ayrıldı.

Brenner'ın anlatısı, İngiltere'deki mülkiyet ilişkilerinin kendine özgü koşullarına dayanıyor. Avrupa'nın başka bölgelere kıyasla özgüllüğünün yanı sıra Avrupa'da çeşitli devletler arasındaki farkların da üzerinde duruyor. Michael Mann'ın Orta Çağ'da Avrupa geneline atfettiği özel koşullar, Brenner'a göre kapitalizmin gelişmesini ya da İngiltere'de görülen, kendini sürdüren iktisadi büyüme sürecinin özgüllüğünü açıklamaya yetmez. Brenner feodalizmin çözülüşünün Avrupa'da birden çok sonuç verdiğini gösteriyor, somut olarak İngiltere'de kapitalizme ve Fransa'da mutlakiyete yol açtı; bu mutlakiyet Perry Anderson'ın görüşünün aksine, kapitalizme az çok doğrusal bir geçişte bir evre değildi.

İngiltere'de arazilerin çok büyük kısmı mülk sahiplerine aitti; bu arazileri kiracılar ekiyordu. Toprak kullanım şartları önceleri yasa ya da örf ile belirlenirken zamanla kiralar giderek piyasa koşullarına göre değişen sözleşmelerle tespit edilmeye başladı. Bir tarla kiralama piyasası olduğu dahi söylenebilir. Kiralama koşulları giderek kiracıları piyasanın dayatmalarına maruz bıraktı. Bunda söz konusu olan, piyasa için ürete ürete büyüyüp kapitalistleşme *fırsatı* değildi; bilakis kiracılar geçim araçlarına ve tarlaya erişebilmek için piyasaya yönelik uzmanlaşmaya ve rekabet ortamında üretmeye *mecbur* oldu. Kiracıların durumu toprağına sahip köylülerin durumundan farklıydı; berikiler geçim araçlarına sahip olduğundan, piyasada mübadele yaptıklarında bile rekabetten ve piyasanın zorlamalarından korunmuşlardı.

İngiltere'de toprak sahiplerinin de özel bir konumu vardı. En iyi arazilerin çok büyük kısmını ellerinde tutmalarına rağmen, bunların sözgelimi Fransız soylu sınıfının servetinin

çoğunu biriktirmekte yararlandığı ekonomi dışı gücü yoktu, aslında buna ihtiyaçları da yoktu. İngiltere'de egemen sınıf, artıktan kopardığını baskıyla artırmaktan ziyade, giderek kiracıların üretkenliğine bel bağlamasıyla ötekilerden farklıydı.

Brenner'ın deyişiyle İngiltere'deki mülkiyet ilişkilerinin "yeniden üretim kuralları" farklıydı. Hem doğrudan üreticiler hem de toprak sahipleri kendi konumlarını sağlama alıp sürdürebilmek için tarihte görülmedik biçimde piyasaya bağımlandılar. Bu koşullar farklı özgül hareket yasaları meydana getirdi. Sonuçta yeni bir tarihsel dinamik başladı: Eski Malthusçu çevrimlerden görülmedik bir kopuş, kendini sürdüren bir gelişme süreci, üretkenliği artırmayı gerektiren rekabet baskısı vs. Bu yeni dinamik II. Kısım'da daha ayrıntılı bir şekilde tartışacağımız tarım kapitalizmiydi. Ve İngiltere'ye özgüydü.

Dobb ve Hilton'dan besbelli etkilenmiş olmakla birlikte Brenner'ın anlatısının onlarınkinden farkı anlaşılmış olmalıdır. Brenner'ın anlatısında temel fikir fırsat değil, zorlama ya da zorundur. Örneğin, küçük meta üreticisi ya da yeoman çiftçi burada önemli bir rol oynuyorsa bunu fırsatlardan yararlanan bir özne olarak değil, bir zoruna tabi bir özne olarak oynamaktadır. Yeomanlar rekabet baskısına maruz kalan kapitalist kiracılara tipik örnekti. Tarımsal kapitalizmde üretkenlik rekabeti ekonomide ayakta kalma koşullarını belirlemeye başlayınca kendi toprağını ekenler bile bu baskıdan kurtulamadı. Arazisini kiraya veren toprak sahipleri de kiracıları da piyasada başarıya bağımlı oldu, çünkü birinci grubun kira alabilmesi ikincilerin kâr etmesine bağlıydı. Her iki grubun tarımı "ıslah" etmekte, toprak kullanımında yenilikler ve yeni teknikler uygulayarak verimi artırmakta çıkarı vardı. Tarımı ıslah başka tedbirlerin yanı sıra arazileri çitlemeyi ve ücretli işçileri daha çok sömürmeyi içeriyordu.

Brenner bir anlamda Sweezy'nin "gerçekten devrimci geçiş" üzerine sorusunu da cevaplamış oluyordu. İngiltere'deki kapi-

talist kiracı büyüye büyüye kapitalistleşmiş bir küçük üretici değildi. Üretim araçlarıyla somut ilişkisi, toprağa erişme koşulları onu bir anlamda *baştan* kapitalist kıldı. Sadece işini büyüterek gerekli düzeyde servete kavuşmakla kapitalist olmadı. Sadece nispi zenginliği ücretli işçi istihdam etmesine elverdiği için de kapitalist olmadı (İlk Çağ'da da kapitalist olmayan çiftçilerin ücretli işçi çalıştırdığı biliniyor). Kapitalist olması, baştan itibaren kendisini idame etmek için gerekli araçlar ile ilişkisi onu ve istihdam ettiği bütün ücretli işçileri piyasanın zorunlarına tabi kılmasındandı.

Brenner çeşitli hususlarda eleştirildi. Somut tarihsel olgular üzerine yapılan bazı küçük itirazlar kuşkusuz yerindeydi. Geçiş tartışmasındaki büyük sorunlara dokunan daha kapsamlı eleştirilerden bazısını ana hatlarıyla özetleyeceğim.

Brenner'ın daha önceki anlatılara yönelik temel eleştirisi, kapitalizmde açıklanmayı bekleyen nitelikleri olağan varsaymalarıydı. Kapitalizmin *ortaya çıkışını* önceden mevcut bir çeşit kapitalizmle açıklamalarıydı. Brenner'a *The Brenner Debate*'te yöneltilen eleştiriler bu hatayı tekrarlıyordu; onun eleştirdiği varsayımları gerçekten savunmaktan ziyade sadece tekrarlamak eğilimindelerdi. Aralarında demografik tarihçilerin ve Marksistlerin de yer aldığı eleştirenler, Brenner'ın kapitalizmde açıklamaya çalıştığı somut nitelikleri olağan karşılayan bir tavırla ona karşı çıktılar.

Örneğin, önde gelen demografik tarihçi Emmanuel Le Roy Ladurie, Brenner'ı "artık gasp eden sınıflardan" ve "egemen sınıflardan" sanki aynı şeymiş gibi bahsederek iktisadi ve siyasi etkenleri kaynaştırdığını öne sürerek eleştirdi. Marksist tarihçi Guy Bois, Brenner'ın "siyasi Marksizm" kavrayışındaki "istenççiliğe"* itiraz etti, bu kavrayışın ekonomik faktörleri tümden ihmal ettiğini öne sürdü. R. H. Hilton'ın derlemesinde giriş bö-

* Burada istenççilik sosyolojik anlamda kullanılmıştır: Kişilerin toplumsal-iktisadi yapılardan bağımsız davranabileceği görüşüdür. *-red.*

lümünde, Brenner'ın savına dair Bois'nın yorumu destekleniyor gibiydi. Hilton ile Brenner arasında nezaketi elden bırakmadan az çok örtük bir görüş ayrılığı sürdü. Hilton, Bois ve Brenner'ın temsil ettiği Marksizm versiyonları arasındaki fark, üretim *güçlerine* mi üretim *ilişkilerine* mi nispi ağırlık verildiğinde, "üretim tarzının" *bütününe* mi sadece sınıf mücadelesine mi ağırlık verildiğinde, iktisadi etkenlere mi siyasi etkenlere mi ağırlık verildiğindeydi. Hilton, kendisi sınıf mücadelesi tarihine muazzam katkı yapmış olmasına rağmen, Brenner'ın siyasi yapıları vurgulamaya fazla meylettiğini ima etti.

Esasında Bois ve Le Roy Ladurie'nin eleştirileri konuyla alakasızdı. Bunlar Brenner'ı "politik" olanla "ekonomik" olan ayrımını olağan kabul eden bir bakış açısından eleştirdiler, oysaki bu ayırım kapitalizme özgüdür. Brenner'ın tüm anlatısı ilk defa Marx'ın ortaya attığı, kapitalizm öncesi toplumların vasfının siyasi, adli ve askerî güç kullanarak artığa "ekonomi dışı" el koyma biçimleri olduğu gözlemine dayanıyordu (Brenner buna "politik olarak oluşturulmuş mülkiyet" diyordu). Bu koşullarda doğrudan üreticiler (özellikle köylüler, ellerinde üretim araçları olsa da) beylerin üstün gücü karşısında artık emeklerinin bir kısmını kira ve vergi biçiminde vermeye mecbur kalıyordu. Somut olarak Avrupa feodalizminde beylik (Anderson'ı incelediğimizde gördüğümüz gibi) siyasal ve iktisadi iktidarın *birliğini* temsil ediyordu. Bunun, artık gaspının bütünüyle "ekonomik" olduğu kapitalizmden farkı çok açık; kapitalizmde artık gaspı mülksüz işçilerin salt "iktisadi" zorunla üretim araçlarına erişebilmek için işgücünü ücret karşılığında sattığı bir meta mübadelesiyle gerçekleşir. Brenner bu tespitin mantıki sonuçlarını çıkarmıştı. Le Roy Ladurie'nin yakındığının aksine, iktisadi ve siyasi etkenleri basit bir anlayışla birleştirmiş değildi. Bois'nın ileri sürdüğünün aksine, feodalizmden geçişe ilişkin anlatısında iktisadi etkenlere kıyasla siyasal etkenlerin önemini de abartmıyordu. Bilakis "iktisadi" olan ve "siyasi" olanın bileşi-

minden, yani feodal üretim tarzının özelliği olan "artık gasp eden" sınıf ile "yöneten" veya "hâkim" sınıfın birliğinden çıkan sonuçları araştırıyordu.

Teknik üretim güçlerini de ihmal etmiş değildi. Kapitalist artık gasp etme tarzı, rekabet ve kâr maksimizasyonu zorunları yüzünden işgücünün üretkenliğini artırmayı gerektirir, bu nedenle üretim güçlerini artırmayı teşvik eder. Kapitalizmden önceki artığa el koyma tarzında bu tür zorun yoktu. Brenner sadece bu temel farkı açıklıyordu. Önceki üretim tarzlarında işgücünün üretkenliğini artırma güdüsü yoktu, zira hâkim sınıfların el koyduğu artık doğrudan üreticilerin üretkenliğinin artmasına değil, el koyanların üreticilerden daha çok artık emek gasp edebilmek için yaptırım gücünü artırmasına bağlıydı. O halde Brenner'ın sorduğu esas sorular şuydu: Nasıl oldu da İngiltere'de "mülkiyetin siyasal olarak oluşturulmuş" eski biçimlerinin yerini salt "iktisadi" bir biçim aldı ve bu değişim nasıl kendini sürdürebilen farklı bir iktisadi gelişme sürecini başlattı?

The Brenner Debate'in yayımlanmasından sonra başka eleştiriler de yapıldı. Bir kere İngiltere'de on yedinci ya da on sekizinci yüzyılda tarım ilişkilerini tarım kapitalizmi diye vasıflandıracak kadar farklı olduğu önermesi genelde eleştirildi. Tarım kapitalizmi fikrine karşı iki sav geliştirildi. Birinde İngiltere'de ekonomik büyümenin gerçekten farklı olup olmadığı; özellikle, *on sekizinci* yüzyılda bile İngiliz tarımının farklı olup olmadığı, özellikle verimi artırmaya yöneliminin farklı olup olmadığı sorulmaktaydı. Örneğin, eleştirenlerden kimisi, öyle ise on sekizinci yüzyılda Fransa'da tarımda verimin aşağı yukarı İngiliz tarımındakine neden eşit olduğunu sordu.[2] İkinci itiraz ücretli işçilerle ilgiliydi: Eleştirenlerden bazısı kapitalizmin her şeyden önce ücretli işçi sömürüsüyle tanımlan-

2 Örneğin, Robert Albritton, "Did Agrarian Capitalism Exist?", *Journal of Peasant Studies*, 20, (Nisan 1993), s. 419-41'e bakınız.

masından hareketle, İngiltere çoğunlukla ücretle geçinen bir toplum olmadığına göre, daimi ücretli işçiler hâlâ çok azınlıkta olduğuna göre, bu tarım kapitalizmi kavramını (en azından on yedinci yüzyılda tarım kapitalizmi olduğunu) yalanlamaz mı, diye sordu.[3] Ya da mülk gaspı ve proleterleştirme süreçlerine ve İngiliz köylülerinin farklılaşarak zengin çiftçilere ve mülksüz bir sınıfa ayrışmasına ne diyeceğiz? Bu süreçler kapitalizm tarihi öncesine ait değil midir?

Fransa'daki tarımsal verime atıf yapılan ilk itirazda isabet yoktur. İrdeleyince bu eleştiriyi yapanların Fransa'da on sekizinci yüzyılda tarımda toplam üretimin ve/veya toprak veriminin İngiltere'dekine az çok eşit olduğunu söylediği ortaya çıktı. Ancak aynı hasılayı İngiltere'de Fransa'ya göre daha az sayıda insanın ürettiğini, İngiltere'de örneğin tarımsal üretim yapan daha az sayıda insanın daha büyük bir kent nüfusunu besleyebildiğini göz önüne almak gerekiyor. Öyle bakınca Fransa'da ve İngiltere'de üretkenliğin güya "aynı" olması, İngiltere'deki mülkiyet ilişkilerinin ve tarım kapitalizminin farklı olduğuna kuşku düşürmek şöyle dursun aslında onu teyit eder. Bu özgül koşullar hem tarım dışı bir potansiyel işgücü meydana getirdi, hem de en temel ihtiyaçlara ve ucuz tüketim mallarına büyük bir potansiyel piyasa yarattı, ki bunlar sanayi kapitalizminin gelişmesi için gerekli koşullardı.

Ücretli işgücünün oranına ilişkin diğer soru Brenner'ın savını nasıl etkiler? Problem sadece ampirik değil. Ücretli işgücünün, özellikle yevmiyeli işçiler veya mevsimlik işçiler dışında sürekli ücretli işçi sayısının, erken modern dönemde İngiltere'de sınırlı olduğunda anlaşmak mümkün. Mülklerin gaspı ve proleterleştirme sürecinin tanım gereği kapitalizmin ortaya çıkış tarihinde çok önemli olduğunda da anlaşabiliriz.

3 Örneğin, Brian Manning'in Brenner'ın *Merchants and Revolution* kitabı üzerine eleştiri yazısı "The English Revolution and the Transition from Feudalism to Capitalism", *International Socialism*, 63, (Yaz 1994), s. 84.

Ancak burada da asıl sorun geçiştirilmektedir; Brenner burada da diğerlerinin sorgulamadan olağan kabul ettiklerini açıklamaya girişmiştir.

Brenner, başka zamanlarda ve yerlerde de görülen zengin köylü-yoksul köylü farkının mutlaka zengin çiftçi ile işlediği araziden çıkarılmış rençper kutuplaşmasına yol açacağını varsaymaz. Örneğin on beşinci yüzyılın sonlarında hem İngiltere'de hem de Fransa'da nispeten büyük araziler işleyen bir orta köylülük vardı. (Burada on altıncı yüzyılda bile her iki ülkede tarımda verimin henüz bariz şekilde farklı olmadığını ekleyelim.) Ne var ki, iki ülke bu ortak başlangıç noktasından epey farklı iki tarihsel doğrultuya girdi. Fransa'da köylülerin toprak mülkleri giderek bölünürken İngiltere'de tarımda toprak sahibi, kapitalist kiracı ve ücretli işçiden oluşan üç sınıf ortaya çıktı; İngiltere'de tarım gelişti, Fransa'da durgunlaştı.

Brenner, kapitalizmin ortaya çıkışında küçük ve orta çiftçilerin rolünü ihmal etmekle ve "yukarıdan" bir kapitalizm tarihi yazmakla suçlandı.[4] Oysaki anlatısında, kapitalizmin ortaya çıkmasında ne toprak sahipleri, ne orta çiftçiler ne de başka herhangi bir sınıf fail olarak gösterilmektedir. Kapitalizmin ortaya çıkışını açıklayan, hayatlarını *aynen* sürdürmeye çalışan sınıfların arasındaki özgül bir *ilişki* sistemidir; sistem, kasıt ve niyet dışında kapitalizmin oluşmasına sebep olan bir gelişme süreci başlattı.

Kimi Marksist tarihçilerin ileri sürdüğü gibi, İngiltere'de kapitalizmin gelişmesi için oldukça müreffeh bir "orta" çiftçi sınıfının gelişmesinin gerekli olduğu ve yeomanların kapitalizmin tarihinde önemli bir rol oynadığı doğrudur. Fakat küçük meta üreticileri feodal kısıtlamalardan kurtulunca daha büyük meta üreticisi haline gelerek ücretli işçi çalıştıracak ölçüde zenginleştiğinde kapitalizmin oluşacağının az çok kesinleşti-

4 A.g.e., s. 82.

ğini iddia etmek başka bir şey. Brenner'ın öncellerinden ayrıldığı nokta bu. Burada akla gelen ilk husus, birçok zamanda ve yerde başkalarından daha zengin olan köylülerin bulunduğu ve bunların kapitalistleşmediğidir. Bu nedenle, İngiltere'de nispeten zengin köylülerin, tarih boyunca görülen hali vakti yerinde köylülerden niçin esaslı biçimde farklı davranmaya başladığını; İngiliz yeomanların niçin Rus kulaklar gibi ya da aynı dönemde Fransa'daki büyük kiracı çiftçiler gibi olmadığını sormak gerekiyor. İşte Brenner'ın açıklamaya çalıştığı bu farktır ve farkın nedenleridir.

Brenner, İngiltere'de küçük üreticileri mülklerinden etmeyi olanaklı ve kazançlı kılan çok özgül ekonomik koşullar olmasaydı, egemen sınıfın küçük çiftçilerin mülklerini kaba kuvvetle gasp edebileceğini, gasp edebilecek olsa bile bunu yapacağını varsaymıyor. İngiltere'de köylülük farklılaştı; kapitalist çiftçiler ile, kendi hesabına işlediği araziden atılarak işçi durumuna düşen insanlara ayrıştı ("yeomanların yükselişi" deniyor). Brenner bu süreci İngiliz çiftçilerini görülmedik ölçüde rekabete zorlayan yeni iktisadi mantıkla açıklıyor. Sürekli işçi çalıştıran çiftçi de çalıştırmayan çiftçi de bu mantığa tabiydi. Doğrudan üretimi yapan kiracı ve ailesi olduğunda da aynı dayatmaya maruzdu. Sonuçta düşük verimle çalışan çiftçiler üzerinde baskı artarak bunlar topraklarından sürüldü, daha başarılı çiftçiler arazilerini genişletti. Dolayısıyla köylülüğün farklılaşması yeni mülkiyet ilişkilerinin nedeni olmaktan çok sonucuydu.

Bu çok önemli bir nokta: Brenner, doğrudan üreticilerin elinde üretim araçları olduğunda bile kendilerini idame etmek için gerekli araçlara piyasa dışı erişimden mahrum olabileceklerini ve bu durumun onları piyasanın taleplerine tabi kıldığını ortaya koydu. Buradaki önemli farkı tekrar edelim: Başka yerlerde ve dönemlerde köylüler piyasada buldukları *fırsatlardan* yararlanmış, İngiliz çiftçileri ise piyasanın dayattığı *zorunlara* bağımlı hale geldikleri ölçüde farklılaşmıştır.

Brenner bunun neden ve nasıl olduğunu açıklamaya girişti. Üreticilerin, kendilerini idame etmek için üretim araçlarına ve hatta toprağa bile piyasa dışında erişemez olduğunu, toprak mülkiyeti sayesinde sömürü biçimlerinin nasıl "ekonomi dışı" artık gaspından kapitalistlerden kira koparmaya dönüştüğünü, hem toprak sahiplerinin hem de kiracıların nasıl rekabet zorunlarına uymaya zorlandığını ve buna nasıl uyabildiğini, yeni artık gasp yöntemlerinin nasıl yeni zorlamalar getirdiğini, bu zorlamaların köylülüğü nasıl farklılaştırıp büyük ölçüde mülklerinden ettiğini anlattı. Bunlar, arazilerini genişletip toprak mülkiyetini artırmakta yeni bir iktisadi çıkar gören toprak sahiplerinin doğrudan baskısı ile olduğu kadar salt "ekonomik" rekabet baskılarıyla da gerçekleşti. Bir proleter kitlesinin oluşması sürecin başlangıcı değil *sonuydu*. Önemle belirtmek gerekir: Brenner'a göre iktisadi öznelerin piyasaya bağımlılaşması, proleterleşme sürecinin sonucu değil *nedeniydi*.

Brenner'ın kapitalizmin özgüllüğünü açıklaması, önceki Marksist açıklamaların ötesine gider. Özellikle kapitalizmin farklı dinamiğinin üreticilerin piyasaya bağımlı hale gelmesiyle, dolayısıyla rekabet zorununa tabi olmasıyla işlemeye başladığını öne sürer. Bu bağım ve zorun, üretim araçlarından tümden yoksun kalmadan da olur, yeter ki geçinme olanaklarına erişim piyasaya tabi olsun. Bunun, kapitalizmi genel anlayışımızın yanı sıra kapitalizm tarihini anlayışımız açısından da önemli teorik sonuçları var. Brenner'ın tarihsel savının büyük gücü (tarihsel bakımdan özgül yeni iktisadi mantığı ile) kapitalizmi oluşturan sürecin özgüllüğünü vurgulaması ve bunun nasıl gerçekleştiğini açıklamak için ikna edici çabasıdır. Pek çok tarihçi feodalizmden kapitalizme geçişi açıkladığını iddia etmiştir. Ama her biri kendi tarzında geçiş sürecini açıklarken ekseriya kapitalizme özgü hareket yasalarını genelleştirip tarihî hareketin evrensel ilkesine dö-

nüştürmüştür. Bu girişimlerde, kapitalizmin özgül bir tarihsel formasyon olarak özelliğini teslim ettiklerinde bile bu tarihsel formasyonun ortaya çıkması, özünde kapitalist olan süreçlerle gerçekleşir. Bu anlamda bir geçiş yoktur. Brenner bir geçiş *sürecini*, yani bir toplum türünün bir diğerine dönüşmesini, kendini sürdüren bir sistemin kendini sürdüren başka bir sisteme dönüşmesini, bir tarihsel dinamiğin bir başkasına dönüşmesini gerçekten ele alan nadir yazarlardan birisidir.

BRENNER VE "BURJUVA DEVRİMİ"

Brenner'a yapılan son eleştirilerden biri özellikle aydınlatıcı. İlk Brenner tartışmasından birkaç yıl sonra Brenner, tüccarların İngiliz Devrimi'ndeki rolünü değerlendirdiği ve erken modern İngiltere üzerine çok önemli bir araştırma olarak kabul edilen *Merchants and Revolution*'ı (1993) yayımladı. Bunu eleştirenlerden bazısı Brenner'ın tüccarlara önemli devrimci bir rol atfetmesini parmaklarına doladı. Brenner'ın kapitalizmin kırda ortaya çıktığında ısrar ettikten sonra, burjuva sınıfının ve burjuva devriminin rolünü her şeye rağmen teslim etmek zorunda kaldığını ileri sürdüler.

Bu görüşü öne sürenlerin ön saflarında Perry Anderson vardı. Kitap üzerine yazdığı eleştiride, Brenner'ın eserinde, kapitalizmin kökenine ilişkin ilk özgün tezi ile tüccarlarla ilgili son eseri arasında temelde bir çelişki, "derin bir paradoks" olduğunu söyledi:

> Devrimci burjuva diye bir şey olabilirse, işte buradaydı. Fransa'da uyduruk bir masal sayılan bu insan grubu Konvansiyon'dan* yüz yıl önce İngiltere'de pekâlâ bir gerçeklikti. Teorik bir kanaati desteklemeyip bilakis çürüten yığınla tarihsel kanıtın Marksist bir bilgini bu sonuca ikna etmesi hoş

* Konvansiyon (Fransızca, *la Convention nationale*): Fransız Devrimi'nde 1792-1795 arasında Fransa'yı yöneten meclis. *-red.*

> bir ironi. Teorik olarak ticaret sermayesinin önemini hafifseyen bu kişi, pratikte sermayenin düzen kurucu rolünü muhteşem bir ayrıntıyla saptamakta öne çıktı.[5]

Baştan belirtmek gerekir ki Brenner böyle bir şey itiraf etmedi. Ama Brenner'ın dediğini anlamak için bunu "burjuva devrimine" ilişkin görüşü bağlamında değerlendirmek gerekiyor. Brenner'ın göreneksel Marksist tarihyazımına bu konuda itiraz ettiği açıktır; onların burjuva devrimi anlayışının ticarileşme modeliyle birçok ortak yönü bulunduğunu özellikle vurgulamıştır.

Brenner, geleneksel burjuva devrimi kavramının Marx'ın çalışmasında, henüz büyük ölçüde on sekizinci yüzyıl Aydınlanması'ndaki mekanik materyalizme dayandığı bir evreye ait olduğunu, bunun Marx'ın olgunluk eserindeki ekonomi politik eleştirisiyle kesin olarak çeliştiğini söyler.[6] Önceki teoride üretim güçleri işbölümü sayesinde neredeyse doğal bir şekilde gelişir. Bu işbölümü de piyasaların büyümesiyle oluşur, öyle ki kapitalizmin ortaya çıkışını açıklamak için yine kapitalizmin önceden varlığına atıf yapılır. Buna göre kapitalizme geçişin anlatısında geleneksel burjuva devrimi kavramı kendi kendisiyle çelişir ve kendini yalanlar, zira bizatihi kendi varsayımlarıyla devrimi iki açıdan gereksiz kılar.

> Bir kere başarılacak bir *geçiş* yoktur: Model, kentlerde burjuva toplumuyla başlar, o toplumun burjuva mekanizmalarıyla evrileceğini öngörür, ticaretin etkisine maruz kalan feodalizm dönüşür, sonuçta bir toplum biçiminin başka bir topluma nasıl dönüştüğü sorusu varsayımla savuşturulup hiç sorulmaz. İkincisi, burjuva toplumu kendi kendine ge-

5 Perry Anderson, "Maurice Thomson's War", *London Review of Books*, 4 Kasım 1993, s. 17.

6 Brenner, "Bourgeois Revolution" Benzer bir savı daha önce George Comninel öne sürdü (*Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Change*, Londra: Verso, 1987'ye bakınız.)

lişip feodalizmi çözdüğüne göre burjuva devriminin gerekli bir işlevi olduğunu iddia etmek zor.[7]

Brenner burjuva devrimi tezinin, eski ticarileşme modelindeki gibi burjuvaziye feodalizmin bağlarından kurtulması gereken bir iktisadi rasyonalite atfetmekle, açıklanması gereken şeyi varsayarak geçiştirdiğini ileri sürüyordu. Böylece burjuva sınıfının ve kapitalizmin ortaya çıkmasındaki rolünün yeniden etraflı bir değerlendirmesine yol açtı. Londralı tüccarlara ilişkin anlatısının ve özellikle kitaptaki uzun ekin arka planı budur. Onun kendi savını çürüttüğü suçlaması, sadece o savın düzeltmeye çalıştığı, meseleyi çözülmüş sayan kısırdöngülü mantığı tekrarlamış oluyor.

Bu hususa en iyi örnek Perry Anderson'ın "derin paradoksu". Denebilir ki Anderson, eleştirisinde problemi aynen eski ticarileşme modelindeki gibi çözülmüş varsayıp geçiştiriyor ve bu, o modelden çıkan çok önemli bir vargıyı, "burjuva" ile "kapitalisti" bir sayma eğilimini fark etmemize de yarıyor.

Sözgelimi, Fransız Devrimi'nin tümden burjuva olduğuna, aslında İngiliz Devrimi'nden çok daha fazla burjuva olduğuna kani olabiliriz; ama onun aynı zamanda *kapitalist* olup olmadığını bir gıdım anlamış olmayız. *Burjuvanın* (ya da *kentsoylunun* ya da *kentin*) mutlaka kapitalist ile aynı şey olmadığını kabul edersek, devrimci burjuva hiç de kurmaca bir kavram olmayabilir; hele Fransa'da. Çünkü orada devrimci burjuva tipik olarak kapitalist değildi, hatta eski usul tüccar bile değildi, avukattı ya da memurdu. Öte yandan İngiltere'de devrimci burjuva sınıfı sımsıkı kapitalizmle bağlantılı idiyse, bunun kesin nedeni kapitalist toplumsal mülkiyet ilişkilerinin önceden İngiltere'nin kırsalında oturmuş olmasıdır.

Elbette Brenner'ın yapmadığı çok şey var. Özellikle irdelenmesi gereken önemli bir husus şudur: Ticarileşme modeli

7 Brenner, "Bourgeois Revolution", s. 280.

tümüyle sakat olmasına sakattır, ama kapitalizmin uluslararası bir ticaret ağı içinde ortaya çıktığı doğrudur ve o ağ olmaksızın ortaya çıkamazdı. Onun için İngiltere'nin Avrupa ticaret sistemine özgül giriş şeklinin İngiliz kapitalizminin gelişmesini nasıl belirlediği üzerinde durmak gerekiyor. İngiltere'nin Londra merkezli bütünleşik bir *ulusal* piyasa, belki de ilk gerçekten rekabetçi piyasayı yaratmasıyla ticaretin mahiyetini değiştirdiği ileri sürülebilir. Bu durumun *uluslararası* ticaretin doğasını nasıl etkilediğine ilişkin anlaşılması gereken hâlâ çok şey var.

İngiliz kapitalizminin Avrupa'daki ve başka yerlerdeki ticaretten ne yönde farklı olduğunu ve onu nasıl değiştirdiğini anlamak için kapitalist olmayan ticaretin doğasını da anlamamız gerekir. Ticarileşme modeline etkili şekilde karşı çıkılacaksa, kapitalizm *doğurmayan* ticari gelişme biçimlerini açıklayabilmek önemli. Gelecek bölümde bu konuyla ilgili bazı gözlemler sunulup kapitalist gelişme zorunlarını harekete geçirmeksizin yüksek düzeyde ticarileşen ve teknolojide ilerleyen toplumlara kısaca değinilecektir.

Başka bir önemli konu Avrupa devlet sistemi ve onun İngiliz kapitalizminin gelişmesine katkısıdır. İngiltere, zamanla rekabet baskısını başka devletlere ve ekonomilere ticaret sistemi ve devlet sistemi kanalıyla aktarmaya başladı; öyle ki kapitalist *olmayan* devletler dışarıdan gelen bu ticari, jeopolitik, askerî baskıların uyarısıyla kapitalist gelişme motorlarına dönüştü.[8] Kapitalizmin zorunlarını diğer Avrupa devletlerine ve sonunda tüm dünyaya kabul ettirdiği mekanizmaları araştırmaya henüz başlamadık. Bu, kapitalizmin geleneksel sömürgecilik biçimlerini yeni kapitalist emperyalizm şekline nasıl dönüştürdüğünü açıklamada önemli olacak. Bu konular 7. ve 8. bölümlerde ele alınıyor. Bu tarihsel soruların sistemli araştırılması başka ya-

8 Bu konuyu daha etraflı olarak, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü: Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme* kitabımda inceledim.

rarları yanı sıra günümüzde "küreselleşme" denilen süreçle baş etmekte de büyük yararı olabilir.

E. P. THOMPSON

Brenner kentlerin ve piyasaların kapitalizmin gelişmesindeki işlevini ayrıntılı bir şekilde anlatmasa bile, doğrudan üreticilerin piyasa zorunlarına nasıl tabi olduğunu göstermekle ticaretin ve piyasaların mahiyetinin nasıl değiştiğini,* ekonomide nasıl yeni bir rol ve yeni bir sistemsel mantık edindiğini açıkladı. Bunlar, sanayileşmeden çok önce meydana geldi ve sanayileşme olabilmesi için gerekliydi. Başka bir ifadeyle, piyasa zorunlarının kendini doğrudan üreticilere dayatması, işgücünün kitlesel proleterleşmesinden önce oldu. Piyasa zorunları kitlesel bir proletarya oluşmasında belirleyici bir etkendi, siyasi ve adli müdahale şeklinde zorlamalarla desteklenen piyasa güçleri toplumda mülksüz bir çoğunluk oluşturdu.

Sanayileşmeden önceki dönemde "piyasa toplumunun" nasıl kurulup oturduğunu E.P. Thompson canlı bir şekilde betimlemiştir. Özellikle klasik eseri *The Making of the English Working Class*'ta [*İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*] (1963) ve diğer eserlerinde piyasa toplumunun kuruluşu, bir proleterleşme süreci olarak, ve piyasa toplumu ile alternatif âdetlerin ve değerlerin çatışması olarak canlanmaktadır. Piyasa toplumunun kökleşmesi, sınıflar arasında çatışma olarak, piyasanın yeni ekonomi politiğinde çıkarı olanlar ile geçinme hakkına kazanca göre öncelik vererek karşı çıkanlar arasında bir çatışma olarak görünmektedir.

Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*'nun "Sömürü" başlıklı ana bölümünde sanayi kapitalizminin ortaya çıkışında (ona göre) esas dönemeçleri betimler. Tahlilinde birbiriyle bağlantılı iki husus öne çıkar. İlki önemli bir dönüşümün, yeni bir işçi sınıfının oluştuğu zamandır. Thompson, İngiliz

* Yazar Türkçe yazsa burada, "pazarların yanı sıra piyasaların nasıl oluştuğunu" diyebilirdi. *-red.*

işçi sınıfının dönüşmesini, yeni bir proletarya ve yeni bir işçi sınıfı kültürünün oluşmasını 1790-1832 döneminde saptar. Bu nedenle analizi sanayileşme tamamlanmadan önce, hatta çok gelişmeden önce son buluyor. İkinci husus, aslında sürekli olan bir şeyde bir dönüşüm görüyor: Thompson'a göre görünürde zanaatkâr öncellerinden pek farklı olmayan ve halkın sanayi öncesi radikal geleneklerinden gelen çatışma kültürünü hâlâ taşıyan işçiler "yeni bir insan ırkı", yeni bir tür proletaryadır.

Thompson'ı eleştiren bazı Marksistler bu çarpıcı görüşlerine bakarak onun "öznel" yani kültürel etkenlere odaklandığını, üretim tarzındaki "nesnel" değişimi ihmal ettiğini; somut olarak teknolojik değişimin üretim düzeni ve işgücünün niteliği üzerindeki dönüştürücü etkisini göz ardı ettiğini öne sürdü.[9] Bu Marksistler eleştirilerinde kapitalizmin gelişme tarihinin standart anlatılarından fazla etkilenmiş olabilir. Çeşitli ideolojilere mensup tarihçilerin ortak eğilimi (şayet "Sanayi Devrimi" kavramını kabul etmiş ise) sanayi devriminin nedenlerini teknik yeniliklerde yahut ticaret ve piyasa ilişkilerinde gelişmelerde aramaktır. Oysa Thompson, sonradan Brenner'ın da yaptığı gibi konuyu ince eleyip sık dokumuştu; Marx'ın (her zaman kendi yapmasa da) ilkelerini izlediği ileri sürülebilir. Aralarındaki üslup ve konu farklarına rağmen, Brenner'ın kapitalist gelişmeye ilişkin geleneksel fikirlere yaptığı itirazlarının üzerine, başkalarının tarihsel anlatısından ziyade Thompson'ın tarihsel anlatısıyla örtüşen bir sanayileşme anlatısı kurulabilir.

Okurlar hatırlayacaktır, Brenner yeni "yeniden üretim kurallarının"* ortaya çıkışını açıklamaya çalışıyordu. Kendini sürdüren büyüme dinamiğinin ve işgücü verimini devamlı

9 Örneğin, G. A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History: A Defence* (Princeton: Princeton University Press, 1978), s. 75'e ve Perry Anderson, *Arguments Within English Marxism* (Londra: Verso, 1980), s. 40'a bakınız.

İngilizce *reproduction* kelime olarak *re-produce*, yani "yeniden-üretmek" unsurlarından oluşmakla birlikte, anlamı, kendini idame etmek, kendini devam ettirmek, varlığını sürdürmektir. *-red.*

artırma ihtiyacının ön koşulu mülkiyet ilişkilerindeki dönüşümlerdi; bu dönüşümler sonucu toprak sahipleri ile köylüler kendilerini devam ettirebilmek için verimi artırmak zorundaydı. İngiltere ile Fransa'nın farklılaşmasının örneğin teknolojik kapasitelerindeki farkla pek ilgisi yoktu. Bunları ayırt eden, toprak sahipleri ile köylüler arasındaki ilişkilerin mahiyetiydi: Biri işgücü üretkenliğini artırmayı gerektiriyordu, diğeri bunu gerektirmiyor, hatta bazı açılardan üretim güçlerinin gelişmesini engelliyordu. Üretim güçlerinde devrim yapmaya güden sistemik yapı, nedenden ziyade sonuçtu.

Thompson'ın sanayileşme anlatısının temeli bu anlayıştır. Amacı, kapitalizme özgü sömürü şekillerinin etkilerini, sonuçlarını araştırmaktır. Sanayi kapitalizmine geçiş döneminde o sonuçlardan biri çalışmanın yoğunlaşması ve iş disiplininin ağırlaşmasıydı. Sömürüyü ağırlaştırmaya güdüleyen, buharlı makinelerin ya da fabrika sisteminin ortaya çıkması değildi, kapitalist mülkiyet ilişkilerine içkin üretkenliği ve kârı artırma gereğiydi. Kapitalizmin bu zorunları yeni çalışma biçimleri gibi geleneksel çalışma biçimlerine de, fabrika işçileri gibi hâlâ sanayi öncesi üretim yapan zanaatkârlara da dayatıldı. Thompson, "Siparişle evlerde zor şartlarda büyük miktarlarda yaptırılan üretim bu devrime, fabrika üretimi ve buharın kullanılması kadar içkindi," diye yazar.[10] Kapitalist zorunlara ve kapitalist sömürüye birlikte maruz kalma deneyimi neticesinde farklı kategorilerde işçiler sınıf örgütlerine katılıp yeni bir işçi sınıfı kültürü yaratabildi. Elbette bu zorunlar üretim düzenini ve işçi sınıfının doğasını değiştirecekti; ancak fabrika sistemi nedenden ziyade sonuçtu.

Burada Thompson, Marx'ın sermayenin işçi üzerindeki "biçimsel" ve "gerçek" hâkimiyet ayırımını kullanmaktadır. Birincisinde sermaye hâlâ geleneksel biçimde üretim yapan iş-

10 E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, (Harmondsworth: Penguin, 1963), s. 288-9. Ayrıca s. 222-3'e bakınız.

çilerin artık emeğine el koyuyordu. Bu sömürü biçimini güdüleyen, kapitalist zorunlar, kapitalizmin rekabet ve birikim zorlamalarıydı; ancak bu zorunlar ilk başta, üretimde teknik süreci dönüştürmedi. Kapitalizmin, çalışma sürecini sermayenin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde dönüştürünceye kadar; yani kapitalizm, sanayi biçimini alıncaya kadar, olgunlaşmadığını söylemek mümkün. Yine de sanayi kapitalizminin sermayenin hareket yasalarının nedeni değil, sonucu olduğunu görebiliriz.

Böylece Thompson'ın *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*'ndan sonra sanayileşmeyi daha etraflı açıklamak için ileriye, 1830'ların sonrasına geçmeyip on sekizinci yüzyıla dönmesinin nedenini soran Perry Anderson gibilere verdiği cevap, açıklamaya çalıştığı şeyin "sanayileşme" denilen nötr bir teknik süreç olmayıp, toplumsal bir biçim olarak *kapitalizmin* oluşması olduğudur. Kendisi, mülkiyet ilişkilerinde kapitalist dönüşümün pekiştiği ve yeni kapitalist ideolojinin daha da bilinçli ve açıkça ifade edildiği on sekizinci yüzyılla ilgileniyordu. Yeni iktisadi ilkelerin henüz tam bir hâkim ideoloji olmadığı, yani piyasanın ekonomi politiği olarak henüz tam şekillenmediği bir dönemdi; bu iktisadi ilkeler daha sonra kapitalizme karşı koyan en radikal muhalefete dahi nüfuz edecekti.

Thompson İngiltere'de on sekizinci yüzyılda piyasanın aslında esas mücadele alanı olduğunu söyler. Bunun nedenleri İngiliz tarihindeki geçiş dönemine özgüdür. Bir taraftan işçinin "özgür" olduğu bir dönemdi; ne kapitalizm öncesine ait ekonomi dışı tahakküm biçimlerine tabiydi, ne de henüz fabrika disiplinine tabi olmuştu; insanlar bu kısa dönemde "kendi doğrudan ilişkilerini ve çalışma tarzlarını" hâlâ kontrol edebiliyordu. Diğer taraftan "sattıkları ürünlerin piyasalarında ve hammadde ve gıda fiyatları üzerinde kontrolleri çok zayıftı." Toplumsal protestoların sık sık piyasayı hedef almasının nedeni buydu. Çoğunlukla kadınlar hem adil olmayan fiyatlara, hem de piyasalarda kazanç amaçlı etik ve yasa dışı uygulama-

lara karşı çıkıyordu; bu uygulamalar geçinme araçlarına erişme hakkına ilişkin örfe dayalı beklentileri ihlal ediyordu; bunlar piyasa toplumu ve kapitalist rasyonalite açısından bugün pekâlâ normal görülmektedir.[11]

Bu protestoların bazısında pazarın* görünür, az çok şeffaf bir kurumdan "görünmez bir ele"** dönüşmesine karşı çıkış da görebiliyoruz. İnsanların aşina ve alışık olduğu pazar, metaların satış için başkalarına arz edildiği, görenek, yerel denetim*** ve geçinme hakkına ilişkin beklentilerle yönetilen fiziksel bir mekândı. Pazarda işlemlerdeki şeffaflığı, "kendini dengeleyen piyasanın", fiyat mekanizmasının, tüm ortak değerlerin kâr zorununa bağlanmasının perdesi örtünce, yerel denetimin dışında bir mekanizma [piyasa] oluştu.

Thompson ayrıca yeni ekonomi politik ideolojisinin, yeni mülkiyet kavrayışının ve kâr etiğinin nasıl giderek devlet baskısıyla uygulandığını da gösteriyor. Mahkemeler mülk sahibinin üretkenliği artırarak kâr etme hakkını, mülk sahibi olmayanların eskiden beri yararlanageldiği örfi kullanma hakkının [intifa hakkının] ve geçinme hakkının ve diğer bütün hakların üzerinde tuttu. Özellikle Fransız Devrimi'nden sonra sivil yönetimler haksız fiyatları ve piyasa uygulamalarını protesto edenlere daha da şiddetle cevap verdi. Başka bir deyişle piyasa zorunlarını dayatmak için devlet yaptırımı gerekti.

---

11 Thompson, *Customs in Common*, (Londra: Verso, 1991), s. 38-42.

s. 16'daki redaktör notuna bakınız. *-red.*

"Görünmez el" iktisadi liberalizmin babası Adam Smith'in (1723-1790) yaptığı bir benzetmeye atıftır. Smith bir pazar-piyasa ekonomisinde herkesin kendi çıkarını güderek çalışmasına karşın herkesin ihtiyaçlarının karşılandığı ahenkli bir ekonominin ortaya çıkmasını "görünmez bir elin" eşgüdümüne benzetmişti. Wood burada, pazarlardaki saydamlığı piyasalardaki hile ve aldatma ile karşılaştırmak için Smith'in benzetmesindeki görünmezlik kavramına atıf yapıyor; ancak bunun Smith'in benzetmesi ile ilgisi yok. *-red.*

*** Yerel denetim diye çevirdiğimiz *communal regulation* ifadesindeki *commune*, bazı Avrupa ülkelerinde belediye anlamına geldiğinden "belediye denetimi" diye de anlaşılabilir. Yerel denetimi loncalar da sağlamaktaydı. *-red.*

ÖZET

Bu kitapta şimdiye kadar ileri sürülen, standart kapitalizm tarihi kitaplarının çoğundaki esas problemin, bunların konuya kapitalizmin özgüllüğünü gizleyen varsayımlarla girip konuyu bunlarla bağlıyor oluşudur. Bu özgüllüğü meydana çıkarmak için, ticari kazanç ile kapitalist birikim arasındaki farkı, piyasanın fırsat vermesi ile piyasanın zorun dayatması arasındaki farkı, tarih boyunca teknolojik gelişme süreci ile kapitalizme özgü işgücü üretkenliğini artırma güdüsü arasındaki farkı gören bir tarihsel açıklamaya ihtiyaç var. Kapitalizmin bu özelliklerinin kökünün izini toplumsal mülkiyete ve sınıf ilişkilerine kadar sürmemiz gerekiyor. Marksistlerin çoğu kuşkusuz bunların hepsini ya da çoğunu yaptığını iddia edecektir, fakat çok az istisna dışında tarih anlatılarının ısrarla burada eleştirilen yolda yürüdüğünü, dolayısıyla kapitalizmin özgüllüğünün karanlıkta kaldığını göstermeye çalıştım.

Ticarileşme modeli ilk ortaya çıktığından beri görünürde tarih araştırmalarında çok iş yapıldı. Batılı tarih yazımında en köklü göreneklerin bir kısmına karşı çıkılıp görünürde temelleri yıkıldı; bunu Marksistlerin yanı sıra çeşitli "revizyonist" tarihçiler, postmodernistler ve gelenek tanımaz başkaları yaptı. Yine de meseleyi çözülmüş sayıp geçiştiren eski kapitalizm anlatıları hâlâ itibarlı araştırmalarda, Avrupa-merkezci eleştirilerde ve günümüzün modernizm ve postmodernizm anlayışlarında ve *kapitalisti* hâlâ *burjuva* ile ve her ikisini de modernizm ile bir sayan alışıldık günlük dilimizde yerini koruyor. Bu, o anlatıların kökünün ne denli derinlere işlediğini gösteriyor.

II

KAPİTALİZMİN KÖKENİ

4

TİCARET Mİ KAPİTALİZM Mİ?

"Kapitalizmden feodalizme geçiş" tipik olarak Avrupa geneline mahsus ya da en azından Batı Avrupa'ya özgü bir süreç olarak ele alınır. Ne var ki Avrupa feodalizmi kendi içinde çeşitlilik gösteriyordu ve birkaç farklı yönde gelişti, bunlardan sadece bir tanesi kapitalizm oldu.

Konu farklı "bileşik eşitsiz gelişme" hızlarından ya da farklı geçiş evrelerinden ibaret değil. Örneğin, Orta Çağ'da ve Rönesans'ta İtalya'da serpilen özerk şehir devletleri ve Fransa'daki mutlakiyet rejimi, kendi iç gelişme mantığı olan birbirinden farklı oluşumlardı; hiçbirinin kapitalizme yol açması için bir neden yoktu. Bunların kapitalist gelişme sürecine girmesi, mevcut olan bir kapitalist sistemin yörüngesine girdiklerinde oldu; kapitalist sistemin siyasi, askerî ve ticari rakiplerine yaptığı rekabet baskısının etki alanına girmeleriyle oldu. Dolayısıyla kapitalist ekonomiye daha sonrakilerin girişi öncekilerle aynı olmadı, zira hepsi büyüyen ve giderek uluslararası nitelik kazanan bir kapitalist sisteme tabi oldu.[1]

Daha önce gördük: Kapitalizmi, Avrupa feodalizmiyle çelişse de onun doğurduğu kaçınılmaz bir sonuç olarak görme eğilimi, feodalizmde "bölünmüş egemenliğin" çatlaklarında gelişen

1 Avrupa feodalizminden çıkan farklı neticelerden bazısını, özellikle İngiliz kapitalizmini ve Fransa'daki mutlakiyet rejimini, *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay on Old Regimes and Modern States* (Londra: Verso, 1991) kitabımda inceledim.

özerk kentlerin, feodal sistemi yıkacak bir doğal düşman olduğu ve kapitalizmi doğuracak tohumu da barındırdığı fikrinden kaynaklanıyor. Bu varsayımdan kurtulmak için ilkin *kapitalisti burjuvadan* ve *kapitalizmi* de *kentten* ayırt etmek gerekir.

KENT VE TİCARET

Kapitalizmin kentlerle ilişkilendirilmesi Batı kültüründe en yerleşik kanaatlerden biridir. Kapitalizmin kentte doğup büyüdüğü varsayılır. Bundan çıkan anlam, ticaretin yapıldığı *her* kentin doğası gereği baştan potansiyel olarak kapitalist olduğu ve *herhangi* bir kent uygarlığının kapitalizmi doğurmasını ancak dış etkenlerin engellediğidir. Çok eski zamanlardan bu yana, en azından teknolojinin yeterli artık üretimine elvermesinden beri kapitalizmin her yerde boy vermesini ancak aykırı bir din, bağdaşmaz bir devlet şekli ya da kentli sınıfların elini kolunu bağlayan başka ideolojik, siyasi, kültürel kısıtlamalar engellemiştir.

Buna göre, kapitalizmin Batı'da gelişmesinin açıklaması kentlerin ve onların öz sınıfı olan kentsoyluların yani burjuvaların başka yerde görülmedik özerkliğidir. Başka bir ifadeyle, kapitalizm Batı'da bir şeyin mevcudiyetinden değil, bir şeyin olmamasından ortaya çıktı: Kentlerde iktisadi faaliyete kısıtlama yoktu. Bu koşullarda kapitalizmin gelişerek olgunlaşmasını sağlayan da ticaretin az çok doğal bir şekilde yayılması oldu. Gerekli olan sadece nicel bir büyüme ve beraberinde servet birikmesiydi. Bunların zamanla olması hemen hemen kaçınılmazdı (anlatının bazı sürümlerinde "Protestan etiği" de katkı yapar ama asıl neden değildir).

Kent ile kapitalizm arasında doğal bir bağlantı olduğu varsayımında itiraz edilebilecek çok husus var. En önemlisi, kapitalizmi doğallaştırma eğilimine, onun başlangıcı olan ve sonu da olabilecek özgül bir tarihsel toplumsal formasyon olduğunu gizleme eğilimine birçok itiraz yöneltilebilir. Gördük ki kapita-

lizmi kentlerle ve kent ticaretiyle özdeş görme eğiliminin beraberinde, kapitalizmin insanlık tarihi kadar eski faaliyetlerin az çok otomatik bir devamı ya da Adam Smith'in ifadesiyle "takas ve mübadele yapmaya" "doğal" bir yatkınlığın sonucu olarak görme eğilimi var.

Ne var ki tarihte kapitalizme yol açmayan çok sayıda kent ve çok miktarda ticaret olmuştur. Mesela, bazı İlk Çağ imparatorluklarının tapınak kentleri misali görkemli kentsel yerleşimler vardı ki bunlar ticaret merkezi değildi. Daha önemlisi, ileri kent kültürü, çok gelişmiş ticaret sistemleri ve ücra bölgelere uzanan ticaret ağları olan toplumlar da vardı; ancak bunların ticareti pazarlarda *fırsatlardan* faydalanmakla birlikte sistemli piyasa *zorunu* dediğimiz baskılara maruz değildi.

Ticarette güçlü olan bu devletlerin birçoğu zengin bir maddi ve kültürel altyapı oluşturdu ve durgun Avrupa'dan çok daha ileriydi, ne var ki kapitalizm daha sonra Avrupa'da ortaya çıktı. Aklı başında kimse inkâr edemez: Asya, Afrika ve Amerika kıtalarında "yüksek" uygarlıklar vardı ve bunlardan bazısı ticari faaliyette ve çeşitli teknolojilerde Orta Çağ'da İngiltere'yi çok geride bırakan gelişmeler kaydetmişti. Kapitalizmin ortaya çıkışının, daha önceden ticarette, bilimde, teknolojide ya da (klasik maddi servet anlamında) "ilkel birikimde" ilerlemiş olmakla veya üstünlükle ilgisi yok; kapitalizmin ortaya çıkışını açıklamak işte bu sebeple zor.

Kentlerin özerkliği de belirleyici etken değildi. Doğrudur, Avrupa'da kentlerde bağımsız belediyeler, ticaretin, zengin kentsoyluların ve eşrafın serpilmesi için üretken bir zemin sağladı ama bu türden özerk ticaret merkezlerinin başarısı ile kapitalizmin ortaya çıkması arasında açık bir bağlantı yok. Kapitalizmi Floransa gibi ticarette muazzam başarılı kent devletleri doğurmadı. Buna karşılık İngiltere'de ortaya çıktı, oysa bu ülkede kraliyet devleti erken merkezîleştiğinden kentleri muhtemelen Avrupa'da en az özerk olanlardı.

Kapitalizmi tüm diğer "ticaret toplumu" formasyonlarından ayırt eden kritik etken belirli toplumsal mülkiyet ilişkilerinin gelişmesiydi. Bu mülkiyet ilişkileri piyasa zorunları ve kapitalist "hareket yasalarını" üretti, bu zorunlar ve yasalar üretim süreçlerine dayatıldı. Kapitalist olmayan güçlü ticaret devletlerinde üretici sınıfların ve özellikle köylülerin geçinme araçları vardı ve bilhassa ekecek toprağı vardı. Hâkim sınıflar ve devletler "ekonomi dışı" yöntemlerle gasp yaparak ya da "siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyet" çeşitlerine dayanarak üreticileri yönetip sömürdü. Bu büyük uygarlıklar kapitalizmdeki rekabetçi üretim ve kâr maksimizasyonu baskılarına, artığı yeniden yatırma zorununa ve işgücü verimini devamlı artırma mecburiyetine maruz değildi.

Gelecek bölümde kapitalist gelişme zorunlarını üreten toplumsal mülkiyet ilişkilerini daha yakından inceleyeceğiz. Ama önce kapitalizmi en gelişmiş zengin haliyle kapitalist olmayan ticaretten ayırt edebilmek için ana hatlarıyla kapitalizm öncesi ticaretin mantığını incelemek gerek.[2]

Ticaretin temel mantığı "karşılıklı gereksinim mübadelesidir". Mübadele bir topluluk içinde ya da komşu topluluklar arasında gerçekleşebilir; bu basit mantık, ürünler doğrudan takas edilmek yerine metalar para aracılığıyla dolaştığında da işlemeye devam eder. Bu kendi başına kâr maksimizasyonu ihtiyacı ve hele rekabet baskısı altında üretim yapma ihtiyacı doğurmaz. Basit mübadelenin ötesinde, farklı pazarlar [piyasalar] arasında daha dolaylı işlemler de yapılır; örneğin bir pazarda ucuza alıp başka bir pazara götürüp pahalıya satarak ticari kâr sağlanabilir, yani arbitraj yapılabilir. Bu tür ticaretin mantığı, işin içine ticari kâr gereği girdiği ölçüde karşılıklı basit ihtiyaç mübadelesinden farklı olabilir. Ama bu ticarette, üretimi dönüştürme yönünde sistemli, içkin bir zorlama yoktur.

2 Burada yer alan görüşlerin bir kısmını, "The Question of Market Dependence" başlıklı makalemde geliştirdim (*Journal of Agrarian Change*, 2.1, Ocak 2002, s. 50-87).

Elbette kapitalizm öncesi toplumlarda geçimini kârla, kârlı ticaretle sağlayan insanlar vardı. Ama kâr güden aracıların, hatta çok gelişmiş tüccar sınıfların mevcudiyeti kapitalist olmayan üretimin mantığını değiştirmez. Bunların stratejileri ile üretimde kapitalist rekabetin gerektirdiği dönüşüm arasında bir bağlantı yoktur. Taşımacılıkla kâr kazanmanın ya da pazarlar arasında arbitraj yaparak kâr kazanmanın kendine özgü stratejileri var. Bunlar için üretimi dönüştürmek gerekmez, bunlar rekabet zorunu dayatan bütünleşik piyasalar da geliştirmez. Aksine, bunlar tek bir piyasa içinde rekabetten ziyade birbirinden uzak pazarlar arasında mal hareketleriyle palazlanır; üretim ile mübadele arasındaki bağlantı çok zayıf olabilir.

Örneğin, Avrupa'da Orta Çağ'da ve erken modern dönemde ticaretin temeli, belirli yörelerde ya da bölgelerde üretimin belirli mallarda yoğunlaşmasıydı. Bu uzmanlaşma, tüccarlara malları üretildiği yerden üretilmediği ya da yeterli miktarda üretilmediği yerlere götürerek kâr kazanma olanağı veriyordu. Tüccarlar daha uzak mesafeli riskli işlere de girişiyor, böylece uzun mesafeli ticaret ağları meydana geliyordu. Kapitalist olmayan bir dünyada, Avrupa'da da başka yerlerde de kâr güdüsüyle iş yapmak çok gelişmiş yaygın bir faaliyet olmakla birlikte "verimli üretimden" ayrı bir olguydu, hatta onunla çelişebiliyordu.

Elbette ki ekonomisi güçlü büyük devletler arasında, kentler arasında ve yerel tüccarlar arasında şiddetli ticari rekabet oluyordu. Ticaret nedeniyle büyük savaşlar bile çıkıyordu. Ama bu rekabet genellikle askerî kuvvete dayanarak, gemicilikte ve deniz taşımacılığında üstünlük sağlama, denizlere ve diğer taşıma güzergâhlarına hâkimiyet, tekel imtiyazları, gelişmiş finansal kurumlar ve arbitraj araçları gibi "ekonomi dışı" amaçlarla yürütülen bir mücadeleydi; mücadelenin kapitalist türden rekabetçi üretim ile ilgisi azdı. Gemicilikte ustalık, daha da önemlisi askerî üstünlük gibi bazı ekonomi dışı avantajlar elbette teknolojik yeniliklerden yararlanıyordu; ama bunlarda

fiyat rekabeti yürütmek için üretim maliyetlerini devamlı düşürmeye ihtiyaç söz konusu değildi.

On yedinci yüzyıldan sonra bile Avrupa dahil dünyanın büyük bir kısmı piyasa zorunlarına maruz değildi. Doğrudur, dünyanın dört bir yanına uzanan devasa bir ticaret sistemi mevcuttu. Ama hiçbir yerde, ne Avrupa'nın büyük ticaret merkezlerinde ne de Avrupa dışındaki geniş ticaret ağlarında, iktisadi faaliyetleri ve hele üretimi rekabet ve biriktirme zorunları güdülmüyordu. Ticarette başat ilke üretimde artık değer elde etmek değildi; "yabancılaştırma yoluyla kâr"* yani "ucuza alıp pahalıya satmak" idi.

Büyük ticaret merkezlerini geliştiren iktisadi faaliyet özellikle uluslararası ticaretti. Ticarileşme modelinin tüm versiyonlarına göre kapitalizmin öncüsü bu ticaret merkezleriydi. Bu, esas itibarıyla tüccarların malları bir yerden alıp bir başka yerde kârla sattığı taşıma ticareti ya da "pazarlar arasında arbitraj ticareti" idi.[3] Fransa gibi tek, güçlü, nispeten birleşik bir Avrupa krallığında bile yürürlükte olan, bu kapitalist olmayan ticaret ilkesiydi. İnsanların ucuza alıp pahalıya satarak, malları bir pazardan diğerine götürerek değil, başkalarıyla doğrudan rekabet halinde daha düşük maliyetle üretim yaparak kâr kazandığı bütünleşik tek bir piyasa bulunmuyordu.

Büyük ticari güç yaratan ticaret daha ziyade lüks mal ticaretiydi; en azından varlıklı ailelere satılan malların ya da hâkim sınıfların tüketim alışkanlıklarını, ihtiyaçlarını karşılayan malların ticaretiydi. Britanya'da daha sonra oluşan sanayi kapitalizminin itici gücü olan, ucuz gündelik tüketim malları satılan kitle piyasası henüz mevcut değildi. Köylü genelde gıda-

* "*Profit on alienation*", Marx'ın tabiridir. Kastettiği, ucuza alıp pahalıya satmak. Terimde yabancılaştırmadan kasıt, alıcının uzak yörelerde üretilen ürünün oradaki maliyetini ve satış fiyatını bilmemesi, dolayısıyla bu önemli malumata "yabancı" olmasıdır. *-red.*

3 Eric Kerridge, *Trade and Banking in Early Modern England*, (Manchester: Manchester University Press, 1988), s. 6.

sını ve giyim kuşam gibi diğer sıradan ihtiyaçlarını kendi üretiyordu. Gıda pazarları elbette vardı, köylü artık ürünlerini yerel pazara götürüp satarak hasılatıyla başka metalar satın alıyordu. Tarım ürünlerinin daha uzak pazarlara dahi sevk edildiği oluyordu; özellikle tahıl ticareti çok yaygın olup bilhassa kentli nüfusun ihtiyacını karşılıyordu. Ama bunda yine ticaret ilkeleri esas itibarıyla imalat ilkeleriyle aynıydı: Kazancın kaynağı düşük maliyetli rekabetçi üretimden ziyade dolaşım sürecindeki avantajlardı.

Piyasaları oldukça sınırlı olan lüks malların ticaretinde üretkenliği artırma yönünde sistemli bir dürtü yoktu. Ama birazdan göreceğiz, ticareti bu özellikte olan başka mallar da vardı. Tahıl gibi temel ihtiyaçların ticaretinde bile üretimden kazanç sağlamaktan ziyade dolaşımdan kazanmak ilkesi hâkimdi; zaten bu ticaretin gelişmesi de lüks mal ticaretine bağlıydı. Her türlü ticarette büyük tüccarın esas uğraşısı üretimden ziyade dolaşımdı ve ticarette esas avantajlar "ekonomi dışı" idi.

Floransa gibi önde gelen bir ticaret kenti (daha sonra tekrar buna döneceğiz) dış ticaret faaliyetini destekleme rolüne ek olarak kentte yerli üretimi (daha ziyade sınırlı bir piyasaya lüks mal üretimini) geliştirdiğinde dahi iktisadi işlemlerin temel mantığı esas olarak farklı değildi. Söz konusu olan, kapitalist tarzda üretimde değer yaratıp artık değere el koymaktan ziyade serveti dolaşımda artırmak yani dolaşım sürecinde "yabancılaştırma yoluyla kâr" kazanmaktı.

Bu kapitalist olmayan ticaret ilkeleri, kapitalist olmayan sömürü tarzlarıyla bir arada yürüyordu. Örneğin Batı Avrupa'da feodal serfliğin fiilen ortadan kalktığı yerlerde bile "ekonomi dışı" başka sömürü biçimleri hâlâ sürüyordu. Kapitalizm öncesi toplumlarda parayla ödenen kiralar bile ekonomi dışı baskıya dayanıyordu. Örneğin on sekizinci yüzyılda Fransa'da köylüler, nüfusun hâlâ büyük çoğunluğunu oluşturuyordu ve toprağın çoğuna sahipti; hâkim sınıfların pek çok üyesi merkezî devlette

memuriyeti bir gelir kaynağı, üretici köylülerin artık emeğine vergi şeklinde el koyma aracı olarak kullanıyordu. Kira alan toprak sahipleri bile servet biriktirmek için, ekseriya ekonomi dışı çeşitli güçlerinden ve ayrıcalıklarından yararlanıyordu.

Böylelikle köylüler üretim araçlarını, toprağı, doğrudan kullanabiliyor; toprak sahipleri ve memurlar çeşitli "ekonomi dışı" güç ve imtiyazları sayesinde köylülerden kira ya da vergi şeklinde doğrudan artık emek gasp ediyordu. Çeşitli insanlar pazarlarda çeşitli şeyler alıp satabiliyordu. Ama ne toprağına sahip üretici köylü, ne de başkalarının ürettiğine el koyan toprak sahibi ve memur kendini idame etmek için doğrudan pazara [veya piyasaya] bağımlıydı; aralarındaki ilişkilere de pazar [veya piyasa] aracılık etmiyordu.

Gelecek bölümde göreceğiz, kapitalizmi ortaya çıkaran, bu toplumsal mülkiyet ilişkilerinin temelden değişmesiydi; hem üreticileri, hem artığa el koyanları ve bunların ilişkilerini piyasaya bağımlı kılan değişimdi.

TEMEL İHTİYAÇ MALLARI TİCARETİ

Tarım yapmaya başlanmasından beri dünya nüfusunun büyük kesimi gıda üretimiyle meşgul olmuştur ama daima, çeşitli nedenlerle çeşitli şekillerde, başkalarının gıda üretmesine yaslanan insanlar da oldu. Gıda ürünlerinin üreticilerden üretici olmayan tüketicilere dağıtımı, hediye verme âdetleri, akrabalara yüküm, devletin dağıtımı (örneğin İlk Çağ'da Roma'da tahıl yardımı) veya zorla gasp yoluyla oluyordu. Ancak gıda maddesi ticareti besbelli çok yaygın bir faaliyetti. Gıda arzının kontrolü büyük bir kudret ve servet kaynağıydı, tüccarlar bu ticareti tekeline alarak palazlanıyordu.

Gıda ticareti köylülerin pazarlarda artık ürünlerini başka metalarla mübadele etmesinden, Avrupa'da toplu tahıl ticareti misali uzak yerlerle büyük ölçekli ticarete kadar uzanıyordu. Gıda ticaretinin bunca yaygın ve eski olmasıyla birlikte, bu

ticaretin toplumun varlığı için önemli bir faaliyet haline gelmesi kendi gıdasını üretmeyen yoğun nüfuslu kentlerin büyümesiyle oldu.

Kapitalizm ile kent arasındaki ilişkiyi araştırırken ve kapitalist gelişme üzerine "ticarileşme modelini" eleştirel bakışla incelerken, geniş bir iktisadi çerçevede gıda ticaretinin değişik işlevlerine bakarak birçok şey öğrenebiliyoruz. Gelecek bölümde kapitalizmin, piyasa zorunlarının yaşamın en vazgeçilmez gereksinimini sağlayan gıda üretimini pençesine almasıyla doğduğu ileri sürülecek. Ama ondan önce karşılaştırma yapabilmek için pazar veya piyasanın hiç rol oynamadığı veya küçük bir rol oynadığı, geçimde ve toplumun idamesinde ticaretin şart olduğu, ancak yine de piyasa zorunlarının etkisinin olmadığı bir örneği betimlemek yararlı olabilir. En önemli temel ihtiyaç mallarının ticareti de olsa, ticaret gelişip çoğaldığında mutlaka beraberinde rekabetçi üretim, kâr maksimizasyonu ve üretim güçlerini sürekli artırma baskısı getirdiği sanılmamalıdır.

Ticarileşme modelinde, Orta Çağ'da ve erken modern çağda Avrupa'daki uluslararası ticaret, kapitalist gelişmenin temeli kabul ediliyor. Gelin, gıda ürünleri ticaretinin oynadığı role bakalım. Avrupa'da bazı bölgelerde gıda üretimi oranın tüketimini, özellikle kentlerde yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayamıyordu; bu sebeple bu bölgelerle kıtada gıda üretilen başka bölgeleri birbirine bağlayan bir gıda ticareti ağı, özellikle bir tahıl ticareti ağı oturmuştu. Kıtanın çeşitli kısımlarında, özellikle büyük ticaret merkezlerinde artan kentli nüfus, giderek Avrupa sınırlarının çok ötesinden ticaretle tedarik edilen lüks mallara büyüyen bir piyasa teşkil ettiği gibi, yerel tarımın karşılayamadığı temel ihtiyaçlar için de bir piyasa oluşturdu. Bu ihtiyaç tahıl ithalatıyla, özellikle Baltık bölgesinden tahılla karşılanıyordu.

Uluslararası ticaretin büyük kısmını teşkil eden tahıl ticareti kapitalizm öncesi ticaret ilkelerince yapılıyordu. Ticari kazanç

metayı bir pazardan başka bir pazara naklederek sağlanıyordu; üretildiği bölgedeki alış fiyatı ile zengin tüketici bölgedeki satış fiyatı arasındaki farkın artması kârı da artırıyordu. Örneğin, tahıl Baltık'ta ucuza alınıp Hollanda Cumhuriyeti'nde nispeten pahalıya satılabiliyordu ama buna rağmen orada görece ucuz oluyordu. Hollandalı tüccarlar zamanla Baltık ticaretine hâkim oldu.

Tahıl ticareti başka bir yönden de kapitalizm öncesi ticaretin izlerini taşır. Avrupa'da büyük ticaret devletlerinin başarısının gerekli koşulu elbette tahıl ithalatıydı ama tahıl ticareti Avrupa ticaret sisteminin motoru değildi, Avrupa ticaretinin kalkınması asıl lüks mal ticaretinin seyrine ve onu güdüleyen varlıklı tüketicilerin servetine bağlıydı. Toplu tahıl ticaretine duyulan ihtiyacın zengin sınıfların lüks tüketimine bağlı olduğu söylenebilir, zira Avrupa'da tahıl tüketen kentli nüfus içinde zenginlerin şaşaalı "gösteriş tüketimine" hizmet edenler de çoğalıyordu.

Orta Çağ'da uluslararası ticaretin itici gücü toprak sahibi soylu sınıfın servetiydi. Bu sınıfın tükettiği mallar (lüks mala doymaz taleplerinin yanı sıra ekonomik kudretlerinin dayandığı "ekonomi dışı" baskı araçlarına, özellikle silaha talepleri) ticaret sistemini şekillendiriyordu. Rodney Hilton der ki:

> Arazi sahibi aristokrat sınıf, rahipler dahil, uluslararası ticarete konu olan birçok ürüne, özellikle lüks mallara her zaman esas piyasayı oluşturmuştur...* Tahıl ve kereste gibi metaların da elbette toptan uluslararası ticareti yapılıyordu ama bu metalara talep esas itibarıyla kentteydi ve muhtemelen son tahlilde uluslararası lüks mal ticaretinin gelişmesine bağlıydı.[4]

---

* Avrupa'da Orta Çağ'da ancak soylu kişiler Katolik Kilisesi'nde rahip olabiliyordu. *-red.*

4 R. H. Hilton, "A Crisis of Feudalism", *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (der. T. H. Aston ve C. H. E. Philpin) (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s. 127.

Zaman ilerleyip kentler büyüyerek hali vakti yerinde kentsoylu sınıflar palazlanmaya devam ettikçe aynı temel mantık sürdü. Çoğu fakir pek çok insan hayatta kalmak için ucuz ithal tahıla muhtaç oldu. Ama kapitalizmden önce Avrupa'da uluslararası ticaret sisteminin itici gücü, günü gününe geçinip yaşamı sürdürmek için gıdadan ucuz dokumalara ve ucuz kap kacağa dek gereksediklerini temin amacıyla pazara gidenlerin tüketim ihtiyaçları ve satın alma gücü değildi; ticaretin itici gücü hali vakti yerinde olan tüketicilerin serveti ve ihtiyaçları, ve bunun yanı sıra devletlerin gereksinimleriydi.

Bunu Avrupa'da ticari güç ile tahıl ticareti arasındaki kopukluk göstermektedir. Tahıl üretimi ve ihracatı Avrupalıların yaşamını sürdürmesi için gerekliydi ama servet ve iktisadi güç belirtisi değildi (İngiltere durumu değiştirene dek). Tahıl üretimi ve ihracatı (Marx'ın bir kere belirttiği gibi) Avrupa'nın iktisadi gelişmesinde "geri kalmışların" işiydi. Avrupa'da tahıl ihraç eden bölgeler ile Hollanda Cumhuriyeti gibi en zengin ticaret devletleri arasında bir işbölümü meydana geldi. Ne var ki bu işbölümü, belirli malları üretmekte uzmanlaşmış bölgeler arasında basit bir ihtiyaç maddesi mübadelesi (sözgelimi Baltık buğdayına karşılık Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'un süt ürünleri mübadelesi) değildi. Hollanda'nın Baltık ticaretinde hâkimiyeti kesin olmakla birlikte, bunların ticaret gücü sadece temel gereksinim ticaretinden kaynaklanmıyordu; öteki zengin ticaret devletlerinde büyük miktarlarda tüketilen lüks ve lüksümsü malların ticaretinden ileri geliyordu.

Öyleyse kapitalizm öncesi Avrupa'nın ticaret sisteminde bazı bağlantısızlıklar göze çarpıyordu: Tahılın üretildiği yerler ile, serveti başka metaların ticaretinden kaynaklanan ve tahıl tüketen ülkeler coğrafyada ayrışmıştı. Berikilerin serveti o başka metaların yerli üretiminden bile değildi; kendi üretiminden ziyade ırak yerlerde üretilen metaların taşınmasından, aktarılmasından, arbitrajından, antrepo gelirlerinden sağlanıyordu.

Büyük ticaret toplumları muazzam servetlerini ticaretini yaptıkları metaları üretmekten ziyade ticari aracılıkla elde etti; bu durum temel gereksinim mallarının üretimi ile lüks malların ticaretinden doğan iktisadi kudret arasında dengesizlik meydana getirdi.

Haliyle bu bağlantısızlık ve dengesizlikleri, taşımacılıktaki ve iletişimdeki pratik zorluklar pekiştiriyordu. Aslında tüm sistem, piyasaların bölüntülü haline, bir piyasanın diğerinden ırak olmasına, üretim yerleri ile tüketim yerleri arasındaki mesafeye, arz ile talebin coğrafi ayrılığına dayanıyordu. Ticari servet, piyasalara erişim güçlüğüne ve bölüntülü piyasalar arasında sonsuz arbitraj faaliyetlerinden kazanılabilecek kâra dayanıyordu.

Demek ki üretim ile tüketim ayrışmıştı. Tahılın üretildiği ihracatçı bölgelerin toplumsal koşulları ile tüketildiği zengin ticaret merkezlerinin koşulları farklıydı. Bunun sonuçlarından biri, güçlü tüketici toplumlarda, özellikle zengin Hollanda Cumhuriyeti'ndeki koşullarda tahılın ucuza gelmesiydi. Hollandalı tüccarlar ve yetenekli deniz nakliyecileri Baltık ticaretine hâkimdi ama üretici bölgelerdeki üretim güçlerini geliştirmediler. Tahıl üreten bölgelerdeki düşük fiyatlar ucuz ithalattan faydalanan tüketici ekonomilerde rekabet baskısı da oluşturmadı. Aksine, ticaretle zenginleşen ekonomilerde ucuz temel "girdilere" erişim, başka metaların üretim maliyetlerini de düşürüyordu. Her halükârda, ticarette önde gelen toplumların ticari avantajları esas itibarıyla rekabetçi üretime dayanmıyordu; avantajları tekelci imtiyazlar, nakliyede üstünlük, karmaşık ticaret uygulamaları ve araçları, gelişmiş ticaret bağlantıları, ücra yerlere yaydıkları ticaret karakolları ve askerî güç gibi "ekonomi dışı" faktörlere dayanıyordu.

Bu kopukluklar sonucu, ticaretle zenginleşen uluslar hayatta kalmak için tahıl ticaretine bağımlı olsalar da, bunların en temel geçim ihtiyaçlarının maliyeti, gerekli olmayan malların

ticaretinden biriktirdikleri servete oranla çok düşüktü. Ama bu kopukluklar nedeniyle, zenginliği lüzumsuz mal ticaretine bağlı olan ticaret merkezleri bu malların uluslararası ticaretinde çıkabilecek sıkıntılara karşı da korunaksızdı. Lüks mal ticareti azaldığında bunların servetlerini etkilemekle kalmıyor, ucuz temel ihtiyaçlarının tedarikini de etkileyebiliyordu.

FLORANSA VE HOLLANDA CUMHURİYETİ

Avrupa ticaret sistemi içinde, çok başarılı ve zengin birkaç ticaret merkezi ortaya çıktı. Ticarileşme modeline göre buralarda kapitalizmin doğmuş olması gerekirdi. Nitekim ticarileşme modelinin bazı çeşitlemelerine göre bu ticaret merkezleri sahiden kapitalistti; ne var ki bunların gelişmesi şu ya da bu nedenle kösteklendi, İngiltere yolu açıp gösterinceye kadar sanayi kapitalizmine giden yolu katedemediler. Bunlara "geçişi başaramayanlar" deniyor.

Avrupa'da büyük ticaret merkezlerinde hâkim sınıfların servetlerinin ticarete dayandığı ve bunların doğrudan üreticilerin artığına klasik feodal rant biçiminde el koymadığı açık. Ama diğer kapitalizm öncesi toplumlarda olduğu gibi bunlarda da büyük servetler siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyete dayanıyordu, bunlardaki iktisadi gelişmenin kendini sınırlayan özgül seyrini de artığa bu el koyma biçimi belirledi.

Avrupa'da Orta Çağ'da ve erken modern dönemde ticaret merkezi kentlerde, kentsoylular ve tüccar seçkinler ekseriya ticari faaliyetleriyle büyük servet biriktirdi, ama büyük ölçüde kentteki konumlarının sağladığı imtiyazlara ve güce yaslanıyorlardı. Gördük, bu ticaret merkezlerinin başarıları rekabetçi üretimden ziyade "ekonomi dışı" etkenlere dayanıyordu. Bu merkezleri yöneten seçkin zümreler kentteki konumlarını kullanarak yalnızca bu tür ekonomi dışı ticari olanaklarda ayrıcalık elde etmekle kalmıyor; bunlar yönetici olarak kira, harç ve

çeşitli vergiler şeklinde ekonomi dışı artık gasp yöntemleriyle yerli üreticileri sömürüyorlardı. Onun için bu tür kentlere kolektif [feodal] beylik diyenler var.

Ticari serveti yabancı mal ticaretinin yanı sıra kendi yerel ürünlerine de dayanan Floransa gibi kentlerde de durum böyleydi. Floransa, başarılarıyla göze çarpan bir ticaret devleti olduğundan ve "Rönesans"ın öz yurdu olmasından gelen zengin parlak kültürel varlıkları nedeniyle, "geçiş başarısızlığı" olgusunu inceleyenler oranın üzerinde çok durur. Floransa ticari beceride olsun, yerel imalatta olsun, kültürde olsun o tarihlerde İngiltere'yi geride bırakmıştı; ne var ki bu durgun, geri kuzey ülkesi o esnada kapitalist gelişmenin eşiğindeydi; zengin İtalyan şehir devleti ise o yolu tutmayı "başaramadı"

Civarındaki kırsalla ilişkisinde Floransa kenti de kolektif bir beylikti. Fransa'da mutlakiyetçi devlet kendi köylülerini nice sömürüyor idiyse, Floransa da *contado*'daki* köylü üreticileri onca sömürüyordu. Öte yandan, Floransa'nın kendi üretimi olan mamul mallar ticaretinde başarısı, ekonomi dışı etkenlerden, tekelci imtiyazlardan ve özellikle gelişmiş ticari ve finansal uygulamalardandı (çift girişli muhasebe yönteminin burada icat edildiği kabul edilir). Bu uygulamaların lüks mal piyasalarındaki başarısı da her halükârda üretimde maliyeti düşürüp etkinliği artırmaktan ziyade zanaatkârların ustalığına ve becerisine bağlıydı. Floransa ekonomisinin bir özelliği de en büyük tüccar ailelerinin (özellikle Medici ailesinin) krallara ve papalara finansal hizmet sunmak, kamu yönetiminde görev almak, hatta şehir devletini hanedan tarzında yönetmek gibi üretimle ilgisiz kazançlı işlere girmeleridir.

Bu ticaret merkezleri bir süre büyük bir servet biriktirmeyi başarmakla beraber, bunların iktisadi gelişmesi kendini sınırlıyordu. Bunların gelişmesinde piyasaların önemli bir rol oyna-

Orta Çağ'da İtalya'da kentlerin etrafındaki kırsal bölge. *-red.*

dığı doğru, ama piyasanın bunlara zorun dayatmaktan ziyade bir fırsat olarak işlev gördüğü de açıktır. En azından bunlarda piyasa üretim güçlerini geliştirerek kâr maksimize etmek yönünde amansız bir kapitalist güdü yaratmadı.

Bu ticari ekonomilerin kapitalist olmayan karakterinin onların zaafı olduğu kadar gücü de olduğu söylenebilir; ben de öyle düşünürüm. Örneğin Kuzey İtalya'da Floransa gibi ticari şehir devletleri ortamında serpilen İtalyan Rönesansı kapitalist zorunların baskısı altında olsaydı, bildiğimiz ihtişamına ulaşamazdı. Ama bu başka bir konu. Burada önemli olan, o iktisadi zorunlar olmayınca iktisadi gelişmenin ister istemez farklı olduğudur.

Üretim kapasitesi bulunduğunda ve (özellikle lüks mallara) talep olduğunda, hâkim sınıflar ticaretin yanı sıra üretimi de teşvik edip bundan kazanç sağlayabildiler. Tüccarlar bile üretimi örgütleyip buna yatırım yapıyordu. Ancak büyük servet edinmek yine de üretim güçlerini geliştirmekten ziyade, ekonomi dışı güçlere ve imtiyazlara, ve artık gasp yöntemlerini geliştirip gasp gücünü artırmaya dayanıyordu. Böyle bir sistemin piyasalarda fırsatların azalmasına göstereceği tepki işgücü verimini artırıp maliyetleri düşürmek olmayacak, bilakis üreticileri daha fazla sıkıştırmak ya da üretimden tamamen çekilerek artığa "ekonomi dışı" el koyma yöntemlerini artırmak olacaktı.

Hollanda Cumhuriyeti'nin on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki durumu, muhtemelen en karmaşığıdır. İngiltere'nin ilk "modern" ya da kapitalist ekonomi olduğu iddiasına karşı öne sürülüp savunulabilecek en güçlü rakibi Hollanda'dır.[5] Hollan-

5 Hollanda ekonomisine ilişkin buradaki inceleme esas olarak, Jan de Vries ile Ad van der Woude'un *The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy 1500-1815* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997) kitabına dayanıyor. Gerçi yazarların betimlediği olguların önemini çok farklı yorumluyorum. Onlara göre Hollanda Cumhuriyeti "modern" yani kapitalist ekonominin mükemmel bir modeliydi. Bence onların betimlediği şekliyle Hollanda'nın iktisadi

da Cumhuriyeti'nin ticari zenginliği ve kültürel başarıları muazzamdı. Deniz nakliyeciliğinde teknik kapasitesinin ve askerî başarılarının ötesinde, bankacılık, hisse alışverişi ve finansal spekülasyon alanlarında en ileri ticari uygulamaların ve araçların bazılarında çığır açtı. Üretkenliği artırmadaki teknolojik başarısı bile bir süre Avrupa'da diğer ülkeleri geride bıraktı. İngilizler Hollandalıların tarımda yaptığı icatların birçoğunu taklit etti. Hollanda'da kentlerde nüfus çok büyüktü. Kapitalizmin ortaya çıkmasından önce, tarihte görülmüş en ticarileşmiş toplumdu. Doğrudan üreticiler dahil toplum olarak en temel ihtiyaçlarını sağlayabilmek için ticarete olağanüstü bağımlıydı. Tarımsal üreticiler bile temel ihtiyaçlarını karşılamada ticarete görülmedik ölçüde bağımlıydı; tahıl ihtiyacını karşılamak için pazarlarda kendi ürettiklerini, özellikle süt ürünlerini satıyorlardı. Kuşkusuz Hollanda Cumhuriyeti'nin büyük serveti ticarete dayanıyordu; Hollandalı tüccar seçkinlerin yerli üretime (özellikle tarıma) görülmedik şekillerde ve ölçülerde yatırım yaptığı da kuşkusuzdur.

Dolayısıyla Hollanda Cumhuriyeti "geçişte başarısızlığa" Floransa'dan daha iyi bir örnek sayılmaktadır. Hollandalıların neden İngiltere gibi sanayi kapitalizmine sıçrayamadığına dair pek çok açıklama yapılmıştır. Bazısı bunu Hollanda'da kentlerde hantal yönetimlerin asalak baskısına hamleder; bunların rantiye olarak servet biriktirirken özellikle tarımda üretkenlik artışını kösteklemesine yükler. Bazısı kentlerin üretime ve somut olarak tarımsal üretime yatırım yaptığını vurgular, ancak "geçişte başarısızlığı" Hollanda Cumhuriyeti'nin ihracat yap-

---

gelişmesi başka bir yönde ilerliyordu. Öte yandan Robert Brenner ile aynı öncüllerden yola çıkmama rağmen Hollanda ekonomisine ilişkin "The Low Countries in the Transition to Capitalism"deki (*Journal of Agrarian Change*, 1.2, Nisan 2001) analizinin isabetine ilişkin de tereddütlerim var. Brenner orada, Hollanda ekonomisinin sahiden kapitalist olduğunu söylüyor ama de Vries ile van der Woude'unkilerden çok farklı gerekçelerle. Kuşkularımı "The Question of Market Dependence"ta ortaya koydum.

tığı piyasalara, yani genel Avrupa ekonomisine bağımlılığına yükler; Avrupa ekonomisi çökerken Hollandalıları da batırdığını öne sürer. Başkalarına göre ise Hollanda'nın gerilemesi tüm "modern" ekonomileri uzun dönemde zaman zaman etkileyen tipik bir durgunlaşma olayıdır.

Bu tür anlatılar ticarileşme modelinin öncüllerinden hareket ettiğinde bile, aşırı ticarileşmenin ve kentleşmenin Hollanda Cumhuriyeti'nin daha çok gelişmesini engellediğini söylemekle ticarileşme modelini zayıflatıyor da denebilir. Ama alternatif bir anlatı, Hollandalıların beklenen kapitalist gelişme yolunu izlemekte "başarısız" kalma nedeninin, özünde kapitalist bir ekonomi olmayıp farklı bir iktisadi mantığa tabi olmasına bağlayabilir. Hollanda ekonomisi üzerine tartışmaya girmek bu kitabın konusunu aşar. Bizim için Hollanda'nın gelişme örüntüsünün kapitalizm öncesi bir ekonomiye özgü mantık sergilediğini gösteren en önemli belirtilerden bir kısmını işaret etmek yeter.

Hollandalılar temel gıda tedarikinde bile diğer Avrupa devletlerinden piyasaya daha bağımlı olmaları bakımından farklı olabilir, ancak faaliyette bulundukları ticaret sistemi hâlâ tüm Avrupa'da geçerli olan kapitalizm öncesi ekonomiydi. Hollanda Avrupa piyasasına bağımlıydı, bunun azımsanmayacak bir boyutu lüks mal piyasasına bağımı ve onun sınırlarına tabiyetiydi. Ama bunun da ötesinde, Hollanda ekonomisine kapitalist üreticiler hâkim değildi, tüccarlar tarıma ve sanayiye yatırım yaparken bile esas güdüleri üretimden ziyade dolaşımdaki ticari çıkarlarıydı.

Hollanda ekonomisindeki belki de en önemli etken, kentin hâkimiyeti ve kentli seçkinlerin çıkarlarıydı. Kentler hem tarımsal ürünler için büyük birer piyasa olarak, hem de yatırım kaynağı olarak kırsalı şekillendirdi. Hollanda Cumhuriyeti'nin büyük zenginliği ve ticari gücü, önemli ölçüde başka yerlerde üretilen malları taşıyıp pazarlamaktaki yani uluslararası tica-

retteki üstünlüğüne dayanıyordu. Hollandalıların uluslararası ticaretteki önder konumu olmasaydı, Avrupa'da büyüyen lüks mal piyasalarından sağladığı büyük serveti olmasaydı, kentli nüfusu onca artamaz ve üretken tarımı onca gelişemezdi. Bu, daha sonra İngiltere'deki gibi, tarımda üretkenliğin olağanüstü büyük kentli nüfusları beslemesi değildi. Daha ziyade, uluslararası ticaretteki ve Avrupa ticaretinde kurduğu bağlantılardaki önemli rolü ile gelir sağlayan olağanüstü büyük bir kent nüfusu, tarımda üretkenlik için uygun koşullar oluşturuyordu.

Hollanda Cumhuriyeti başka yerlerde üretilen malların dolaşımına bağımlı olmakla birlikte yerli malların da ticaretini yapıyordu. "Altın Çağ"da Hollanda'da tüccar faaliyetleri ile yerli üretim arasında kuvvetli bağlantılar vardı. Kentlilerin servetleri kırsala, muazzam arazi ıslah ve denizden arazi kazanma projelerine akıtıldı. Ancak ticaret ile üretim arasındaki bu bağ Hollanda ürünlerine talebin azalmasına karşı duyarlı olup talep azaldığında kopmaya hazırdı. Sonuçta Hollandalılar ticaret imparatorluklarını üretim dışındaki diğer avantajları sayesinde inşa etti.

Piyasada satmak için yoğun üretim yapan Hollandalı üreticilerin ve özellikle çiftçilerin kapitalizm denince akla gelen rekabet zorunlarına tabi olduğu da söylenemez. Örneğin, düşük maliyetle tahıl üreten bölgeler belki de başka ekonomilerden daha çok Hollandalılara yaradı; temel girdilerin maliyetini düşürdü; bu sayede Hollandalı çiftçilere tahıl yerine süt ürünleri ve et gibi yüksek fiyatlı nispeten lüks ürünler üretip pazarlama imkânı sağlayarak üzerlerindeki rekabet baskısını *azalttı*. Hollanda Cumhuriyeti'nin ucuz girdi ithalatındaki bu avantajı Baltık ticaretindeki hâkimiyeti sayesindeydi ve bu ticari avantajı yerli üretimde maliyetlerin rekabet gücüne dayanmıyordu.

Kapitalist İngiltere güçlenmeden önce, Avrupa ticaretinde önde giden diğer devletler gibi Hollandalıların uluslararası ticaretteki başarılarının dayanağı bir piyasada rekabetçi üre-

timden ziyade, birbirinden ırak piyasalar arasında ticaret yapmadaki ekonomi dışı üstünlüğüydü: Bu üstünlük, deniz nakliyatında ve ticaret yollarına hâkimiyette; tekel konumunda ve ticari imtiyazlarda; ücra yerlerde kurdukları ticaret karakolları ve yerleşimler ağında; ileri finansal uygulamalarında ve finansal araçlardaydı. Çoğu zaman bu "ekonomi dışı" avantajlar ağırlıkla askerî güce yaslanıyordu. Hollanda Cumhuriyeti güçlendiği dönemde muazzam vergi gelirlerinin önemli bir kısmını askerî harcamalara ayırıyordu ki en büyük harcama kalemi buydu. Hollandalılar salt ticari çıkar için (şöhreti kötü) askerî harekâtlar yaptı. Saldırgan ticaret savaşlarından başka, 1602'de olağanüstü değerli yük taşıyan bir Portekiz gemisini ele geçirmek (yük Hollanda'nın gelişmesini ve geleceğini etkileyebilecek kadar kıymetliydi) ve Maluku Adaları'nda Amboina'da İngiliz tüccarları katletmek gibi işler de yaptı.* On yedinci yüzyılın sonunda Avrupa ekonomisi gerileyip Hollanda'nın ihracat yaptığı piyasalar da daralınca ülkede Altın Çağ döneminin bir özelliği olan ticaret-yerli üretim bağlantısı çok zayıfladı. Ondan sonra Hollandalılar "ticari becerilerine" ve bunu destekleyen ekonomi dışı dayanaklarına yaslanmak zorunda kaldı.

Böylece öteki Avrupa ekonomileri gibi Hollandalılar da on yedinci yüzyıl bunalımında eski ticari sistemin engelleriyle karşılaştı. Tarımdaki tüm başarılarına ve temel mal ticaretlerine rağmen, Hollandalılarınki kapitalizm öncesi pazarlarla sınırlı bir ekonomi, az sayıda zenginin lüks tüketimine aşırı bağımlı bir ekonomiydi.

Hollanda ekonomisinin kapitalizm öncesi niteliği başka açılardan da göze çarpmaktadır. Belki en belirgini, Hollandalı egemen sınıfın servet biriktirmekte artığa "ekonomi dışı" el koyma yöntemlerine bağımıydı. Hollanda'da toplumsal yapı-

* Şimdiki Endonezya'da Anbon kentinde, 1623'te, Hollanda valisi bir ticari çıkar kavgasına karışan on İngilizi, on Japonu ve bir Portekizliyi idam ettirdi. *-red.*

nın en çarpıcı yönlerinden biri özel servet birikiminde kamu görevlerinin önemiydi.[6] Cumhuriyet'in ademimerkezî yönetim yapısında vilayetler ve kentler epey özerk olduğundan kamu hizmetlerinde geniş bir istihdam alanı oluştu; bu nedenle bu tür görevlerin Hollanda kent nüfusuna oranı çok yüksekti. Ama kamu makamı sayısından daha önemlisi bu makamlarla sağlanan zenginliktir.

Hollanda Cumhuriyeti'nin ticarette üstün olduğu Altın Çağ'da bile kazançlı makamlar Hollanda egemen sınıfı için önemli bir gelir kapısıydı. Zengin arazi sahipleri ve bankerler ekseriya servetlerini kullanarak böyle mevkilere erip yüksek maaşlarla palazlanır, avantaj ve imtiyazlarından yararlanır; hatta bunun için diğer iktisadi faaliyetlerini terk ettikleri dahi olurdu. On yedinci yüzyılda kent yönetiminde mevkilerin finansal ve toplumsal avantajı çoktu. 1660'tan sonra Hollanda ekonomisinin, iyice bütünleşmiş olduğu Avrupa ekonomisiyle birlikte gerilediği dönemde bu servet kaynağının değeri daha da arttı. Örneğin Hollanda'da* kentsoyluların serveti öteki grupların her birinden daha büyüktü, bu vilayette en kazançlı mesleklerin çoğu kamu görevleriydi.[7]

Bu anlamda Hollanda Cumhuriyeti'nin "ekonomi dışı" sömürüye ya da "siyasal yöntemle oluşturulan mülkiyete" dayanan öteki kapitalist olmayan toplumlarla birçok ortak yönü vardı. Bunun başka örnekleri, Fransa'da mutlakiyet rejiminde memurların vergilendirerek köylülerden artık emek gasp ettiği "vergi-memuriyeti" devleti, ve şehri çevreleyen kırsaldaki nüfusla bir "kolektif beylik" ilişkisi içinde olan zengin şehir devletleriydi.

---

6 De Vries ile van der Woude, s. 586-8.

Bu cümlede yazarın "Hollanda" diyerek kastettiği, asıl ismi Birleşik Yedi Hollanda Cumhuriyeti (Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden) olan, Hollanda Cumhuriyeti dediğimiz devlet içinde *bugünkü Hollanda'ya tekabül eden* vilayettir. Bu Cumhuriyet'in kalan bölgeleri bugünkü Belçika'ya ve Lüksemburg'a düşüyor. *-red.*

7 A.g.e., s. 596.

Artık emek gasp yöntemi "başarısız geçiş" denilen olayı açıklamakta önemli olabilir. Gelecek bölümde göreceğimiz gibi Avrupa'da buhran olup tarımsal ürün fiyatları azaldığında İngilizlerin piyasa zorunlarının güdülemesiyle tarımda işçi verimini artırıp maliyetleri düşürmek için yatırım yapmasına karşılık, on yedinci yüzyıl buhranında ve sonrasında Hollanda Cumhuriyeti'nde tarımsal yatırımların azaldığı bir süreç başladı.[8] Tarımsal ürün fiyatları azaldıkça Hollanda'da seçkin zümrenin ilgisi araziye veya başka dallarda üretime yatırımdan daha kazançlı olan ekonomi dışı ticari avantajları artırmaya ve kamu görevi gibi başka servet kaynaklarına yöneldi. İşgücü üretkenliğini artıran teknolojilere yatırım "tümden ihmal edilmediyse de" piyasalarda fırsatlar azaldığında seçkinler genelde yatırım yapmaya yönelmedi. Zengin seçkinler için "ekonomi dışı" stratejiler ve siyasal olarak oluşturmuş mülkiyete yatırım yapmak daha cazipti; bu tip yatırımlar kamu görevi temini veya Hollanda Batı Hint Şirketi'nin* yeniden kurulması veya bir şirkete bir deniz ticaret hattında tekel sağlamak veya tekel imtiyazını yenilemek gibi girişimlerdi.[9]

Hollanda Cumhuriyeti, ticaret politikasının askerî boyutunu da ihmal etmedi. Belki en çarpıcı örneği Hollandalıların İngiltere'de 1688'de "Muhteşem Devrim" denilen olaydaki rolüdür. Hollanda vilayeti** ticari kazançlara bağımlı olduğundan on yedinci yüzyılın sonlarında Fransız merkantilist politikalarından, Fransa'nın Hollanda gemilerine müdahalesinden ve fa-

8 A.g.e., özellikle s. 217-8.

Dutch West India Company (Geoctrooieerde Westindische Compagnie), Hollandalı tüccarların kurduğu ve 1621 ile 1792 yılları arasında Hollanda Cumhuriyeti'nin, Atlas Okyanusu'nda Hollanda sömürgeleri ve ticaret karakolları arasında ticaret yapma imtiyazı verdiği şirket. Yazarın bahsettiği "yeniden kurulma", 1675'te Hollanda Cumhuriyeti'nin şirkete yeniden imtiyaz vermesidir. *-red.*

9 A,g.e., s. 676-7.

s. 108'deki redaktör notuna bakınız. *-red.*

hiş gümrük vergilerinden etkileniyordu. Bu ticari kazanç meselesine yegâne çözüm Fransız merkantilizmini ekonomi dışı alanda yenmekti ve bu da İngiltere ile ittifak etmeyi gerektiriyordu. Böyle bir ittifak ise ancak İngiliz tahtında bir dost ve müttefik olmasıyla olanaklıydı. Bu nedenle Hollanda Cumhuriyeti, elindeki tüm olanaklarla William of Orange'ın İngiltere tahtına çıkma mücadelesini destekledi. Bu, "Cumhuriyet'in elinde bulunan bol kaynağı yani parayı ekonominin tekrar serpilip gelişebileceği uluslararası ortamı yeniden oluşturmak uğruna kullandığı riskli bir yatırımdı."[10]

Devrim, İngilizlere "muhteşem" ve büyük ölçüde kansız görünmüş olabilir. Ama Hollandalılar açısından devrim bir istilaydı; Londra'yı Hollanda askerleri işgal etti; sadece İngilizlerle değil, Fransızlarla da bir savaş bekliyorlardı. Ne var ki bu istila ticari bir girişimden ibaretti. Hollanda devleti ile birlikte Amsterdam borsası da ticari kazanç uğruna bu ekonomi dışı kaba kuvvet kullanımına yatırım yapmıştı.

Ondan sonra da ticaret Hollanda Cumhuriyeti'nin başlıca servet kaynağı olmaya devam etti, fakat yerli üretimden giderek koparak "ticari bilgi, tecrübe ve kurnazlığa" daha da bağımlı hale geldi.[11] Kısaca, kapitalizm öncesi tarzda, ticari kâr kazanmaya, kapitalist olmayan ekonomi dışı gasp biçimlerine, rant servetine, kamu görevlerine yönelme eğiliminin depreşip yoğunlaştığı görülüyor.

Hollanda Cumhuriyeti, ticari ve teknolojik gelişmişlik düzeyi ile diğer Avrupa ekonomilerinden farklıydı. Elbette ticaret olanaklarını son sınırlarına kadar zorladı; elbette piyasa *fırsatlarından* azami surette yararlandı. Cumhuriyet kuşkusuz büyük servetinde de, temel gıda gereksinimlerini sağlamada da ticarete bağımlıydı. Dolayısıyla piyasaya bağımlıydı. Yine de

10 A.g.e., s. 680.

11 A.g.e., s. 502-3 ve 681-2.

Hollanda ekonomisinin kaderi nihayette üreticilerin rekabette başarılı olup olmamalarına değil, ticari kâr geliri sahiplerinin ve yönetici seçkin zümrenin çıkarlarına bağlıydı.

Kapitalizme özgü bir gelişme rotası üreten piyasa zorunları, daha sonra İngiltere'de işlediği şekilde Hollanda Cumhuriyeti'ni etkilemiş görünmüyor. Ancak Floransa örneğinde olduğu gibi bu durumun zaaf olduğu kadar bir meziyet olduğu da iddia edilebilir. Hollanda Cumhuriyeti'nin Altın Çağı'nın sefasını kapitalist bir ekonomi olarak değil, en son, en gelişmiş kapitalistleşmemiş ticaret toplumu olarak sürdüğü; bunu ticarette başarısına olduğu kadar kapitalizmin kısıtlamalarına ve çelişkilerine tabi olmamasına da borçlu olduğu ileri sürülebilir. Ama böyle bir ticaret ekonomisine içkin olanaklar ne olursa olsun, bir kere kapitalizm bir yerde ortaya çıktığında yalnızca çıktığı yerde değil tüm dünyada ondan sonraki tüm iktisadi gelişme koşullarını belirledi (hayırlı mı oldu hayırsız mı, başka konu). Özellikle İngiliz kapitalizmi sanayi kapitalizmi şekline girdiğinde, rakipleri üzerinde ticaretle doğrudan, askerî ve jeopolitik üstünlükleriyle dolaylı olarak oluşturduğu rekabet baskısı başka yerlerde de benzer gelişmeler olması için dışarıdan yeni baskılar yarattı.

İngiltere, başlangıçta rakibi Hollanda'ya göre ticarette ve teknolojide daha geriydi, ama daha sonraki gelişmesini (başarılarını da başarısızlıklarını da) özgül bir toplumsal mülkiyet ilişki sistemi biçimlendirdi; bu sistemde hem üreticiler hem de artığa el koyanlar kesin olarak rekabetçi üretime tabi oldu. Bu mülkiyet ilişkileri rekabet etme, düşük maliyetle üretme, kâr maksimize etme, artığı yeniden yatırma, üretim güçlerini artırarak sistemli bir şekilde işçi verimini artırma yönünde amansız bir zorlama başlattı. İşte bu zorlama kapitalizmin tüm çelişkilerine yol açtı.

5

KAPİTALİZMİN TARIMSAL KÖKENİ

Kapitalizmin doğallaştırılmasına ve kökeniyle ilgili meseleyi geçiştirme girişimlerine karşı en yararlı yöntem, kapitalizmin tüm özgül biriktirme ve kâr maksimizasyonu güdüleriyle birlikte kentte değil kırsalda, belirli bir yerde ve insanlık tarihinin çok geç bir döneminde doğduğunu saptamaktır. Kapitalizm trampa ve mübadelenin devam edip yayılmasıyla ortaya çıkmadı; insanlar arasındaki en temel ilişkilerin ve göreneklerin tamamen değişmesini, insanın doğa ile kadim etkileşim biçiminde bir kopuş olmasını gerektirdi.

TARIM KAPİTALİZMİ

İnsanlar binlerce yıl maddi ihtiyaçlarını toprağı ekerek karşıladı. Ve muhtemelen, tarımla uğraşmaya başladıktan itibaren, toprağı ekenlerle başkalarının emeğine el koyanlar şeklinde sınıflara ayrıştılar. El koyanlarla üreticiler arasındaki ayrışmanın birçok biçimi var ama hepsindeki ortak yön doğrudan üreticilerin tipik olarak köylü olmasıydı. Genel olarak üretici köylü geçim araçlarına, ekecek toprağa doğrudan erişebiliyordu. Onun için sömürgenler köylünün artık emeğine el koyduğunda bunu Marx'ın "ekonomi dışı" dediği araçlarla, yani ağaların ya da devletin askerî, adli, siyasi erk kullanma ayrıcalığına dayalı kudretleriyle doğrudan zor ile yapıyordu.

Gördüğümüz gibi, örneğin erken modern dönemde Fransa'da üretimde toprak sahibi olan ve olmayan köylülerin başat olduğu ortamda, artık, kapitalizm öncesi klasik, siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyet ile gasp ediliyordu; bu da zamanla kapitalizme varmadı, mutlakiyet rejiminde "vergi makamı" yapısına yol açtı. Burada ekonomi dışı merkezî sömürü biçimleri, feodal beylerin eski gasp biçimleriyle çekişti ve giderek onların yerine geçti. Kamu mevkileri, doğrudan üreticilerin artık emeğini (vergi biçiminde) gasp etmenin başlıca araçlarından biri oldu. Devlet kişisel servet edinme kaynağı haline geldi; artığa el koyan eski soylulara devletin bünyesindeki yeni "burjuva" kamu görevlileri katıldı.

O halde, kapitalizm öncesi tüm toplumlar ile kapitalizm arasındaki temel fark buradadır. Üretimin kentlerde mi kırsalda mı yapıldığı ile hiçbir ilgisi yoktur; ister sanayide ister tarımda olsun bütünüyle, üreticiler ile artığa el koyanlar arasındaki somut mülkiyet ilişkilerindedir. Doğrudan üreticinin üretim aracını elinden alarak işleyen gasp yöntemi yalnızca kapitalizmdedir. Doğrudan üretici bundan böyle (köleden farklı olarak) hukuken özgürdür ve artık emeğine salt "iktisadi" araçlarla el konur. Olgunlaşmış kapitalizmde doğrudan üreticilerin mülkü olmadığından; ve onların üretim araçlarına, kendini idame olanaklarına, çalışması için gerekli araçlara erişmelerinin tek yolu ücret karşılığında işgücünü satmak olduğundan, kapitalistler işçilerin artık emeğine doğrudan zor kullanmadan el koyabilmektedir.

Üreticilerle artık gasp edenler arasındaki bu benzeri görülmedik ilişkiye elbette "piyasa" aracılık ediyor. Tarih boyunca ve kuşkusuz tarihten önce bile insanlar farklı biçimlerde farklı amaçlarla ürettikleri artık ürünlerini çeşitli pazarlarda satar, mübadele ederdi. Ancak kapitalizmde piyasanın daha önce görülmemiş farklı bir işlevi var. Kapitalist toplumda fiilen her şey piyasa için üretilen bir metadır. Daha da önemlisi hem sermaye

hem de işgücü kendilerini idame etmekte tamamen piyasaya bağımlıdır. İşçi işgücünü meta olarak satmak için piyasaya muhtaç olduğu gibi, kapitalist de hem üretim araçları hem de işgücü satın almak ve işçinin ürettiği malı ya da hizmeti satarak kârını gerçekleştirmek için piyasaya bağımlıdır. Bu bağım nedeniyle kapitalist toplumlarda piyasanın daha önce görülmedik bir işlevi ortaya çıkıyor.* Piyasa artık basit bir mübadele veya dağıtım mekanizmasından ibaret değil; toplumun devamının temel belirleyicisi ve düzenleyicisi olmaktadır. Piyasanın toplumsal devamlılığının belirleyicisi olabilmesi için ilk önce en temel hayati ihtiyacın yani gıdanın üretimini düzenlemesi gerekliydi.

Piyasaya bu benzersiz bağımlılık sisteminin başka hiçbir üretim tarzında olmayan özgül sistemsel gerekleri ve zorlamaları vardı: Rekabet, birikim ve kâr maksimizasyonu zorunu ve dolayısıyla üretim güçlerini sürekli sistemli geliştirme gereksinimi. Bu zorunlar sebebiyle kapitalizm başka toplumsal formasyonlardan farklı şekilde ve ölçüde devamlı yayılabiliyor ve yayılmaya mecbur. Hiç durmadan [sermaye] biriktirebilir ve biriktirmek zorundadır; devamlı yeni piyasalar arayabilir ve aramak zorundadır; sürekli yeni coğrafyalara, yeni yaşam alanlarına, tüm insanlara ve doğal çevreye zorunlarını dayatabilir ve dayatmak zorundadır.

Bu toplumsal ilişki ve sürecin ne kadar özgül olduğu, insanlık tarihinin büyük kısmında yaşanmış toplumsal formasyonlardan ne kadar farklı olduğu anlaşıldığı zaman, bu farklı toplumsal formasyonun ortaya çıkışının, ezelden beri embriyo halinde yapay kısıtlamalardan kurtarılmayı beklediğini söylemenin ötesinde bir açıklama istediği belli oluyor.

Köken meselesi şu şekilde formüle edilebilir: Üreticilerin kapitalizmin ortaya çıkmasından önce binlerce yıl kapitalist olmayan yöntemlerle artık gasp edenler tarafından sömürüldü-

* s. 16'daki redaktör notuna bakınız. *-red.*

ğü ve pazarların "öteden beri" hemen her yerde mevcut olduğu göz önüne alındığında, nasıl oldu da üreticiler ve artık gasp edenler piyasaya bağımlı hale geldi, nasıl oldu da aralarındaki ilişki piyasaya bağımlandı?*

Piyasaya bağıma yol açan karmaşık uzun tarihsel sürecin izini geriye doğru sonsuza kadar sürmek mümkündür. Ne var ki toplumda yeni bir piyasaya bağım dinamiğinin açıkça ayırt edilebildiği ilk yeri ve zamanı tespit ederek meselenin üstesinden gelebiliriz. Önceki bölümde, kapitalizmden önceki ticaretin mahiyetini betimledik; sistemli bir piyasa baskısı olmadan pazarlarda veya piyasalarda fırsatlardan yararlanarak serpilen büyük ticaret devletlerinin gelişmesini inceledik. Kapitalizm öncesi Avrupa ekonomisinde bir tek önemli istisna vardı. On altıncı yüzyıla gelindiğinde İngiltere tamamen farklı yönde gelişiyordu.

Farkın ne olduğunu anlamak için, İngiltere devletinin mahiyetini ve bunun siyasi iktidar ile iktisadi kudret arasındaki ilişkiye nasıl yansıdığını incelemekle başlayabiliriz. Avrupa'da İspanya ve Fransa gibi az çok birleşmiş, nispeten güçlü başka kraliyetler olsa da, bunlardan hiçbirinde birleşme İngiltere'deki kadar gerçekleşmemişti (burada Britanya Adaları'nın diğer bölgelerinden ziyade İngiltere'yi kastediyoruz).** On birinci yüzyılda Normandiyalı egemen sınıf İngiltere'de oldukça bütünleşik bir askerî ve siyasi örgüt kurduğunda (belki daha da öncesinde) ada, çoğu ülkeden daha birleşik bir hale gelmişti. On altıncı yüzyılda İngiltere, feodalizm mirası devletin bölüntülü halini yani "parsellenmiş hâkimiyeti" kaldırmada epey mesafe katetti. Diğer Avrupa devletlerinde beylerin, kent yönetimlerinin ve diğer tüzel kuruluşların süren özerk iktidar-

---

* s. 16'daki redaktör notuna bakınız. *–red.*

Metinde "England" Türkçe İngiltere adı hem dar manada (England anlamında), hem de Büyük Britanya'nın tümü (dar manada İngiltere artı Galler, İskoçya ve Kuzey İrlanda) için kullanılmaktadır. *–red.*

ları İngiltere'de giderek merkezî devlette toplandı. Öteki Avrupa devletlerinde güçlü kraliyetler feodalizmden sonra oluşan başka askerî güçlerle, parçalı hukuk sistemleriyle ve ayrıcalıklı örgütlerle* bir arada yaşamak zorunda kaldı. Bunların tümü devletin merkezîleşen iktidarına karşı özerkliklerini korumaya çalışmakta, özerklik sayesinde "ekonomi dışı" amaçlar güderken bir yandan da doğrudan üreticilerin ürettiği artığa el koymaktalardı.

İngiltere devletinin kendine özgü siyasal merkezîleşmesinin maddi temelleri ve sonuçları vardı. On altıncı yüzyılda bile İngiltere'de, ulusu o dönemde görülmedik düzeyde birleştirmiş iyi bir yol şebekesi, deniz ve akarsu ulaşım sistemi vardı. Londra, İngiltere'deki diğer kentlere ve toplam nüfusa oranla çok büyüyerek zamanla Avrupa'daki en büyük kent olmuştu; büyüyen ulusal bir piyasanın da merkezi haline geldi.

İngiltere'de gelişen bu ulusal ekonominin maddi temeli tarımdı. Bu tarımın birkaç özelliği vardı. Bir kere, İngiliz egemen sınıfı iki (birbiriyle bağlantılı) açıdan farklıydı.[1] Birincisi, Avrupa'daki diğer aristokrat sınıflardan önce sivilleşmişti. Merkezîleşen kraliyet ile ittifak halindeydi, feodalizmdeki ve onu takip eden devletlerdeki egemenlik parçalanmışlığı kalmamıştı. Devlet asayişi sağlayıp mülkiyeti koruyarak egemen sınıfa hizmet ediyordu, aristokrat sınıfın kıtadaki konumdaşlarıyla aynı ölçüde özerk "ekonomi dışı" gücü ya da "siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyeti" yoktu.

Öte yandan iktidarın devlette merkezîleşmesi ile aristokratların arazilere hâkimiyeti arasında ödünleşme diyebileceğimiz

---

* Özerk belediyeler ve özerk loncalar. *–red.*

1 İngiliz mülkiyet ilişkilerinin özelliklerine ilişkin bu anlatı Robert Brenner'a, özellikle de, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe" (T. H. Aston ve C. H. E. Philpin (der.) *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985) ve "The Agrarian Roots of Industrial Capitalism" makalelerine dayanmaktadır.

bir bağ vardı. İngiltere'de arazi mülkiyeti uzun zamandır küçük bir sınıfta olağanüstü toplanmıştı. Büyük toprak sahiplerinin elinde olağanüstü büyük araziler bulunuyordu; bu nedenle mülklerini yeni biçimlerde kullanabiliyorlardı. "Ekonomi dışı" artık gasp etme gücünün eksikliğini, artan "ekonomik" güçleriyle fazlasıyla telafi ediyorlardı.

Bu farklı güç bileşimi önemli sonuçlar verdi. Bir tarafta, İngiltere'de toprak mülkiyetindeki temerküz nedeniyle arazilerin büyük kısmını tarla sahibi köylüler değil kiracılar ekiyordu (nitekim "farmer" [çiftçi] kelimesinin asıl anlamı kiracıdır; bugün kullanılan "farm out" [sözleşmeyle iş sipariş etmek] deyimindeki gibi bildiğimiz ifadelerde izi var).* On altı ve on sekizinci yüzyılda yoğunlaşan "çitleme" yoluyla arazileri tahliye furyalarından önce bile durum böyleydi; bu manzara, örneğin, arazinin çoğunun köylülerin elinde olup uzun süre öyle kaldığı Fransa'dan farklıydı.

Öte yandan, toprak sahiplerinin ekonomi dışı gücü nispeten zayıf olduğundan, bunlar kiracıları doğrudan zorlayarak daha fazla kira koparma kabiliyetlerinden ziyade, kiracılarının rekabetçi üretimde başarısına muhtaçtı. Bu düzen, tarımsal arazi sahiplerini, kiracıları işgücü verimini artırarak maliyet düşürmeye teşvik etmeye (mümkünse zorlamaya) kuvvetle güdülüyordu.

Bu bakımdan bunlar rantiye aristokratlardan temelden farklıydı. Berikilerin serveti tarih boyunca kaba zorla köylülerden artık gasp etmeye dayanıyordu. Artığa el koyma olanaklarını doğrudan üreticilerin üretkenliğini artırarak geliştirmek yerine askerî, adli, siyasi alanda zorlama kudretlerini geliştirerek genişletmişlerdi.

Kiracılara gelince, toprak sahiplerinin giderek artan doğrudan baskısıyla beraber, üretkenliklerini geliştirmeye zorla-

* Yazar, İngilizce çiftçi anlamına gelen kelimenin kökenini açıklamaktadır. Türkçe çiftçi kelimesinin kökeniyle ilgisi yok. *-red.*

yan piyasa zorunlarına maruz kalıyorlardı. İngiltere'de toprak kiralama biçimleri çeşitliydi ve bölgeden bölgeye değişiyordu. Ama iktisadi kira ödemeye (yani yasal ya da örfi kira yerine piyasa koşullarında oluşan bir kira ödemeye) mecbur kalan kiracıların sayısı artıyordu. Sanki bir kira sözleşmesi piyasası oluşmuştu. Kiracılar hem tüketici piyasasında, hem de toprağa erişim piyasasında rekabet etmek zorundaydı.

Bu mülkiyet ilişkileri sistemiyle, varlıklı yeomanlar* dahil çok sayıda tarımsal üretici, toprağa ve üretim araçlarına erişimde piyasaya bağımlanmaktaydı. Zamanla daha fazla miktarda arazi bu düzenin kapsamına girdikçe, üretkenliğini artırarak rekabet edebilir bir üretim yapıp iyi kira ödeyebilenler toprağa erişimde öne geçti. Başarı başarıyı doğurur;** rekabet gücü olan çiftçiler giderek daha fazla araziye erişebilirken başkaları ekecek toprağa erişemez oldu.

Toprak sahipleri ile köylülerin piyasa aracıyla ilişkisi, on altıncı yüzyıla gelindiğinde, kiraya tavırlardaki değişimde görülüyor. "Kira rekabeti" sisteminde toprak sahipleri arazilerini mümkün mertebe piyasanın kaldırabileceği en yüksek kirayı teklif edene veriyordu; ancak toprak sahiplerinin ve bunların arazi ölçüm görevlilerinin gözüne örfi kiracıların ödediği sabit kiralar*** ile piyasada fiilen belirlenen iktisadi kiralar arasındaki fark batmaya başladı.[2] Toprağın kira değerini birtakım soyut piyasa değer kavramlarına göre hesaplayıp bunu örfi kiracıların fiilen ödediği kiralarla karşılaştıran ölçüm görevlilerinin iş yapışında yeni bir zihniyetin ortaya çıktığını izleyebili-

---

* s. 57'deki redaktör notuna bakınız. *-red.*

"*Success breeds success*" bir İngiliz atasözü. Baştan başarılı veya talihli olanların talihi devam eder anlamında. *-red.*

Atalardan kalma karşılıklı feodal yükümler içeren kiralar veya ataların yaptıkları sözleşmelere dayanan kiralar. *-red.*

2 Ölçüm memurlarının hesaplamalarına örnekler için, R. H. Tawney, *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century* (Londra: Longman, Green and Co., 1912) s. 119'a bakınız.

yoruz. Ölçüm görevlileri ince hesaplamalar yaparak buldukları "kirayı aşan yıllık değerlerden" ya da "eski kiranın üstünde değerlerden" bahsediyor, feodal örfi kirasını ödeyen kiracının, rekabetçi piyasada rayiç olandan düşük kira ödediği için haksız kazanç sağladığına kanaat getiriyorlardı. Bu hesaplamalarda daha sonra geliştirilen değer teorilerinin ve kapitalist toprak kirası teorilerinin temellerini görüyoruz. Geliştirilen bu değer kavramları, rekabetçi tarım kapitalizmi sisteminin gelişiminde kritik bir dönemde, toprak sahiplerinin somut deneyimlerine dayanmaktadır.

İktisadi kiraların gelişmesi, piyasanın fırsat sunması ile piyasanın zorun dayatması arasındaki farkı göz önüne sermektedir. Beylik varsayımlara dayanan kapitalist gelişme anlatılarındaki eksiklikleri de meydana çıkarmaktadır. Bu varsayımların kanıtların algılanışını nasıl belirlediği, geçişe ilişkin tartışmada feodalizmde kentlerin yapısal rolünü inceleyen önemli bir makalede görülebiliyor. John Merrington, feodal artık emeğin parasal kiraya dönüşmesinin kendi başına feodal ilişkilerin özünü değiştirmese de başka önemli bir etkisi olduğunu, artık emeği sabit bir nicelikte saptayarak "bağımsız meta üretiminin çoğalmasını uyardığını" söylemektedir.[3]

Ne var ki bu önerme ampirik kanıta değil, piyasayı fırsat odağı kabul eden modele dayanıyor gibidir; zira bu modele göre fırsat bulursa küçük üreticiler kapitalist gibi hareket eder. Kiraların para ile ödenmesinin etkisi, kirayı üreten köylü ile kiraya el koyan toprak sahibi arasındaki mülkiyet ilişkisine göre epey değişiyordu. Feodal beylerin ekonomi dışı güçleri sayesinde dişli olduğu yerlerde, toprak sahipleri köylüden mümkün mertebe çok artık emek koparmak için eskisi gibi ona baskı yapıyordu; sadece angarya parasal kiraya dönüşmüştü. Buna mu-

3 John Merrington, "Town and Country in the Transition to Capitalism", *The Transition from Feudalism to Capitalism*, R. H. Hilton (der.), (Londra: Verso, 1976) içinde, s. 179.

kabil köylü, Fransa'daki gibi toprak sahiplerinin zorlamasına direnebildiğinde kiralar genel olarak düşük tespit ediliyordu.

Köylülerin mülkiyet hakkının güvende olduğu, kiraların sabit ve mutedil olduğu bir durumda, Merrington'ın varsayımları altında meta üretiminin güdülenip bundan nihai olarak kapitalizm çıkacağı beklenebilir. Ama etkisi bunun tam aksi oldu. Brenner'ın sunduğu kanıtlardan, meta üretiminin büyümesini tahrik eden etkenin bu tür sabit kiralar olmadığı anlaşılmaktadır. Aksine, İngiltere'de meta üretiminin gelişmesini, üretkenlik artışını ve kendini sürdüren iktisadi gelişmeyi uyaran, piyasa baskılarıyla oluşan, sabitlenmemiş değişken kiralardı. Fransa'da köylüler tipik olarak düşük sabit kiralarla topraktan yararlanabildiğinden böyle bir uyarı oluşmadı. Başka bir deyişle, küçük meta üreticilerini birikime yönlendiren piyasanın verdiği fırsatlar değildi; aksine, dayattığı zorunlardı.

Erken modern döneme gelindiğinde, İngiltere'de pek çok örfi kira ilişkisi fiilen bu tür iktisadi kira ilişkisine dönüşmüştü. Ancak kendilerine daha çok güvence sağlayan örfi toprak kullanma haklarından yararlanan ama mahsulünü piyasada satmak zorunda olan kiracılar dahi, piyasa baskısına hemen intibak eden çiftçilerin rekabetle belirlediği üretkenlik kıstasına ayak uyduramayıp iflas edebiliyordu. Kendi toprağını ekenler de giderek aynı tehlikeye maruz kaldı. Bu rekabet ortamında verimli çalışan çiftçiler palazlanıp arazilerini genişletti, rekabet gücü az olan üreticiler iflas ederek mülksüz sınıflara katıldı.

Böylelikle piyasada rekabet çoğaldıkça verimi düşük çiftçiler mülklerini yitirdi. Kuşkusuz, kiracıları araziden atmaya ve örfi haklarını ortadan kaldırmaya yönelik zorla yapılan doğrudan müdahaleler piyasa güçlerine yarıyordu. Bazı tarihçiler İngiliz köylülerinin çöküşünü abartmış olabilir, bunların tamamen tasfiye olması anlatılarda söylendiğinden çok daha uzun sürmüş olabilir. Ama kuşkusuz, İngiliz köylüsü diğer Avrupalı köylülere kıyasla ender, soyu tükenmekte bir tipti; piyasa zo-

runları İngiltere kırsalında büyük toprak sahipleri ile giderek çoğalan mülksüz kitlelerin kutuplaşmasını hızlandırdı. Bunun sonucunda toprak sahibi, kapitalist kiracı ve ücretli işçi üçlüsü oluştu; ücretli işgücünün artışıyla işçi üretkenliğini artırma baskısı da arttı. Bu süreç, tarım dışı büyük bir nüfusu beslemeye muktedir çok üretken bir tarım meydana getirdi. Süreç aynı zamanda artan bir mülksüz kitle yarattı, mülksüz kitle büyük bir ücretli işgücü ve ucuz tüketim mallarına (tarihte benzeri görülmedik) bir iç piyasa oluşturdu. İngiliz sanayi kapitalizminin ortaya çıktığı zemin budur.

Bunu Fransa ile karşılaştırmak aydınlatıcıdır. Fransa'da feodalizmin krizi farklı türde bir devlet oluşumu ile çözüldü. Orada aristokrat sınıf siyasal olarak oluşturulmuş mülklerini uzun süre elinde tuttu, ama feodalizmin yerini mutlakiyet aldığında siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyetin yerini salt ekonomik sömürü ya da kapitalist üretim almadı. Aksine, mutlakiyet rejimi, mülk sahibi sınıfın bir kesiminin vergi aracıyla köylülerin artık emeğine el koyduğu makamlardan oluşan geniş bir teşkilat kurdukça, Fransız egemen sınıfı ekonomi dışı yeni güçler edindi. Fransa'da mutlakiyetin doruğunda dahi, soylular ve kent yönetimleri özerk feodal yetkilerinden elde kalanlara, feodal "parsellenmiş egemenliğin" kalıntılarına sımsıkı sarıldığından, ülkede rakip yetki alanları kargaşa halindeydi. Bu yetki ve imtiyaz kalıntıları siyasi olarak çok etkin olmasa bile iktisadi birer kaynak olarak hırsla korundu ve hatta canlandırıldı ya da yeniden icat edildi.

Fransa'daki mülkiyet ilişkileri ile İngiltere'dekiler arasındaki fark, daha önce zikrettiğimiz on altıncı yüzyıl sonları ya da on yedinci yüzyıl başlarındaki İngiliz toprak ölçüm görevlisinin zihniyeti ile, o sırada ve ondan çok sonra Fransız meslektaşı arasındaki farkta iyice görülebilir. İngiliz, piyasa değerlerine ve rekabetle belirlenen kiralara kafa yoruyordu. Fransa'da ise, köylülerin miras haklarını pekiştirdiği ve beylerin kiralardan

fazla yararlanamadığı bir zamanda Fransız ölçüm memuru harıl harıl beylerin haklarını ve köylülerin yükümlerini diriltmeye (veya uydurmaya) yarar emare bulmak için eldeki kayıtları tarıyordu. Böylece İngilizler "gerçek" piyasa değerlerini saptamaya çalışırken, Fransızlar feodalizmi canlandırma yolunda en modern ve bilimsel yöntemleri kullanıyordu.[4]

Egemen sınıfın iktisadi stratejisinin rekabetçi üretimi ve "ıslahı" teşvik etmek yerine hâlâ ekonomi dışı zor aracılığıyla köylüden artık gasp etmek olduğu bu durumda kapitalist gelişme yönünde (İngiltere'dekine benzer) bir güdü oluşmadı; ta ki İngiltere uluslararası ekonomiye rekabet baskısını dayatıncaya kadar. Fransız toplumsal mülkiyet ilişkileri sisteminin "ekonomik gelişmeye etkisi bir felaket" oldu. Vergi mükellef kitlesini muhafaza etmeye çabalayan mutlakiyet devleti, köylülerin eski mülkiyet biçimlerini güçlendirdi; yeni artık gasp etme sistemi "daha da azimle gösteriş tüketimine ve savaşa yönelik" işletildi.[5] Bu sistem doğrudan üreticilerin artığına el koymakta eskiye göre daha etkindi. Böyle olunca artığa el koyanları işgücü verimini ve üretim güçlerini geliştirmeye teşvik etmeye güdüleyen bir şey yoktu; tersine, sistem eskiye oranla köylülüğün üretim gücüne daha da ağır yük oluyordu.

Polanyi, rekabet ilkelerince işleyen ilk piyasa türünün bütünleşik ulusal piyasa olduğunu söyler. İngiltere'de bütünleşik ulusal piyasa oldukça erken gelişti, Fransa'da ise iç ticarette kısıtlamalar ancak Napolyon döneminde kaldırıldı. Önemli olan husus şudur: Rekabetli ulusal piyasa, kapitalizmin ve piyasa toplumunun nedeni değil, sonucuydu. Rekabetli birleşik ulusal bir piyasanın oluşması, sömürü tarzında ve devletin mahiyetinde gerçekleşen değişimi yansıtıyordu.

---

4 Fransa'daki kadastrolar üzerine bir değerlendirme için; Marc Bloch, *The French Rural Economy*, (çev. Janet Sondheimer, Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1966), s. 131'e bakınız.

5 Brenner, "The Agrarian Roots of Industrial Capitalism", s. 290'a bakınız.

Onun için, örneğin Fransa'da siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyetin ya da "ekonomi dışı" sömürü biçimlerinin ısrarla sürmesi devletin de ekonominin de gerçekten bütünleşmemiş olduğu anlamına geliyor. Devlet makamlarında ve soyluların ve kent yönetimlerinin eski yetki alanlarında hem siyasi hem de iktisadi sömürme olanakları, mutlakiyette bile devleti de ekonomiyi de parçalama eğilimindeydi. Buna karşılık İngiltere'de devletin zorlayıcı siyasi gücü ile, servetini salt "iktisadi" sömürü biçimlerinden sağlayan mülk sahibi sınıfların sömürme olanakları arasında daha açık bir ayrışma oldu. Egemen sınıfın özel [sivil] iktisadi kudreti devletin siyasal birliğine halel vermiyordu; gerçekten merkezîleşmiş bir devlet ve bütünleşik bir ulusal ekonomi vardı.

KAPİTALİST MÜLKİYETİN YÜKSELİŞİ VE "ISLAH" ETİĞİ

Demek ki on altıncı yüzyıla gelindiğinde, İngiltere'de (en azından bazı bölgelerde) tarım, benzeri olmayan özellikler gösteriyordu; bu özellikler tedricen tüm ekonominin yönünü belirleyecekti. Neticede çok üretken bir tarım sektörü oluştu. Hem toprak sahipleri hem de kiracılar kâr güdüsüyle arazileri "ıslah" ederek verimini artırmakla meşgul olmaya başladı.

Islah kelimesi üzerinde bir an durmaya değer, zira İngiliz tarımını ve kapitalizmin gelişmesini anlamaya yarar. "Improve"* sözcüğünün asıl anlamı genel olarak "daha iyi hale getirmekten" ibaret değildi; parasal kâr için bir şey yapmak, özellikle kâr için toprağı ekmek anlamına geliyordu. (Eski Fransızcada "içine" anlamında *en*, "kâr" anlamında *pro* ve bunun çekimli şekli *preu* öğelerinden türemişti.) On yedinci yüzyıla gelindiğinde, "improver"** sözcüğü kesin biçimde, birisinin toprağı

* İngilizce "ıslah etmek", "iyileştirmek" *-red.*

Fransızca "ıslah etmek" *-red.*

özellikle çitleyip ya da boş araziyi kapatıp verimli ve kârlı kılması anlamına geliyordu. O dönemde tarımsal ıslah uygulaması yayılmıştı; tarım kapitalizminin altın çağı olan on sekizinci yüzyılda "ıslah" işi söylemde ve eylemde tam yerine oturdu.

Sözcük aynı zamanda bugün bildiğimiz daha genel anlamını kazanıyordu. ("Daha iyi hale getirmek" anlamındaki kelimenin kökeninin parasal kâr olduğu bir kültürün ne menem bir şey olduğu sorulabilir.) Ancak zamanla kelime tarım bağlamında somut anlamını kısmen yitirdi; örneğin, on dokuzuncu yüzyılda bazı radikal düşünürler ıslahı, ticari kazancı çağrıştırmadan sadece fenni tarım anlamında kullandı. Ama modern dönemin başında ıslah kavramı verim ve kâr ile sımsıkı bağlantılıydı; bu bağlantı, gelişip büyüyen tarım kapitalizminin ideolojisini gayet güzel özetliyor.

On yedinci yüzyılda ıslah tekniklerini ve yararlarını ayrıntıyla inceleyen koskoca bir literatür ortaya çıktı. Islah, Royal Society'nin* meşgul olduğu önemli konulardan biriydi. Derneğin üyeleri arasında Isaac Newton ve Robert Boyle gibi en ileri gelen İngiliz bilim insanlarının yanı sıra, egemen sınıftan filozof John Locke ile koruyucusu I. Shaftesbury Kontu gibi ileri görüşlü kişiler de vardı. Bu ikisi tarımsal ıslahla yakından ilgileniyordu.

Islah başta önemli teknolojik yeniliklere bağlı değildi (gerçi tekerlekli saban gibi yeni aletler kullanılmaya başlamıştı). Genelde, daha ziyade, yeni ekim yöntemleri geliştirilip eski tekniklerin uygulaması iyileştiriliyordu; tarlalar nadasa bırakılıyor, arazi nöbetleşe tarla ve mera olarak kullanılıyor, ekimde ürün münavebesi yapılıyor, bataklıklar ve tarlalar akaçlanıyordu vesaire.

Ama ıslah yeni ya da daha iyi tarım yöntem ve tekniklerinden öte önemli bir anlam taşıyordu. Islah yeni mülkiyet biçimleri,

* Anlamı "Kraliyet Derneği". İngiltere'de 1660'ta kurulan bilim insanları derneği. *-red.*

mülkiyet anlayışları anlamını içeriyordu. Girişimci toprak sahibi ve palazlanan kapitalist kiracısı açısından "ıslah edilen" tarım (zorunlu olmasa da) ideal olarak arazi mülklerinin büyüyüp temerküz etmesi demekti. Bu da besbelli, toprağın en verimli kullanımına engel olan eski örf ve âdetlerin ortadan kaldırılması anlamına geliyordu.

Çok eski çağlardan beri köylüler çeşitli yöntemlerle toprak kullanımını köyün çıkarları doğrultusunda düzenlemiştir. Köylüler bazı uygulamaları kısıtlıyor, bazı haklar tanıyorlardı. Bunu yaparken toprak sahiplerinin ya da devletlerin servet artışını gözetmiyorlardı. Gözettikleri, köylü topluluğunu koruyup idame etmekti; bazen toprağı korumak ve semeresini daha eşitçe dağıtmaktı; ekseriya köyde muhtaç kimselerin ihtiyaçlarını karşılamaktı. Toprakta özel mülkiyeti bile örf ve âdetler tipik olarak şartlara bağlamaktaydı; kişi başka birine ait mülkten belli kullanım haklarıyla* yararlanabiliyordu. İngiltere'de böyle örf ve âdetler çoktu. Köylülerin hayvan otlatabildiği ya da odun toplayabildiği ortak araziler vardı. Özel araziler üzerinde de, yılın belli zamanlarında hasat artıklarını toplama hakkı gibi çeşitli kullanım hakları bulunuyordu.

Arazi ıslah eden toprak sahipleri ile kapitalist çiftçiler açısından toprakların verimli kazançlı kullanımına engelleri kaldırmak gerekiyordu. On altı ve on sekizinci yüzyıllar arasında kapitalist birikimi köstekleyen geleneksel hakları yok etmek için baskılar arttı. Bu mücadele, köylerde ortak arazilerin aslında birisinin özel mülkü olduğunu iddia edip bunları ortaklaşa kullanma hakkına karşı çıkarak; özel topraklar üzerinde çeşitli kullanım haklarını ortadan kaldırarak; ya da sağlam tapusu olmayan küçük işletmecilere kullanım hakkı veren örfe itiraz ederek yürütüldü. Bütün bu durumlarda geleneksel mülkiyet anlayışının yerini kapitalist mülkiyet kavramının alması gere-

* Yararlanma hakkı, intifa hakkı. *-red.*

kiyordu; bu kavramda mülkiyet sadece "özel" değil, *başkalarına hak tanımayan* bir mülkiyetti. Arazi kullanımı üzerinde köylerde mevcut kısıtlamaları ve düzenlemeleri kaldırarak, özellikle örfi kullanım haklarını tasfiye ederek başka kimseyi özel mülklere sokmamak gerekiyordu (örneğin Fransa'da bunlar, böylesine ve bu ölçüde görülmedi).[6]

ÇİTLEME

Böylece mülkiyet hakkının yeniden düzenlendiği ünlü çitleme olayına geldik. Çitleme deyince çoğu zaman ortak arazilerin ya da İngiltere'de kırsalda görülen "açık tarlaların"* etrafının çitlerle çevrilmesi anlaşılır. Oysa çitleme toprakların çitle fiziksel çevrilmesinden ibaret değildi; pek çok insanın geçinmek için muhtaç olduğu geleneksel ortak hakların yok edilmesini içeriyordu.

İlk başta çitleme kimi zaman küçük çiftçiler tarafından ya da onların rızasıyla yapıldı ve her zaman onlara zarar da vermiyordu. Toplumu altüst eden ilk büyük çitleme furyası on altıncı yüzyılda oldu. Büyük toprak sahipleri, giderek kazançlı hale geldiğinden, koyunculuk yapmak maksadıyla otlak olarak kullanabilecekleri topraklardan ahaliyi sürdü. O dönemde yorumcular çitlemeyi serserilerin giderek çoğalmasının, mülkünü yitirmiş, kırsalda avare gezip toplumsal düzeni tehdit eden "başıboş adamlar" belasının başlıca sebebi olarak gördü.[7] Bu gözlemcilerin en ünlüsü Thomas More (kendisi de çitleme yapmasına

6 Fransa'da köylü topluluklarının üretimi düzenleyişine ilişkin George Comninel'in *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge* (Londra: Verso, 1987) eserinin önsözüne bakınız.

Open field system: Orta Çağ'da Avrupa'da bazı bölgelerde ve daha sonraları Rusya'da da uygulanan, köye ait ortak arazilerde tarlaların ya feodal beyin kararıyla ya da köylülerin ortak kararıyla ailelere tahsis edildiği toprak düzeni. Bu sistemde tarlalar çit veya başka engel ile ayrılmıyordu. *–red.*

7 Bu sosyal eleştiriyi ilk yapanlar için Neal Wood, *The Foundations of Political Economy: Some Early Tudor Views on State and Society* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1994)'e bakınız.

rağmen) uygulamayı "koyunlar insanları yiyor" diye betimledi. Bu sosyal eleştirileri yapanlar (sonra gelen birçok tarihçi gibi) çitlemenin İngiliz mülkiyet ilişkilerindeki dönüşüme etkisini başka etkenleri hafifseyerek abartmış olabilir. Ne var ki çitleme hem İngiltere'de kırsalını hem de dünyayı değiştiren amansız sürecin, yani kapitalizmin ortaya çıkışının en canlı tecellisiydi.

Gerek koyunculuk için, gerek giderek kazançlı hale gelen tarla tarımı için yapılan çitleme, İngiltere'de erken modern dönemde büyük çatışmalara neden oldu. On altı ve on yedinci yüzyıllarda çitlemeye karşı ara ara isyanlar çıktı, İngiltere İç Savaşı'nda başlıca ihtilaf konularından biri çitlemeydi. Çitleme ilk evrelerinde kamu düzenine tehdit oluşturduğundan kraliyet devleti bunu bir miktar önlemeye çalıştı. Ancak toprak sahibi sınıflar devleti kendi gereksinimlerine göre biçimlendirmeyi tamamladığında (dönüşüm 1688 yılında "Şanlı Devrim"de az çok pekiştiğinde) devletin müdahalesi kesildi. On sekizinci yüzyılda "parlamento eliyle çitleme" denilen yeni bir çitleme hareketi başladı. Bunda, bazı toprak sahiplerinin servet biriktirmesine sıkıntı veren mülkiyet hakları parlamentonun geçirdiği yasalarla tasfiye edildi. Tarım kapitalizminin kazandığı zaferin en büyük kanıtı budur.

LOCKE'UN MÜLKİYET TEORİSİ

Mülkiyetin mahiyetini değiştirmek için baskılar, teoride ve pratikte çeşitli biçimlerde açığa çıktı. Mahkemelerdeki davalarda görüldü, mülkiyet üzerine ihtilaflarda meydana çıktı, ortak veya özel bir arazi üzerinde birkaç kişinin kullanım haklarının çatıştığı anlaşmazlıklarda su yüzüne çıktı. Bu gibi durumlarda örfi uygulamalar ve haklar genellikle toprağın "ıslah" edilmesine engeldi ve yargıçlar çok eskilerden kalma örfi haklar karşısında ıslah etme gerekçesini daha meşru kabul ediyordu.[8]

8 E.P. Thompson, "Custom, Law and Common Right", *Customs in Common* (Londra: Verso, 1991)'e bakınız.

Öte yandan yeni mülkiyet anlayışı sistemli bir şekilde kuramlaştırılmaktaydı. Bunun en meşhur örneği, John Locke'un on yedinci yüzyılın sonlarında yazdığı *Second Treatise on Government* [Devlet Üzerine İkinci İnceleme] başlıklı eserinin 5. bölümüdür.[9] Bundaki savı yakından incelenmeye değer, çünkü gelişen tarım kapitalizmini en iyi simgeleyen eserdir.

Locke, Tanrı "dünyayı insanlara ortaklaşa verdi" (II.26) önermesiyle başlar. Ardından bireylerin çeşitli şeylere nasıl sahip olduğunu açıklar. Ona göre kişisel özel mülkiyet, Tanrı vergisi doğal bir haktır. İnsanlar kendi bedenlerine sahiptir (anlatısında insanlar daima erkektir*), onun için elleri ve bedenleriyle harcadıkları emek de kendilerine aittir. Bu nedenle bir insan emeğini bir şeyle karıştırdığında, yani çalışarak bir şeyi doğal halinden çıkardığında ya da doğal halini değiştirdiğinde doğal olarak bir mülkiyet hakkı oluşur.

Locke ıssız bir araziyi ekip biçenin onu sahiplenebileceğini öne süren ilk düşünür değildi ama emeğe dayanan mülkiyet teorisini geliştirirken çok önemli bazı yenilikler getirdi. Bazı sonurgularını 7. Bölüm'de emperyalizm ideolojisi bağlamında inceleyeceğiz. Şimdilik önemli olan Locke'un mülkiyete ilişkin savının tümüyle "ıslah" kavramına dayandığıdır.

Anlatısında işlediği tema, dünyanın üretken ve semereli hale getirilmek için var olduğu, bu nedenle çalışarak ortaya çıkan özel mülkiyetin ortak mülkiyete yeğ olduğudur. Locke, toprağa içkin değerin çoğunun doğadan değil harcanan emek-

9 Burada Locke'a dair yazdığım, Ellen Meiksins Wood ile Neal Wood'un, *A Trumpet of Sedition: Political Theory and the Rise of Capitalism, 1509-1688* [*İsyan Borusu: Kapitalizmin Yükselişi ve Siyasal Teori 1509-1688*] (Londra ve New York: New York University Press, 1997) kitabında Locke üzerine yazdığım bölüme dayanmaktadır. Locke'un ve on yedinci yüzyılda "ıslah" literatürünün ayrıntılı bir incelemesi için, Neal Wood, *John Locke and Agrarian Capitalism* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1984)'e bakınız.

Locke'un kullandığı *men* kelimesi adamlar, erkekler anlamına geldiği gibi, eskiden insanlar anlamında da kullanılmaktaydı. Yazar, Locke'un bu cinsiyetçi kelimeyi kullandığını işaret ediyor. *–red.*

ten ve ıslah etmeden kaynaklandığını ısrarla tekrarlar: "Her şeyin değerini farklı kılan emektir" (II.40). Emeğin doğaya kattığı değere ilişkin somut hesaplamalar bile yapar. Örneğin, "İnsan yaşamına yarayan toprak ürünlerinin onda dokuzunun emeğin sonucu olduğu küçük bir hesaplama ile saptanabilir," der,* ardından dediğini düzeltir: Yüzde doksan dokuzunu doğadan ziyade emeğe atfetmek daha doğru olur (II.40).

Locke değer derken *kullanım* değerini değil, *mübadele* değerini kastettiğini de belirtiyor. Islah faaliyetini güdüleyen de para ve ticarettir. Amerika'da ıslah edilmemiş bir dönüm arazinin doğal verimi İngiltere'deki bir dönüm kadar olmasına rağmen, "bir yerlinin ondan elde ettiği tüm hasılanın buradaki [İngiltere'deki] değeri tespit edilip satılsa" o dönümün değeri, İngiltere'deki dönümün binde biri olmaz (II.43). Yerlileri aşağılayan sömürgecilerin kibrini yansıtması bir yana, Locke'un bu ifadesinden çıkan, ıslah edilmemiş toprağın kıraç, çorak, işe yaramaz olduğudur; bu nedenle onu ıslah etmek maksadıyla ortak mülkiyetten koparıp el koyan herhangi biri (ortak araziyi işgal edip çitleyen kişi) insanlardan bir şey almamış, bilakis insanlığa bir şey *katmış* olur.

Locke'un, emeğin değerin kaynağı ve mülkiyetin temeli olduğu fikrinde cazip bir yön olmakla birlikte, biraz düşününce bunda bir tuhaflık olduğu fark edilebilir. Bir kere emek ile mülkiyet arasında doğrudan bir ilişki yok, çünkü bir insan başkasının emeğine el koyabilir. Bir insan bir şeyin mülkiyetini kendi emek harcamadan, o şeyi istihdam ettiği birisinin emeğiyle "karıştırarak" elde edebilir. Öyle görünüyor ki, Locke'a göre mesele bizatihi emek harcamaktan ziyade emekten kazanç sağlamaktır. Örneğin Amerika'daki dönümün değerini hesap-

* Toprak diye çevirdiğimiz *earth* kelimesi hem toprak hem de dünya anlamına geldiğinden, bu cümle, "Dünyada insan yaşamına yarayan ürünlerin onda dokuzunun emeğin sonucu olduğu küçük bir hesaplama ile saptanabilir," diye de çevrilebilir. *–red.*

larken yerlinin harcadığı çabadan, çalışmasından söz etmiyor; yerlinin bir kazanç temin etmediğinden bahsediyor. Yani mesele insanın emek harcaması değil, *mülkün üretkenliği*, mülkün mübadele değeri ve kazanç için kullanılmasıdır.

Mülkiyeti mübadele değeri yaratma temeline oturtmak, kapitalist mülkiyet kuramının oluşumunda kritik bir hamleydi. Locke, bir insanın, ıssız metruk araziyi verimlendirmeye muktedir ve istekli ise, onu sahiplenmeye hakkı olduğunu iddia eden ilk kişi değildi elbette. Onun mülkiyetin kaynağının emek olduğu görüşü geleneksel anlayıştan çok farklı değil. Kuramını ayırt eden, "emeği" mübadele değeri yaratmakla ilişkilendirmesi ve mülkiyeti mübadele değeri yaratılmasından türetmesidir. Kuramın, yurtta mülkiyet ilişkileri için sonuçları olduğu gibi, kuramdan sömürgelerde gasp için de gerekçe çıkıyordu (bunu göreceğiz). Bu kuram, ülkede "kazanç getirmeyen" toprakların çitlenmesinin yanı sıra sömürgelerde yerli nüfusun kazanç sağlamakta kullanmadığı toprakların gasp edilmesini savunmaya yarıyordu.

Locke'un, "Başkalarıyla ortak hakkımın olduğu bir yerde atımın yediği ot, uşağımın biçtiği çim ve toprağı kazarak çıkardığım maden filizi benim olur," cümlesi (II.28) ünlüdür ve çok tartışılmıştır. Bu cümle ve örneğin Locke'un ücretli işgücüne (çimi biçen uşağın emeği) ilişkin düşüncesi üzerine çok yazılıp çizildi. Cümlede çarpıcı olan, Locke'un "uşağımın biçtiği çimi" "toprağı kazarak çıkardığım maden filizine" eşdeğer saymasıdır. Bu, benim efendisi sıfatıyla uşağımın emeğine el koyduğum anlamına geldiği gibi, onun emeğini sahiplenmemin esasında uşağın çalışma faaliyetinden ayrı bir şey olmadığı anlamına gelir. Hangi açıdan bakarsanız bakın, kendi yaptığım kazma işi uşağımın biçtiğini sahiplenmemle aynı şeydir. Ancak Locke'un kafa yorduğu, eylemsiz bir sahiplenme değil. Önemli olan şu: Toprağını verimli kullanan, toprağını ıslah eden mal sahibi bunu başkasının işgücüyle de

yapsa kendisi bizzat faaldir; en az emek sarf eden uşak kadar, belki daha da çalışkandır.

Bu üzerinde durulmaya değer bir husus. Locke'un neyi kastettiğini anlamak için sözünün bugünkü anlamını göz önüne alabiliriz. Günlük gazetelerin finans sayfalarında "üreticilerden" bahsedildiğinde genelde *işçiler* kast edilmez. Örneğin otomobil "üreticileri" ile otomotiv işçileri ya da sendikaları arasında çatışmalardan söz ettikleri olur. Yani "üretim", işçi istihdam edenlere mal edilmektedir. Kelimelerin bu kullanımına o kadar alışığız ki ne ifade ettiğini göremiyoruz; ancak bunun çok özgül tarihsel koşullarda olabildiğini akılda tutmak gerek.

Kapitalizmden önceki toplumlarda, bir iş yapmaksızın bağımlı köylülerden kira koparan geleneksel egemen sınıflar kendilerini asla "üretici" olarak görmezdi. "Üretken" diye vasıflandırılan gasp şekli açık seçik kapitalisttir. Mülkün aktif bir şekilde kullanıldığını; gösteriş tüketimi için değil, yatırım yapmak ve kârı artırmak için kullanıldığını anlatır. Servet artık (rantiye aristokratların yaptığı gibi) doğrudan üreticilerden zorla daha çok artık emek koparark sağlanmıyor; servet, kapitalizmden önceki tüccarlar gibi ucuza alıp pahalıya satarak da temin edilmiyor; işgücü verimini (yani bir birim emekle üretilen ürünü) artırarak elde ediliyor.

Locke çalışmayı kâr elde etme ile bir sayarak, kapitalist ilkeler üzerine sistemli bir mülkiyet teorisi kuran ilk düşünür olabilir. Elbette olgun sanayi kapitalizminin teorisyeni değildir. Ama üretkenliğe ve üretimde yaratılan mübadele değerine yaptığı vurguyla mülkiyete ilişkin görüşü onu öncellerinden de ayırıyor. Locke'un değerin aktif üretimde yaratıldığı görüşü, mübadele sürecine ve dolaşım alanına odaklanan geleneksel görüşten büyük ölçüde farklıdır. Ekonomi politiğin kurucusu olarak anılan William Petty, on yedinci yüzyılda, emek değer teorisine benzer bir fikir ortaya atan tek kişiydi. Petty de bu görüşünü tarım kapitalizmi bağlamında geliştirmişti. Tıpkı

Locke'un ve koruyucusu I. Shaftesbury Kontu'nun Amerika'daki sömürgeleri bir ıslah laboratuvarı olarak görmesi gibi, Petty de, Cromwell'in İrlanda Genel Müfettişi olup orada sömürge görevlisiyken teorisini sınadı.[10]

Locke iktisat üzerine eserlerinde, toprağı ıslah etmeyip yan gelerek kira toplayan toprak sahibi aristokratları eleştirir; sadece aracılık eden, bir piyasada ucuza alıp öbür piyasada yüksek fiyata satan, malların fiyatlarını yükseltmek amacıyla istifçilik yapan, vurgun yapmak amacıyla piyasayı tekeline alan tüccarları da eleştirir. Ona göre her iki tip mülk sahibi asalaktır. Ancak bu tür mülk sahiplerine saldırısı, hâkim sınıflara karşı emekçileri savunma olarak anlaşılmamalıdır. Çalışkan zanaatkârları ve esnafı övmesine över. Ama besbelli ideali, toplumda servetin nihai kaynağı olarak gördüğü ıslahçı büyük toprak sahibidir; onu "ilk üretici" diye vasıflandırması anlamlıdır; kapitalist toprak sahibi olan, sömürge ticaretine yatırım yapan, geniş mülkleriyle toplumun zenginliğine büyük katkı yapan Shaftesbury Kontu gibi "çalışkan" kişileri kastetmektedir.

Locke'un mülkiyete ilişkin görüşü tarım kapitalizminin başlarında İngiltere'nin koşullarına çok uyuyor. Toprak mülkiyetinde büyük temerküzün ve büyük arazi mülklerinin yüksek verimli tarımla ilişkilendirildiği bir durumu yansıtıyor (verim toplam hasılanın yanı sıra işgücü birimi başına hasıla anlamındadır). Locke'un ıslah anlatısı, tarım teknikleri üzerine o tarihlerde bir tek İngiltere'de gelişen bilimsel literatürü yansıtmaktadır. Literatür özellikle Royal Society üyelerinin, ve Locke'un ve Shaftesbury'nin yakın çevresi olan bilginlerin kaleminden çıkıyordu. Locke'un ortak arazilerden devamlı ıssız ve metruk*

10 Petty hakkında bu tespit, Cathy Livingstone'un (York Üniversitesi, Toronto-Kanada) tamamlanmamış doktora tezindendir.

"Issız ve metruk" diye çevirdiğimiz *waste* kelimesinin başka Türkçe karşılıkları; ekilmemiş, çorak, çöl, viran, harap, boş, beyaban. -*red.*

diye söz etmesi ve arazilerin ortak mülkiyetten çıkarılıp çitlendirilmesini övmesi o dönemde ve ortamda çok etki yaptı.

Unutmamak gerekir ki Locke'un zamanında mülkiyetin tanımı sadece felsefi bir konu değildi, acil pratik bir sorundu. Gördüğümüz gibi geleneksel mülkiyet biçimlerine karşı hem teoride hem de uygulamada yeni bir kapitalist mülkiyet tanımı pekişmekteydi. İngiltere'de, aynı arazide birden çok kişinin kullanım hakkı olabileceği fikrinin yerini, herkese açık olmayan, başkalarını dışlayan özel mülkiyet fikri alıyordu. On altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar ortak örfi haklar üzerinde sürekli anlaşmazlık çıktı. Toprağı ıslah ederek kazançlı iş yapma ilkesi, giderek başka ilkelerin ve başka hak iddialarının önüne geçti (hakların örfe dayanması veya temel geçinme hakkına dayanması fark etmiyordu). Verimi artırmak kendi başına diğer hakları hükümden düşürmeye gerekçe oldu.

Halkın geleneksel haklarını yok etmeye çalışan, halkı ortak arazilerinden mahrum etmeye çabalayan, ortak toprakları çitleyerek kimsenin giremeyeceği özel mülkiyete dönüştürmeye uğraşan toprak sahibini desteklemekte Locke'unkinden daha etkili bir sav olabilir miydi? Çitlemenin, dışlamanın ve ıslahın toplumun zenginliğini artırdığı; "ortak varlıkları"* eksilttiğinden çok artırdığı iddiasından daha güçlü ne söylenebilirdi? Nitekim daha on yedinci yüzyılda yargıçların arazi ihtilaflarında Locke'unkilere benzer ilkeler zikrederek örfi ortak haklara karşı özel mülkiyete üstünlük tanıdığı hüküm örnekleri mevcut. On sekizinci yüzyılda çitleme parlamentonun aktif müdahalesiyle hızlandığında, mülkiyet hakkının saptanmasında ve örfi hakların tasfiyesinde "ıslah" giderek sistemli bir şekilde gerekçe olarak kullanılacaktı.

---

* Bu cümlede Locke'un ortak varlıklar (*common stock*) derken ortak kelimesiyle kastettiği, toplumun toplam varlıklarıdır. Toplumun toplam varlıklarının artacağını söylüyor. Ortak kelimesiyle ortaklaşa kullanılan varlıkları, orta malı varlıkları kastetmiyor. *–red.*

Locke'un mülkiyet teorisinin Shaftesbury gibi toprak sahiplerinin çıkarlarına verdiği destek bundan ibaret değildi. Locke, doğal durumda tüm insanların özgür ve eşit olduklarını vurgulamasına rağmen yine de kendinden öncekiler gibi köleliği onaylıyordu. 7. Bölüm'de göreceğimiz gibi, arazi ıslahı üzerine görüşü sömürgeci yayılmaya ve yerli halkların mülklerinin gasp edilmesine gerekçe olarak kullanılabilecekti (Amerikalı yerliler hakkında dediklerinde bu ayan beyan görülüyor). Amerika kıtasında ıslah edilmemiş topraklar "ıssız ve metruk"* ise, tıpkı "çalışkan" "rasyonel" insanların doğal durumda yapmış olduğu gibi, Avrupalıların da o toprakları çitleyip ıslah etmesi Tanrı'nın verdiği bir görevdi. "Başlangıçta bütün dünya Amerika [gibi] idi" (II.49); ne para, ne ticaret, ne de ıslah faaliyeti vardı. Dünya (ya da dünyanın bir kısmı) Tanrı'nın buyruğuyla o doğal durumdan çıkarıldıysa, öyle ilkel halde kalan her şeyin besbelli aynı dönüşümü geçirmesi gerekliydi.

SINIF MÜCADELESİ VE BURJUVA DEVRİMİ

İngiliz tarımında yeni mülkiyet biçimlerinin gelişmesi, haliyle, sınıf mücadelesine yeni bir şekil verdi. İngiltere'deki durumu yine Fransa'dakiyle kıyaslayarak tarım kapitalizminin özgül yönlerini meydana çıkarabiliriz. Bu iki büyük Avrupa devletinde gördüğümüz mülkiyet biçimlerindeki ve sömürü tarzlarındaki farklar; sınıf mücadelesinin odaklandığı sorunlardaki, mücadelenin yürütüldüğü alanlardaki ve sınıf-devlet ilişkilerindeki farkta kendini gösterdi.

Fransa'da sınıf mücadelesinin konusu, makam kullanılarak veya soylu statüsünün vergiden muafiyet gibi ayrıcalıkları ve yetkileri aracıyla artığın ekonomi dışı gasp yöntemleri ve siyasal olarak oluşturulan mülklerdi. Örneğin devlet, hâkim sınıfların önemli bir kesimi için gelir kaynağı olarak işliyordu. Aynı

* s. 132'deki redaktör notuna bakınız. *-red.*

zamanda bizatihi devlet siyasal olarak oluşturulmuş bir mülk olması hasebiyle, köylülerin ürettiği artıktan pay almak için toprak sahibi sınıflarla rekabet halindeydi. Böylece aristokrat sınıfın bazı kesimleri, kraliyetin onların özerk gücünü bastırıp merkezî mutlakiyetçi devlete mal etme çabalarına karşı mücadele ederken, başka kesimleri aynı devlette mülk sahibiydi ya da mülk edinmeye çalışıyordu. Bir burjuva, imtiyazsız üçüncü tabakaya yüklenen aşırı vergilere ve imtiyazlı tabakaların (soyluların ve kilisenin) ayrıcalıklarına karşı çıkarken, aynı zamanda artık emeğe vergi yoluyla el koymaya olanak veren bir memuriyete girmeye çalışabiliyordu (bunu satın da alabiliyordu). O artık emeğin esas kaynağı elbette köylülerdi. Bu nedenle devlet büyüyüp makamların sayısı arttıkça köylülerin vergi yükü sürekli artarken, kraliyetin daha da çok vergi koparabilmek için köylüleri, kiraya gözü doymayan toprak sahipleri elinde mahvolmaktan koruması gerekiyordu.

Artığa el koyan sınıfların, imtiyaz biçiminde olsun, doğrudan devlet görevi biçiminde olsun, siyasal olarak oluşturulan mülkiyetin korunmasında ve ona erişebilmekte maddi çıkarı vardı. 1789 Devrimi'nde Üçüncü Kamara,* aristokratların imtiyazlarına karşı çıktığında ve özellikle burjuva sınıfı devlet memuriyetine erişimin kapanma tehdidine karşı tepki gösterdiğinde bunlar büyük kavga konusu oldu.[11] Üretici sınıflar ve özellikle köylüler için kraliyet rejiminde en önemli sınıfsal mesele kuşkusuz vergi yüküydü, halkın her şeyden çok, devletin ağırlaştıkça ağırlaşan vergi sömürüsüne direnmesi doğaldı.

Erken modern dönemde İngiltere'de manzara çok farklıydı. Bu ülkede siyasal olarak oluşturmuş mülkiyet önemli bir mesele değildi. Toprak sahibi sınıf zamanla salt ekonomik sö-

* Fransa'da kraliyet rejiminde mecliste üçüncü tabaka temsilcilerinin kamarası. *-red.*

11 Fransız Devrimi'ne ve önemli bir sorun olarak devlete ilişkin Comninel'in *Rethinking the French Revolution* eserine, özellikle sonuç bölümüne bakınız.

mürü biçimlerine bel bağladığından devlete doğrudan maddi bir kaynak olarak o kadar yaslanmadı; İngiliz mülk sahibi sınıf kraliyetin vergilerinden hiçbir zaman Fransız mülk sahibi sınıf gibi yararlanmadı. İngiliz toprak sahipleri, sınıf çıkarlarını yürütmek için devlete dayanıyordu; ancak kral bunların mülkiyetine veya mülk sahiplerinin meclisi olan parlamentonun erkine karşı hamle yaptığında devlet ile çatışıyordu. İngiliz toprak sahiplerinin maddi çıkarı devletin bir bölümünü ele geçirmekten çok, ekonomik yöntemlerle gasp güçlerinin artırılmasındaydı; bu güç de toprakların doğrudan kontrolüne ve toprağın verimli kullanılmasına bağlıydı. Fransız aristokratı yüksek makamlara erişimini, vergi muafiyetlerini ve soyluların çeşitli imtiyazlarını korumakla meşguldü; buna karşılık İngiliz toprak sahibi sınıfın uğraştığı sorunlar içinde çitleme hakkı öne çıkıyordu.

Böyle olunca İngiltere'de alt sınıflar açısından mülkiyet hakları üzerine, hatta mülkiyetin anlamı üzerine kavgalar ekonomi dışı sömürüye karşı mücadelelerden daha büyük ağırlık taşıyordu. Dolayısıyla avam sınıfından İngilizlerin sömürüye karşı mücadelesinde, çitlemeye karşı direnme ve örfi kullanım haklarının savunulması, Fransız köylülerinin vergilendirmeye karşı direnişine tekabül ediyordu. Fransız köylüleri vergilendirmeye karşı mücadele ederken, on altıncı yüzyılda İngiliz köylü isyanlarının hedefi piyasa kuralları dayatarak örneğin para cezalarını ve kiraları artırmaya çalışan toprak sahipleriydi.

Burada kapitalizmin gelişmesinde sınıf mücadelesinin yeri üzerine önemli sorular akla geliyor. İngiliz köylülerin toprak sahiplerine karşı sınıf mücadelesiyle, feodalizmin prangalarını kırmakla ve meta üretiminin önündeki engelleri kaldırmakla kapitalizmin önünü açtığı savına ne diyeceğiz? Sınıf ilişkileri basit bir formüle indirgenemeyecek denli karmaşıktır. Yine de toprak sahipleri ile köylüler arasındaki sınıf mücadelesinin kapitalizme engelleri kaldırarak onu nasıl "azat ettiğini" tek bir

cümlede özetlemek gerekirse, kapitalizmi köylülerin örfi hak iddialarına karşı toprak sahiplerinin üstün kudretlerini dayatmasının ilerlettiğini söylemek daha doğru olur.

Bunu söylemekle on yedinci yüzyılda İngiltere'deki devrimin bir "burjuva devrimi" olarak nitelenmesini, hatta bizatihi "burjuva devrimi" kavramını tartışmaya açıyoruz. Bu devrimi "burjuva" olarak niteleyince kavram o kadar müphem ve muğlak oluyor ki içi boşalıyor. Niteleme "burjuva" ile "kapitalisti" bir sayarak sorunu geçiştirip çözülmüş varsayıyor. Kapitalizme burjuva devrimlerinin yol açtığı önermesi totoloji oluyor.

Malum, kavramı Marksist tarihçiler tekrar tekrar tanımladı. Artık kavram, feodal aristokratlar ile kapitalist burjuvalar arasında yürütülen, yükselen burjuva sınıfının galip gelerek ket vurulmuş bir kapitalizmi azat ettiği basit bir sınıf savaşı olarak anlaşılmıyor. Şimdi kavram, sınıfların kümelenişi ne olursa olsun er geç, bir şekilde, mülkiyet biçimlerini değiştirerek ya da devletin mahiyetini değiştirerek kapitalizmin ilerlemesine yol açan herhangi bir devrimci değişim anlamında kullanılıyor. Bunun yararı kapitalizmin doğması için köklü bir dönüşüm gerektiğini vurgulamasıdır; ancak bunca kapsayıcı bir kavram, aydınlattığı kadar da karartıyor.

"Burjuva devrimi" kavramı birkaç yönden kafa karıştırıcıdır. Kapitalizmin ortaya çıkması için ya da zaten mevcut olan kapitalizmin gelişmesini kolaylaştırıvermek için devrime hacet var mıydı? Devrim kapitalizmin nedeni mi yoksa sonucu muydu? Kapitalizme geçişte burjuva devriminin kritik bir aşama olduğu çok iddia edilmiş olsa da, ortada devrimin kapitalizmi ya da kapitalistleri nasıl ortaya çıkardığını açıklayan bir burjuva devrimi kavramı yok. Burjuva devrimi anlayışlarının tümü, epey gelişmiş kapitalist formasyonların önceden mevcudiyetini varsaymak zorunda; bu formasyonlar, onların daha da gelişmesini kapitalizm öncesi sınıflar ve kurumlar engellediğinden devrimci gerilimler yaratır. Öyle ise burjuva devrimi nedenden

ziyade sonuç gibidir; kapitalizmi doğuran toplumsal dönüşümler yine açıklamasız kalıyor.

Bununla birlikte kapitalizm devrimden önce var idiyse elbette burjuva devriminin kapitalist ilişkilerin bir sonucu olduğu ve devrimin bu ilişkilerin daha sonraki gelişmesinde etken olduğu ileri sürülebilir. Hiçbir yerde şiddetli bir tarihsel kopma olmaksızın kapitalizmde gelişme olmadığını ileri sürmek de akla yatkındır. Ancak burjuva devrimi kavramı, bir yandan, (İngiltere'deki gibi) kapitalist toplumsal üretim ilişkilerinin iyice gelişmiş olup zaten egemen konumda olan kapitalist sınıfın engel çıkaran alt sınıfları bastırıp devletin teşkil ettiği engelleri de bertaraf etmeye çalıştığında çıkan devrim için kullanılmaktadır. Öte yandan aynı burjuva devrimi kavramı, (Fransa'daki gibi) gözü yükseklerde olan kapitalistlerin (ya da yükselmeye heveslenen kapitalistlerden oluştuğunu varsaydığımız bir burjuva sınıfının) kapitalist olmayan egemen sınıfı yenmeye mecbur olduğundan çıkan devrim için de kullanılmaktadır. Bu iki örneği karşılaştırınca (3. Bölüm'de belirtildiği gibi) devrimlerin kapitalist olmadan "burjuva" olabileceği gibi, burjuva olmadan da kapitalist olabileceği sonucuna varıyoruz.

İngiltere'de devrim kapitalizmin gelişmesine yaradıysa, büyük ölçüde zaten hem toplumda hem de devlette hâkim olan toprak sahibi sınıfın konumunu pekiştirmesiyle oldu. Devrim, ilerlemesini köstekleyen egemen sınıfa karşı kapitalist bir burjuvazinin yürüttüğü, zaferle sonuçlanan bir sınıf mücadelesi değildi. Devrimde elbette bir sınıf mücadelesi vardı ama bu mücadele, egemen sınıf ile toplumun tabanını oluşturan halk arasındaydı; halkın sınıf çıkarları kapitalist toprak sahiplerinin ve onların burjuva işbirlikçilerinin gelişmesinden yana olduğu kadar bunlara karşıydı da.

İngiltere'de kapitalizmin gelişmesinde orta halli çiftçilerin ya da yeomanların* rolünü inkâr etmiyoruz. Bu çiftçiler kapi-

* s. 57'deki redaktör notuna bakınız. *-red.*

talist kiracı olup tarımsal üçlünün orta direğiydi. Ama bunu kabul etmek, örneğin on yedinci yüzyılda İngiliz Devrimi'nde radikal halk güçlerini sadece kapitalist gelişmenin unsurları olarak görmekten farklı bir şeydir. Kapitalist gelişmeye yarayan mülkiyet biçimlerine *karşı koyan* isyankâr demokratik halk mücadelelerini göz ardı etmek, halkın verdiği mücadeleleri kapitalizmin gelişmesini sağlayan başlıca itici güç olarak algılamak besbelli yanlıştır. Bu halk güçleri kapitalist toprak sahiplerine karşı savaşta yenilmiş olabilir. Lakin bu güçler kapitalizmin "ilerici" dürtülerinden çok farklı olan muazzam bir radikal fikriyat mirası, bugün hâlâ çeşitli demokratik ve antikapitalist hareketlerde zinde olan bir miras bıraktı.[12]

"Burjuva devrimi" dediğimizde kastımız burjuvazi ile aristokrasi arasında büyük bir mücadele ise 1789 Fransız Devrimi tanıma İngiliz Devrimi'nden daha çok uyar. Ama gördüğümüz gibi Fransa'daki mücadelenin kapitalizmle ilgisine dair kocaman sorular var.

Bir kere burjuvazi ve aristokrasi ekonomik konumları ve gelir kaynakları bakımından büyük ölçüde örtüşüyordu. Yine de aralarında çatışma çıktı; özellikle kazançlı devlet makamlarını kapışırken çatışıyorlardı. Dolayısıyla devrime yol açan baskılar kapitalizmden ziyade mutlakiyetin ve devletin merkezîleşmesinin gerilimleriyle bağlantılıydı, ama devrim yine de "burjuva" oldu. Her halükârda devrimci burjuva sınıfı özlemlerinde bile esas itibarıyla kapitalist bir sınıf değildi. "Burjuva devrimi"nin merkezindeki meslek erbabı ve devlet görevlileri daha çok, imtiyazları kaldırarak sınıflar arası yurttaş eşitliğini sağlamakla ilgileniyordu; başka bir deyişle bunların önceliği artığa *kapitalist olmayan* "ekonomi dışı" el koyma yöntemleri, özellikle vergi toplama ve memuriyete erişimdi.

12 Wood and Wood, *Trumpet of Sedition*. Bu radikal miras konusunda özellikle 4. Bölüm'e bakınız.

Köylülere gelince, soyluların devamlı dayatmaya çalıştığı feodalizm kalıntısı uygulamalara ve kendilerine vergi yükleyen mutlakiyet devletine karşı çıksalar da bunlar kesinlikle kapitalist (kapitalistin embriyosu bile) değildi. Burjuva sınıfını kendi devrimci özlemlerinin ötesine itekleyen en radikal halk güçleri sonunda muzaffer olsaydı, kapitalizme biraz daha yaklaşılacağını tasavvur etmek zor.

Devrimin doğrudan etkisi olsa olsa kapitalizm öncesi yapıları kaldırmaktan ziyade berkitmek oldu; hem köylülüğü güçlendirdi, hem de devleti büyütüp tercihli burjuva kariyeri olan devlet memuriyetini genişletti. Bununla birlikte devrimin, örneğin, devleti birleştirerek ve ticaretin önündeki içsel engelleri kaldırarak uzun dönemde kapitalizmin gelişmesini kolaylaştırdığı da iddia edilebilir. Ama Fransa kapitalist İngiltere'den gelen dış baskıya maruz kalmamış olsaydı bu sürecin Fransa'da kapitalist gelişmeyi ilerletip ilerletmeyeceği sorulabilir. Her halükârda devrimci burjuvaların sınıf çıkarlarını göz önüne alınca, insanın Fransız burjuva sınıfının kapitalist *olmadığı* için ve kapitalist *olmadığı* ölçüde devrimci olduğunu söyleyesi geliyor.

Buna karşılık İngiliz Devrimi, kesinlikle burjuva sınıfı ile aristokrat sınıf arasında bir çatışma değildi. Parlamentoda mülk sahibi sınıfların gücünü artırdığı için, küçük toprak sahiplerine karşı büyük toprak sahiplerinin çıkarlarını güttüğü için, alt sınıfların örfi haklarına karşı "ıslahı" desteklediği için, bu devrimin Fransa'daki devrime kıyasla, kapitalizmin gelişmesi ve mülkiyetin kapitalistçe tanımlanması ile ilişkisi daha yoğun ve doğrudandı.

III

TARIM KAPİTALİZMİ VE ÖTESİ

6

TARIM KAPİTALİZMİ VE ÖTESİ

İngiltere'de servetler esas olarak hâlâ tarımsal üretimden kaynaklandığından tarım sektöründe esas iktisadi faillerin (doğrudan üreticilerin ve artığa el koyanların) tümü on altıncı yüzyıldan itibaren giderek kapitalist uygulamalara bağımlı hale geldi: Uzmanlaşma, biriktirme, artığı yeniden yatırma, yenilikler yapma yoluyla maliyetleri azaltıp verimi artırarak mübadele değeri maksimizasyonu yapmaya bağımlandılar.

İngiliz toplumunun temel maddi gereksinimlerini karşılayan bu yapı kendini sürdüren yepyeni bir gelişme dinamiği getirdi, öteki toplumlarda maddi yaşamı etkileyen eski "Malthusçu" çevrimlerden hayli farklı bir birikim ve genişleme süreci başlattı. Bu yapıyla, tipik kapitalist gasp usulleri geldi ve mülksüz bir kitle yaratıldı. Yeni tarihsel dinamik çerçevesinde erken modern dönemde İngiltere'de "tarım kapitalizminden" söz edebiliriz, bu toplumsal formasyonun kendi "hareket yasaları" vardı ve daha sonra olgun sanayi kapitalizmini doğurdu.

TARIM KAPİTALİZMİNİN ALTIN ÇAĞI

Geçmiş yüzyıllara bakıp İngiltere kırsalını romantik bir şekilde tasvir etmek kolay. Ancak günümüzde Britanya'da yaşanan tarımsal krize bakarak, 2001'de entansif tarımın korkunçluğunu ve tehlikelerini su yüzüne çıkaran deli dana hastalığı

ve şap felaketine bakarak, gıda ürünü dağıtımını büyük market zincirlerinin kıskaca almasına bakarak, "küreselleşmenin" sonuçlarına bakarak bugünkü Britanya'nın tarım sektörü ile İngiliz kırsalının geçmişteki romantik manzarası arasında süreklilik görmek zor.

Son bunalımda pek çok yorumcu, entansif kapitalist tarım felaketlerine yol açan eğilimlerin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çıktığına, bu dönemde devletlerin (sonraları Avrupa Ortak Tarım Politikası'nın desteğiyle) ucuz ve bol gıda üretimini teminat altına almak amacıyla ensantif tarımı teşvik ettiğine kaniydi. Soldan eleştirenler bile tarımdaki felaketlerin kabahatini İngiltere halkının ucuz gıdaya düşkünlüğüne yükledi.

Sağlık ve eğitim gibi temel insan ihtiyaçlarının kâr amacı güden işletmeler tarafından değil, kamu hizmeti veren kuruluşlar tarafından karşılanması gerektiğini kabul eden aklı başında insanların, vazgeçilmez bir gereksinim olan gıdaya ucuz erişim talebini yersiz bulması tuhaf. İngiltere'de gıda öyle aman aman ucuz olmadığından bu tavır bilhassa şaşırtıcı. Üretim maliyetlerindeki azalma tüketicilerin ödediği fiyatları düşürdüğü kadar gıda sektöründeki kârları artırıyor. Ama asıl çarpıcı olan, günümüzdeki kapitalist tarımın geçmişten devrimci bir kopuşla ortaya çıktığı kanaatidir.

İngiltere'de şap bunalımı doruktayken büyük bir gazete, Belçikalı bir veteriner müfettişin öfkeyle, "İngilizlerin gözünde toprağın kıymeti sadece ondan kâr elde ettiklerindedir," diye yakındığını yazdı. Müfettişin İngiltere'yi Avrupalı komşularından farklı görmesi köy kültürünü özleyen bir sızlanış olabilir, ancak bugün Avrupa'da kıta ülkelerinde böyle bir kültür İngiltere'den daha gerçek değil. Ne var ki İngiltere'nin uzun zamandır tarım kapitalizminin anayurdu olduğu ve kendine özgü bir kategoride olduğu açık.

Eski tarım ile yeni tarım arasındaki devamlılık, tarım kapitalizminin paradoksları yüzünden görünmüyor. Kırsal roman-

tizmin çizdiği manzara bir köylü toplumundan ya da bağımsız aile çiftliklerinden oluşan bir kırsaldan çıkmış değil. Bu büyük ölçüde tarım kapitalizminin, "altın çağındaki" uydurmasıdır. Romantik kırsal hayalin oluşmasının yüzyıllar sürdüğü; başka çağların, başka yaşam tarzlarının izlerinin hiçbir zaman tamamen silinmediği doğru. Ancak "yeşil hoş İngiltere yurdu"* efsanesinde öne çıkan manzara muhtemelen diğer yüzyıllardan ziyade on sekizinci yüzyılın, "toprak aristokratları** çağının", "toprak ıslahının" zirveye çıktığı dönemin işi.[1]

İngiltere kırsalının görünüşte romantik manzarasına kapitalist mülkiyet tarihi ve sınıf ilişkileri tarihi kazınmıştır. Hem köylüler hem de toprak sahipleri dönüştü, bu da manzarayı değiştirdi. Bir tarafta köylü mülkünün gasp edilmesi ve çitleme (başka etkileri yanında) kırsal yoksulluğu daha az görünür kıldı. Başka tarımsal toplumlarda ufacık tarlaları ve yıkık dökük evleriyle kırsala renk veren yoksul köylü tipinin yerini iki farklı tarımcı sınıf aldı: Bir yanda sağlam, hatta güzel çiftlik evleriyle hali vakti yerinde kapitalist kiracılar, öte yanda kırsaldaki yegâne izi, iş yerine giderken tarlalardan geçme hakkı tanınması olan ırgatlar (bu hak o zamanki ırgatlardan günümüzde kır yürüyüşü yapanlara kalmıştır). Kırsal dönüşüm sürecinde bütün bütün köyler bile yok oldu. Diğer yanda kır evleri, parklar ve peyzajlı bahçeler ortaya çıktı. Klasik asker aristokrat sınıfından son kalıntıların yerini çoktan taşralı beyefendinin, kapitalist çiftçilerin ödediği kiralarla geçinen "toprak aristok-

---

* Metinde, "*England's green and pleasant land.*" Bu ibare, romantik İngiliz şair William Blake'in (1757-1827) bir dizesindendir. Bu ifade, şiir kitabında yayımlandığı 1808'den bu yana İngiltere kırsalına duygusal atıflarda kullanılmaktadır. *–red.*

Territorial aristocracy tabiri Fransız siyaset bilimci Alexis de Tocqueville'e (1805-1859) aittir. *–red.*

1 Bu dönemi, W. G. Hoskins, klasik eseri *The Making of the British Landscape* (Harmondsworth: Penguin, 1955)'te toprak aristokratları çağı olarak tanımlar. Hoskins, eserinde söz konusu dönemde kırsal manzaradaki değişimi çok canlı betimler.

ratının" rahat hayatı ve zevkleri almıştı. Bu sınıf on sekizinci yüzyılda iyice ortaya çıktı.

On sekizinci yüzyılda arazilerin parlamentonun geçirdiği yasalarla çitlenmesi paradoksun özetidir. Bu yasalar, tarım kapitalizminin merkezindeki toprak sahibi sınıfın ezici zaferine, arazi üzerinde kontrolüne, devleti ele geçirdiğine, on yedinci yüzyıl devriminde yükselişine direnen alt sınıfları alt ettiğine kanıttır. Yine de önceki yüzyıllarda başlayan sürecin sonundaki sınıfsal zaferin görsel mirası, rüyamsı bir eski İngiltere tasviridir.

"Islah" kavramı da aynı paradoksu içermektedir. On sekizinci yüzyılda, bu kullanışlı kavramda toprak sahibi aristokrat sınıfın çıkarı doğrultusunda kazanç ile estetik örtüştü. Araziyi "ıslah" etmek, verimi ve kazancı artırmak amacıyla tarlaları birleştirmenin ve çitlemenin yanı sıra, mülkü güzelleştirmek anlamına da geldi; mülkü güzelleştirirken ağanın gözüne batan engelleri kaldırmak için köyleri tümüyle yıkıp yerlerine parklar-bahçeler kurulabiliyordu.

Bu dönemdeki verimli kârlı tarım yöntemleri bugünün standartlarına kıyasla büyük ölçüde "organik"ti; makine ve kimyasallardan ziyade toprağın etkin kullanımına ve etkin tarım tekniklerine dayanıyordu. Bu nedenle, işlediği araziden çıkarılan ve rekabet baskısına maruz kalan insanların yaşamını etkilemekle beraber, toprak üzerindeki etkisi o kadar tahrip edici olmadı. Ancak bugün kırsalı tahrip eden iktisadi mantık yürürlükte olup en azından on altıncı ve on yedinci yüzyıldan beri işliyor.

Bu iktisadi mantık daha on altıncı yüzyılda bile yürürlükteydi: İngiliz toprak sahipleri ülkenin bazı bölgelerinde maksimum kira almak için kiracılarının ticari kazançlarını artırmaya girişmişti. Bu mantık, toprak sahibine çalışan ölçüm görevlisi birçok kiracının ödemekte olduğu sabit örfi kira ile toprak sahibinin açık bir kiralama piyasasında elde edebileceği daha yüksek kira arasındaki farkı hesaplarken de yürürlükteydi.

Aynı mantık on yedinci yüzyılda "ıslah" literatüründeki artışta da işledi. On sekizinci yüzyılda parlamentonun arazileri "ıslah" amacıyla çıkardığı çitleme yasalarının gerisindeki hesaplamalar bugünün iktisadi aritmetiğinden çok farklı değildi. Daha entansif üretimle kârlılığı yükseltme baskısı büyük perakende ticaret zincirlerinin ve küreselleşmenin gelişmesiyle çok arttı, sanayileşen tarımın teknik olanakları muazzam genişledi. Bugün sorunun temeli, o zamanlarda olduğu gibi kapitalist kâr mantığıdır.

On dokuzuncu yüzyılın başlarında William Cobbett, yazılarında İngiliz çiftçilerinin acıklı durumundan yakındığında, kiracılar kirayı ödeyemeyip topraklardan atıldıkça ve işçilere karın doyurmaz ücretler verildikçe bunların yakında yok olacaklarını söyleyip uyardığında, gerçeği kaydediyordu. Cobbett, Napolyon Savaşları'nın ardından sanayileşme sancılarının yaşandığı dönemde İngiltere kırsalında, benzeri olmayan, geleceği belirleyecek bir bunalımı kaydediyordu; ne var ki bunalım, temelinde çok önce başlamıştı; bugüne kadar da süregeldi.

Cobbett'ten önce on altıncı yüzyılda çitlemeye karşı protestolar olduğu gibi, Cobbett'in söyledikleri bugün de yankılanıyor. Mevcut tarım krizinin perişan İngiliz çiftçisi için bardağı taşıran son damla olduğu, küçük çiftliklere son vereceği tekrar söyleniyor; ama bu kez bunları iflasa sürükleyen büyük perakende mağaza zincirleriyle işbirliği yapan, devletin desteklediği büyük üreticiler. Kimi öfkeli İngiliz çiftçiler şanslarını Manş Denizi'nin* ötesinde denerken, kulaklarımızda Cobbett'in bunalan çiftçilerin "sadakatleriyle, (ne kalmışsa) sermayeleriyle ve becerileriyle göçerek eski dostlarımız Bourbonları,** o domuzları semirttiği" yolundaki uyarısı çınlıyor.[2]

---

* İngiltere ile Fransa arasındaki deniz. Yazar, Avrupa kıtasını kastediyor. *-red.*

** 19. yüzyılda mensupları Fransa'da, İspanya'da ve bazı İtalya devletlerinde kral olmuş hanedan. Burada "eski dostlarımız" kinayeli söyleniyor. *-red.*

2 William Cobbett, *Rural Rides* (Harmondsworth: Penguin, 1985), s. 95.

TARIM KAPİTALİZMİ GERÇEKTEN KAPİTALİST MİYDİ?

Burada iki önemli hususu vurgulamak için duraklayalım. İlki, kapitalizmin ilk başlardaki gelişmesinde sürükleyici güç tüccarlar ya da imalatçılar değildi. Toplumsal mülkiyet ilişkilerinde dönüşümün temeli kesinkes kırsalda atılmıştı; İngiltere'de ticarette ve sanayide dönüşüm ülkede kapitalizme geçişin nedeni olmaktan ziyade sonucuydu. Tüccarlar kapitalist olmayan sistemlerde de pekâlâ faaliyet gösterebiliyordu. Gördüğümüz gibi, tüccarlar Avrupa'da feodalizm ortamında palazlandı; hem kentlerin özerkliğinden yararlandılar, hem de bölük pörçük pazarlar arasında alım satım yapma fırsatlarından kazanç sağladılar.

İkinci ve daha da önemli husus, şimdiye kadar "tarım kapitalizmi" terimini kullanırken ücretli işgücünün üzerinde durmadık. Oysaki kapitalizm nasıl tanımlanırsa tanımlansın, ücretli işçi asli öğelerinden biridir. Bunu açıklamak gerekir.

Birçok İngiliz kiracı* ücretli işçi istihdam ediyordu. Öyle ki Marx'ın ve başkalarının tarif ettiği üç sınıflı yapıyı (kapitalist arazi kirasıyla geçinen mal sahipleri, kârla geçinen kapitalist kiracılar, ücretle geçinen işçiler üçlüsünü) birçokları İngiltere'de tarımsal ilişkilerin belirleyici özelliği kabul etmiştir. Gerçekten de öyleydi, en azından tarımda verimin özellikle göze çarptığı güneyde ve güneydoğuda. Yeni iktisadi baskılar, verimli olmayan çiftçileri iflasa sürükleyen rekabet baskısı, tarımsal nüfusu büyük işletmeciler ve topraksız ücretli işçiler olarak ayrıştırıp üçlü yapıyı berkitti. Ve haliyle, üretkenliği artırma baskısı ücretli işçilerin sömürülmesinin yoğunlaşmasında hissedildi.

O halde İngiltere'de tarım kapitalizmini üçlü yapıyla betimlemek mantıksız değil. Fakat unutmamak gerekir ki rekabetçi baskılar ve beraberindeki yeni "hareket yasaları" ilk

* Tarla kiralayanlar kastediliyor. *-red.*

elden, bir proletarya kitlesinin varlığına değil, piyasaya bağımlı kiracı üreticilerin varlığına dayanıyordu. Ücretli işçiler, özellikle mevsimlik ilave gelir kazananlar dışında geçimi tamamıyla ücrete bağlı olanlar on yedinci yüzyılda İngiltere'de küçük bir azınlıktı (köylü toplumlarında mevsimlik olarak işçilik yaparak ek gelir kazananlar İlk Çağ'dan beri mevcuttu).

Üstelik bu rekabet baskısı sadece ücretli işçi istihdam eden kiracıları etkilemekle kalmıyor, işçi istihdam etmeden (ekseriya ailesiyle birlikte çalışan) doğrudan üretici çiftçileri de etkiliyordu. İnsanlar mülkünü tümüyle yitirmeden de piyasaya bağımlı olabiliyordu (hayatını idame edebilmek için piyasaya bağımlanabiliyordu). Hayatını idame etmek için gereksediği üretim araçlarına, bilhassa toprağa, piyasa dışı doğrudan erişimi yitirmek insanı piyasaya bağımlamaya yetiyordu. Piyasa zorunları yerine oturduğunda mülk sahibi olmak korunak teşkil etmiyordu. Piyasaya bağım kitle halinde proleterleşmenin sonucu değil, nedeniydi.

Başka bir ifadeyle, kapitalizmle ilişkilendirdiğimiz özgül dinamikler İngiltere tarımında işgücü proleterleşmeden önce de mevcuttu. Aslında o dinamikler İngiltere'de işgücünün proleterleşmesinde temel etkendi. Belirleyici etken üreticilerin ve artık gasp edenlerin piyasaya bağımı ve piyasaya bağımın yarattığı yeni toplumsal zorunlardı.

Bazısı kapitalizmin tanım gereği ücretli işgücü sömürüsüne dayandığını öne sürerek bu toplumsal formasyonu "kapitalist" olarak vasıflandırmak istemeyebilir. Bu itiraz haklı olabilir; önemli olan (nasıl nitelersek niteleyelim) erken modern dönemde İngiltere ekonomisinin temel üretici sektörü olan tarımın kendi mantığı doğrultusunda tarih boyunca tüm toplumlardakinden farklı ilkelere ve "hareket yasalarına" göre işlediğini kabul etmemizdir. Başka yerde görülmedik bu hareket yasaları gerçekten ücretli işçilerin kitlesel sömürüsüne dayanan olgun kapitalizmin gelişmesi için ön koşuldu.

Bütün bunlardan çıkan nedir? Bir kere İngiliz tarımı yüksek verimiyle ayırt ediliyordu. Örneğin, on yedinci yüzyılın sonunda tahıl üretimi öylesine artmıştı ki İngiltere bir süre tahılda önde gelen ihracatçılardan biri oldu. Üretimde bu ilerleme nispeten küçük bir tarımsal işgücüyle başarıldı. İngiliz tarımının ayırt edici *verimi* denince kastedilen bu.

Birinci Kısım'da, on sekizinci yüzyılda Fransa'da tarımda "verimin" az çok İngiltere'dekine eşit olduğunu öne sürerek İngiltere'de "tarım kapitalizmi" olduğunu inkâr edenlere değindik. Oysa İngiltere'de köy nüfusu azalmaktaydı; tarım, daha küçük bir işgücüyle tarımsal üretime katılmayan daha büyük bir nüfusu besleyebiliyordu; Fransa'da aynı miktarda hasıla üretmek için daha fazla işgücü girdisi gerekiyordu. Mesele toplam hasıla değil, emek birimine düşen hasıla, yani işgücünün verimi.

Sadece demografik veriler bile çok şey anlatıyor. İngiltere'de tarımsal üretkenlik hızla artan bir nüfusu besleyebildiğinden sanayileşmenin ivmesine katkı yaptığını söyleyenler az değil. Batı Avrupa'da diğer ülkelerde nüfus artış oranı azaldığı veya sabitleştiğinde İngiltere'de nüfus yoğunluğu o ülkelerdekini aştı; o dönemde İngiltere'de iktisadi gelişme örüntüsü zaten artık ayırt ediliyordu. Nüfus artışı sanayi kapitalizminin gelişmesini açıklamaya yarayabilir ama bizatihi kapitalizmin ortaya çıkışını açıklamaz. Nüfus patlaması, olsa olsa, nedenden ziyade sonuçtu. İngiltere'de ona özgü nüfus artış örüntüsü ortaya çıkmadan önce de demografik bileşimi başka yönlerden farklar gösteriyordu, bundan da İngiltere'de ekonominin gelişmesine ilişkin birçok bulgu çıkıyor.

1500 ile 1700 yılları arasında İngiltere'de nüfus artışı diğer Avrupa ülkelerindeki kadar yüksekti, fakat kimi açılardan da farklıydı. Bu dönemde İngiltere'de kentli nüfusun yüzdesi iki katını aştı (bazı tarihçiler, kentli nüfusun daha on

yedinci yüzyıl sonlarında toplamın dörtte birine yakın olduğunu söyler). Kentli nüfus Hollanda Cumhuriyeti'ndeki düzeye erişmese de Fransa'daki ile farkı anlamlıdır. Fransa'da kırsal nüfus epey istikrarlıydı; 1789 Fransız Devrimi sırasında ve sonrasında toplam nüfusa oranı yüzde 85-90 kadardı. 1850'de İngiltere* ve Galler'in kentli nüfusu yaklaşık yüzde 40,8 olduğunda Fransa'nınki hâlâ yüzde 14,4 ve Almanya'nınki yüzde 10,8'di.[3]

Böylece erken modern dönemde İngiliz tarımı, tarım yapmayan olağanüstü sayıda insanı besleyebilecek kadar üretkendi. Gördüğümüz gibi bu durum İngiltere'yi Hollanda Cumhuriyeti'nden ayırt ediyordu. Hollanda Cumhuriyeti'nde kentli nüfus oranı daha yüksek de olsa, hem kentli nüfusun hem de tarımsal üreticilerin beslenmesi uluslararası ticaretteki güçlü konumuna bağlıydı. Başka deyişle, Hollanda tarımı üretken olmakla birlikte ekonomisinin büyük bir kentli nüfusu besleme kapasitesi, büyük ölçüde uluslararası ticarete, başka yerlerde üretilen malların dolaşımına bağlıydı.

Elbette Büyük Britanya'nın ve özellikle İngiltere'nin farklı durumu sadece tarımda kullanılan tekniklerin çok verimli olduğunu kanıtlamakla kalmıyor, toplumsal mülkiyet ilişkilerinde bir devrim olduğunu da işaret ediyor. Örneğin Fransa'nın, toprak sahibi köylü ülkesi olmasına karşılık, İngiltere'de arazi çok daha az kişinin elinde toplanmış olup topraksız kitlesi hızla artmaktaydı. Fakat asıl mesele mülklerin boyutu değil. Fransa'da tarımsal üretimde hâlâ köy görenekleri uygulanıyordu; nitekim İngilizlerin toprak ıslah literatürü gibi bir şey Fransa'da ortaya çıkmadı; köy topluluğu üretimde hâlâ kural ve kısıtlamaları dayatıyordu, ki bu büyük işletmecileri de etki-

* "England" yani dar anlamda İngiltere. *-red.*

3 E. J. Hobsbawm, *The Age of Empire* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1987), s. 343'e bakınız.

liyordu. Bu esnada İngiliz tarımı rekabet ve ıslah zorunlarına ayak uydurmaktaydı.[4]

İngiltere'nin demografik örüntüsünde daha da belirgin bir fark vardı. Kentli nüfus artışı, İngiliz kentleri arasında dengeli değildi. Avrupa'nın başka yerlerinde kentli nüfusun birkaç büyük kente dağılmış olması tipikti; örneğin Paris, Lyons'dan çok daha büyük değildi. Buna karşın Londra diğer İngiltere kentleriyle orantısız büyüdü. 1530'larda nüfusu 60.000'den, 1700'de 575.000'e ulaşarak Avrupa'daki en büyük kent oldu.

Bu örüntünün ötesi var: Tarım kapitalizminin merkezi olan güneyde ve güneydoğuda mülkiyet ilişkilerinin dönüşümü sonucunda küçük üreticiler mülklerinden edilince ekserisi Londra'ya göçtü. Londra'nın büyümesi hem İngiltere'de devletin birliğinin pekişmesini, hem de tek bir ulusal piyasa oluşmasını yansıtıyor. Bu kocaman şehir İngiliz ticaretinin merkeziydi. Hem ulusal ve uluslararası ticaretin önemli bir transit yeri, hem de İngiliz ürünlerinin, özellikle de tarımsal ürünlerinin büyük bir tüketicisiydi. Başka bir deyişle Londra'nın büyümesi çeşitli açılardan İngiltere'de yükselen kapitalizmi; giderek tek, birleşmiş, bütünleşmiş, rekabetli piyasasını; üretken tarımını ve topraktan koparılmış nüfusunu simgeliyordu.

PİYASAYA BAĞIM VE YENİ BİR TİCARET SİSTEMİ

Tarım kapitalizminin tarihte görülmedik kendine özgü mantığı, kendini iktisadi yaşamın her alanında hissettirdi. İngiliz kapitalizminin daha geniş bir ticaret sistemi ortamında ortaya çıktığı ve ticaret sistemi olmadan ortaya çıkamayacağı

4 Fransız tarımında on yedinci yüzyılda ve on sekizinci yüzyılın büyük kısmında toprakların "ıslah" edilmediğine ilişkin, Hugues Neveux, Jean Jacquart ve Emmanuel Le Roy Laudurie, *L'age classique des paysans, 1340-1789* (Paris: Editions du Seuil, 1975)'e, özellikle s. 214-5'e bakınız. Fransız toprak sahiplerinin kiracılarını toprağı ıslah edecek girişimci olarak görmediklerini de eklemeliyiz. Robert Forster, "Obstacles to Agricultural Growth in Eighteenth-Century France", *American Historical Review*, 75 (1970), s. 1610'a bakınız.

kesinlikle doğrudur. Ama ekonominin sürükleyici gücünü ticari faaliyette gören anlayışın aksine, kadim ticaret kurallarını dönüştürerek yepyeni bir ticaret sistemi yaratan, İngiliz kırsalında doğan iktisadi "hareket yasaları" idi.

Avrupa'da öteki büyük ticaret devletleri, Polanyi'nin taşıma ticareti diye betimlediği dış ticaret sayesinde gelişmişti. İngiliz kapitalizmi ise çok gelişmiş bir yurtiçi piyasaya dayanıyordu; artan nüfus artık kendilerinin ve ailelerinin tüketimi için gıda ve giysi gibi gündelik mallar üretmiyordu. Londra'daki temel tüketim malları piyasası genişleyen yurtiçi piyasanın merkeziydi; bu, boyut, öz ve "hareket yasaları" bakımından diğerlerinden farklı bir piyasaydı. Bu piyasanın giderek ulusal bütünleşik bir nitelik kazanması, sadece "yabancılaştırma yoluyla kâr"* ilkesince değil, giderek rekabetli üretimi de içererek işlediği anlamına geliyordu.

İngiltere kendine özgü bir bankacılık sistemi bile geliştirdi. Diğer büyük Avrupa ticaret merkezlerinde İlk Çağ'da ve Orta Çağ'da oluşmuş bankacılık sistemleri vardı: Kambiyo işlemleri yapılıyordu, devletin maliyesiyle ve para düzenlemeleriyle ilgilenen kamu bankaları vardı, uzak mesafeli dış ticarete kaynak sağlayan mekanizmalar işliyordu. İngiltere bu "klasik" bankacılıkta nispeten geriydi; diğer Avrupa ülkelerinden farklı olarak büyük ölçüde yerli ürünlerin yurtiçi ticaretiyle gelişen yeni bir bankacılık sistemi yarattı. Bu sistemin kökleri dış ticarette yani "farklı pazarlar arasında ticari arbitrajda" değildi; kökü, Londra merkezli "büyükşehir piyasasında" idi; bunda komisyonla ve krediyle iş yapan "simsarlar" ya da acenteler aracıyla başkentten tüm ülkeye uzanan bir dağıtım ağı işliyordu.[5] Bu özgül finans ve ticaret sisteminin tarım kapitalizminden çıktığı, dönüşmekte olan toplumsal ilişkilerden doğduğu, dönüşen

* s. 94'teki redaktör notuna bakınız. *-red.*

5 Eric Kerridge, *Trade and Banking in Early Modern England*, (Manchester: Manchester University Press, 1988), s. 4-6.

toplumsal ilişkilerin hem artan tarım dışı nüfusu beslemek için böyle bir piyasaya ihtiyaç yarattığı, hem de o ihtiyacı karşılama kapasitesini oluşturduğu apaçık.

İngiltere'de yurt piyasasının dinamikleri dışarıya, uluslararası ticarete yayıldı. Gelişen ulusal ekonomi, önceki tüm ticaret sistemlerinden farklı bir uluslararası ticaret sisteminin merkezi haline gelmekteydi. Tıpkı eski yerel pazarlar ağı ve pazarlar arasındaki "taşıma" ticaretinin yerini bütünleşik bir piyasanın alması gibi, kökeni İngiltere ve özellikle Londra olan bir dünya ticaret sistemi beliriyordu ve bu sistem, "daha önce dış ticareti oluşturan birbirinden uzak, farklı ve münferit pazarlar arasında yapılan sonsuz sayıda arbitraj işleminin" yerini alacaktı.[6] İngiltere'de yurtiçi ticaretin ürettiği karakteristik araçlar, poliçeler ve "Londra senetleri", uluslararası ticarette de kullanılır oldu. İngiltere uluslararası ticarette, bazılarınca on sekizinci yüzyılın "ticari kapitalizmi" denilen sistemde kesin hâkimiyet kurduğunda başarısı daha önceki yurtiçi ticaret sisteminin temeli üzerine inşa edilmişti; İngiltere'nin hâkimiyetini temin eden askerî gücün, muazzam deniz kuvvetlerinin dayanağı, tarım kapitalizminin yarattığı zenginlikti.

Tarım kapitalizminin gelişmesiyle bağlantılı ticaret sisteminin temeli yurtiçi üretim ve tüketimdi. Bu sistem, büyüyen bir kitle piyasasını idame etmek için gerekli üretime dayanan ilk ticaret sistemiydi ve bir süre bu niteliğiyle tekti.[7] Daha büyük olan Avrupa ticaret sisteminde tahıl ticaretini incelerken karşılaştığımız temel ihtiyaç maddeleri ticaretinin önemi inkâr edilemez. Bununla beraber, Britanyalılar ve özellikle İngilizler başka ihtiyaçların güdülediği ve tarihte görülenlerden farklı bir mantıkla yürüyen yeni bir ticaret sistemi yarattı. Elbette ki

6 A.g.e., s. 6.

7 Britanya'da gelişen farklı ticaret sistemine ilişkin bu değerlendirme, "The Question of Market Dependence" makalemden (*Journal of Agrarian Change*, 2.1, Ocak 2002, s. 50-87).

bunlar da eski ticaret sisteminde faaldi ve lüks mal tüketiminde patlama sürecini yaşadılar. Tabii ki çok eşitsiz her toplumda, hele kapitalizmde bekleneceği üzere zengin sınıfların serveti ticaretin bütün alanlarında sayılarıyla orantısız bir iktisadi etki yapmaya devam etti. Ne var ki geleneksel ticaret biçimlerinin yanı sıra İngiltere'de yurt piyasasında kendine özgü bir mantığı olan yepyeni bir sistem belirdi ve zamanla Britanya sınırlarını aşarak yeni bir uluslararası ticaret sistemi yarattı.

İngiliz yurtiçi piyasası daha on yedinci yüzyılda birleşik ulusal bir piyasa olmuştu. İngiliz piyasasında uluslararası ticarette görülen engebeler yoktu (bu engebelerin günümüzde "küreselleşme" bile üstesinden gelemedi). İngiltere'de başka ülkelerdeki gibi, yurtiçi piyasaları etkileyen bölük pörçük şehir devletleri bulunmadığı gibi, Fransa gibi merkez bir krallığı bile etkileyen iç ticaret kısıtlamaları da yoktu. Bu ulusal ekonomi, temel gereksinimlerle birlikte demir kap kacak gibi gündelik basit ucuz malların satıldığı piyasadaki çeşitlilik ve genişlikle giderek ötekilerden farklılaştı. İngiliz köylülüğünün çöküşü, bazısının söylediğinden daha uzun sürmüş, on dokuzuncu yüzyıla kadar uzamış olabilir. Ama İngiliz kiracı çiftçilerin on altıncı yüzyılda rekabetçi kira biçiminde erken başlayan piyasaya bağımlanması artan rekabete dayanamayanların topraktan atılmasını hızlandırırken, beri yandan piyasaya bağım işgücünün giderek metalaşmasıyla ve geçinebilmek için ücrete bağımın artması ile tamamlandı.

Avrupa'da tahıl ticareti eskiden beri büyük ölçüde kentlere yönelikti, kentlerde nüfus da bu dönemde çok arttı. Gördüğümüz gibi İngiltere'de kent nüfusunun köy nüfusuna oranı başka ülkelere kıyasla yükseldi ve Londra, Avrupa'nın en büyük kenti haline gelerek temel ihtiyaç mallarında muazzam bir tüketici oldu. Ancak bu demografik nitelikler İngiltere'de yurt piyasasının farkını tek başına açıklamaya yetmez. Örneğin, Hollanda Cumhuriyeti'nde kent nüfusunun kır nüfusuna oranının daha

yüksek olması aynı sonucu doğurmadı.[8] Bu iki örnek başka yönlerden de farklı. Hollanda'nın Altın Çağı'nda kentli nüfusu artıran sadece mülkünü yitirerek tarımla geçinemeyen yoksullar değildi; nüfusu, Hollanda Cumhuriyeti'nin büyük ticari zenginliğinden faydalananlar ve buna hizmet sunanlar da çok şişirdi. Hollanda'nın hilafına, İngiliz kentlerinde, özellikle Londra'da nüfusu olağanüstü artıran tarım kapitalizminin arazilerden çıkardığı yoksullardı. Her halükârda, İngiltere'de temel ihtiyaç malları piyasasını farklı kılan, kent ile kırsal arasındaki demografik dağılımın yanı sıra, kentte-köyde mülkünü yitirdiğinden geçinebilmek için ücret gelirine muhtaç nüfustaki hızlı artış ile üretimin bu tür tüketime daha sıkı bağlanmasıydı.

Tarihçiler, Britanya'da (ve başka ülkelerde, özellikle Hollanda'da) bir "tüketici toplumunun" gelişmesinin üzerinde çok durur.[9] Özellikle on sekizinci yüzyılda ve bilhassa hali vakti yerinde kentli sınıfların büyümesiyle, temel ihtiyaçların ötesinde kaliteli giysilerden sanat eserlerine dek her türlü malın satıldığı bir piyasanın geliştiğine şüphe yok. Ama İngiltere'de "tüketici toplumu" piyasanın büyüklüğü ve mal çeşitliliği bakımından nispeten yeni de olsa, nitel olarak Avrupa'da başka yerlerdeki burjuva piyasalarından farklı değildi. Bu tür tüketici piyasaları ile Avrupa'da Orta Çağ kent kültürü arasında bir kopukluk yoktu; tüketici piyasalarındaki nicel büyüme bunları

8 On yedinci yüzyılın sonunda Hollanda Cumhuriyeti'nin bütününde kent nüfusu yüzde 45'lere varmış olabilir (Hollanda eyaletinde ulusal ortalamanın hayli üstündeydi). Bu oranda daha sonra biraz azalma olduysa da Hollanda, Avrupa'da en çok kentleşmiş ülke oldu. Jan de Vries ve Ad van der Woude, *The First Modern Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 59-61'e bakınız.

9 Örneğin, Joan Thirsk, *Economic Policy and Projects: The Development of a Consumer Society in Early Modern England* (Oxford: Oxford University Press, 1978)'e; Neil McKendrick, John Brewer ve J. H. Plumb, *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England* (Londra: Hutchinson, 1983)'e; Simon Schama, *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*, (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1988)'e bakınız.

önceki dönemlerin lüks mal ticaretinden çok farklı saymak için yeterli değil. Eski iktisadi örüntülerde büyük bir nitel değişimi, sistemli yeni bir mantığın işleyişini, gerçekten farklı ve yeni olanı saptamak için başka şeylere bakmak gerekir.

Britanya'da yeni ekonominin özgül karakterini "orta sınıfların" artan servetiyle ya da rahatlarını, zevklerini, estetik hazlarını artırmak veya statülerini yükseltmek için çeşitli mallar *satın alabilen* tüketici sayılarıyla saptamak yanlış olur. Asıl ayırt edici olan, fuzuli şeyler bir kenara, en temel malları, günlük geçinme ve hayatı idame gereçlerini satın almaya *mecbur* olanların sayısındaki artıştı. Besbelli böyle bir piyasanın genişleyebilmesi için satın alma mecburiyeti kadar satın alma gücü olması da şarttı. Tarım kapitalizmi ile sanayi kapitalizmi arasındaki tarihsel dönemde, işçilerin satın alma gücü epey önemli olabilir; kuşkusuz gereksinim tanımı sürekli esniyor, giderek gündelik hayatta gerekli olan kap kacak ve sofra takımı benzeri mamul malları da kapsıyordu. Fakat yeni iktisadi dinamiğin özünde zorlama vardı, bu tür piyasada satın alma gücü de katı sınırlarla belirleniyordu. Elbette ki bunca emekçinin tüketici olması yeni bir durumdu ama lüks ticaretin servete bağlı olması gibi, bu özgül piyasanın işleyişi de tüketicilerin yoksulluğuna dayanıyordu.

Önce İngiltere'de ardından Britanya'da ucuz gündelik malların satıldığı tarihte görülmedik bir kitle piyasasının ortaya çıktığını söylemek yeterli değildir. Bu piyasayı temel gereksinimlerin karşılandığı önceki pazarlardan ayırt eden, kapitalist mülkiyet ilişkileri ortamında nispeten yoksul tüketicilerin tüketim ihtiyaçlarının yeni bir piyasa türünün sürükleyici gücü olmasıdır: Bu piyasa, üretimi başka şekilde etkiliyordu. Rekabetin arttığı bütünleşik ulusal piyasa ortamında tüketim bileşiminde yeni örüntüler, görülmedik ölçüde, üretimi doğrudan etkiliyordu. İngiltere'de tarım kapitalizmi çağında tarım üretimi yurtiçi gıda piyasasında talebi karşılıyordu; hatta bir süre önemli bir tahıl ih-

racatçısı olduğunu da gördük. Kırsalda üretim güçlerinin gelişmesi, toplumsal mülkiyet ilişkilerinde dönüşümün sonucuydu; bu da zamanla ücretle geçinen bir tüketici kitlesi yarattı. İngiliz tarımı artık tarımsal üretime katılmayan büyük bir nüfusu besleyebilecek üretkenliğe ulaşmıştı (Hollandalılar gibi salt ticari servete dayanarak mal dolaşımıyla beslenmiyordu). Britanya sanayisi de pamuklu dokuma gibi ucuz temel mallar ve büyüyen kitle piyasasına erişebilmesi sayesinde gelişti.

Sermayenin istihdam ettiği bir proletarya kitlesinin gelişmesi, üretim ve tüketim arasındaki doğrudan bağın gelişmesinde nihai aşamaydı. (Haliyle, temel bir çelişki de içeriyordu: Üretim ile tüketimin bütünleşmesini yaratan koşullar, eski ticaret sistemindeki engebelerin üstesinden gelen güçler, rekabet ve sermaye birikimi zorunları ve muntazaman kapasite fazlası oluşma eğilimi, bunların hepsi üretim ile tüketim arasında tekrarlanan bir dengesizlik, arz ve talep arasında sistemli yeni bir uyumsuzluk üretiyordu. Eski ticaret sisteminde de üretim ile tüketim, arz ve talep arasında mesafeye bağlı yapısal kopukluklar nedeniyle elbette dengesizlik olabiliyordu; ama bunlar tesadüfiydi, zorunlu değildi. Eski sistemde rekabet zorunu olmadığından böyle dengesizliklerin, özellikle kapasite fazlasının muntazaman tekrarlanmasını *gerektiren* sistemli mekanizmalar yoktu.) Proletarya hem bir üretim gücü hem de bir kitlesel tüketim piyasası teşkil ediyordu; her iki yönüyle proletaryanın koşulları üretim güçlerinin gelişmesini biçimlendirdi.

Rekabetli ortamda sistem, işgücü verimini artırma zorununu dayatıyordu. İşgücü, ücretli emek şeklinde metalaşmıştı. Rekabet baskısı altındaki sermaye, kontrol edebildiği sınırlı mesai süresinde hukuken özgür olan işçilerden azami artık değer sökmeye mecburdu. Aynı zamanda bütün maddi ihtiyaçları için piyasaya bağımlı olan bu mülksüz ücretli işçiler, hem üretken faaliyetleri ile, hem de tüketme yetenekleriyle üretimin nasıl olacağını belirledi.

Bu tür tüketim çok geniş ve kapsayıcı, ama kaynakları bakımından çok sınırlı bir piyasa oluşturuyordu. Proletarya geçinmek için parasal ücretiyle temel ihtiyaç mallarını satın almaya mecbur bir sınıftı, bu haliyle az çok birleşik bir coğrafyada az çok bütünleşmiş bir ekonomide görülmedik büyük bir piyasa teşkil etti. Ama bu aynı zamanda tüketicilerin tüketme gücünün sınırlı olduğu bir piyasaydı. Bu koşullar doğal olarak üretimde maliyeti azaltmak için baskı yaptı. Bu piyasaya üretim yaparken tüketicilerin servette noksanını miktarla telafi etmek gerekiyordu; bu da ucuza üretim yapma baskısı yaratıyordu. Bu baskı, zaten mevcut olan rekabet zorununun dayattığı maliyet hassasiyetinin ve işgücü verimini artıran teknik araçlara yatırım yapma ihtiyacının üzerine bindi. Başka bir deyişle bu, tarihte piyasanın *sınırlı olmasının* üretim güçlerini engellemek yerine tahrik ettiği ilk ekonomik sistemdi.

Hayatı idame etmek için gerekli malların *üretimi* piyasaya bağımlanmadığı sürece kapitalist üretim tarzı olmaz. Sanayi kapitalizmi ortaya çıktığında piyasaya bağım gerçekten toplumsal düzenin iliklerine kadar işlemişti. Ama onun da koşulu, daha önceden oluşup yerine oturmuş bir piyasaya bağımlılıktı; İngiliz tarım kapitalizminin başlangıcında gıda üretiminin rekabet zorununa tabi olmasından itibaren piyasaya bağım iyice oturup kökleşmişti. Bu, ekonomide başlıca faillerin, hem artık gasp edenlerin hem de üreticilerin tarihte görülmedik şekilde piyasaya bağımlı olduğu benzersiz bir toplumsal formasyondu.

İngiliz çiftçilerinin piyasaya bağımı yalnızca üretemedikleri malları temin etmek için mübadele ihtiyacından kaynaklanmıyordu; "iktisadi" kiracılar ile ekonomi dışı güçten yoksun toprak sahipleri arasındaki özgül ilişkiye de dayanıyordu. Tarımsal üretimde kendi kendine yetme kapasitesi bile İngiltere'de üreticilerin piyasaya bağımını azaltmıyordu. İngiltere'de üreticilerin piyasaya bağımı, ihtiyacı aşan üretim kapasitesinin hiç-

bir şekilde hafifletmediği, ya hep ya hiç biçiminde tezahür eden zorlayıcı katı bir bağımdı.

Öyleyse İngiltere'de durum birkaç açıdan kendine özgüydü. Üreticinin toprağa erişimini doğrudan piyasa belirliyordu. Ektiği araziyi elinden kaptırmamak için piyasada göstermesi gereken başarıyı üreticinin kendisi, ailesinin ihtiyaçları, neler tükettikleri, hatta üreticinin kâr hırsı bile belirlemiyordu. İyi nitelikli geniş bir arazide tarım yapmak piyasaya bağımı ortadan kaldırmıyor, hatta azaltmıyordu bile. Aksine, o nitelikte araziye (kiralayarak) erişim piyasaya bağlanmayı gerektiriyordu; daha başarılı çiftçiler daha çok araziye daha kolay erişebiliyordu. Böylece rekabet ederek kârını maksimize etme *olanağı* olan üreticiler genelde buna en çok *mecbur* olanlardı. Bu mecburiyet öncelikle üreticilerin, piyasa aracı olmaksızın artık gasp edemeyen, artık gasp etmekte *iktisadi* yöntemlere bel bağlamış toprak sahipleri ile ilişkisinden ileri geliyordu. Böylece üretimde ilk gaye, doğrudan tüketim ya da mübadele yerine kâr oldu; tarihte ilk kez üretim güçlerinin gelişmesini sistemli biçimde güdüleyen bir sömürü şekli ortaya çıkıp gelişti.

TARIM KAPİTALİZMİNDEN SANAYİ KAPİTALİZMİNE

İngiltere'de tarım kapitalizminin sonraki iktisadi gelişmeler üzerindeki uzun dönemli etkileri tahmin edilebilir. Tarım kapitalizmi ile İngiltere'nin ilk "sanayileşmiş" ekonomiye dönüşmesi arasındaki bağı ayrıntıyla araştırmanın yeri değil; yine de bazı hususlar beliriyor. En azından sanayi kapitalizmi için niçin önceden bir tarımsal kapitalizm gerektiğini özetleyebiliriz.

Tarım dışında büyük bir işgücünü besleyebilen üretken bir tarım sektörü olmasaydı dünyanın ilk sanayi kapitalizmi muhtemelen ortaya çıkamazdı. İngiltere'nin tarım kapitalizmi olmasaydı, mülkü elinden alınmış, işgücünü ücret karşılığın-

da satmaya mecbur bir kitle olmazdı. Mülkü gasp edilmiş tarım dışı işgücü olmasaydı, gıda ve dokuma gibi ucuz gündelik malların satıldığı tüketici kitle piyasası olmazdı ki sanayileşme sürecini sürükleyen de bu piyasaydı. Vurgulamaya değer bir husus: Bu büyük piyasanın özelliği yalnızca olağanüstü boyutu değildi; buna ilave özelliği, piyasadaki sınırlamalar yani gündelik kullanım için ucuz mallar talep eden tüketicilerin nispi yoksulluğuydu. Bu, "klasik" lüks mal ticaretinden ziyade sonraki kitlesel tüketim piyasalarına benziyordu.

Son olarak (kuşkusuz daha tartışmalı bir husus) İngiliz kapitalizmi olmasaydı muhtemelen hiçbir kapitalist sistem olmazdı: Başka ülkelerde ekonomiyi kapitalist yönde gelişmeye ilk zorlayan, İngiltere'den, özellikle sanayileşen İngiltere'den yayılan rekabet baskısıydı. Hâlâ kapitalizm öncesi kurallara göre ticaret yapan, fetih ve yağma amaçlı eski feodal çatışmalardan hemen hemen hiç farkı olmayan bir jeopolitik ve askerî husumetle hareket eden devletler, İngiltere'nin yeni rekabet üstünlüğünden kaynaklanan baskısı sonucu ekonomilerini aynı yönde geliştirmek zorunda kaldı.[10]

Tarım kapitalizmi sanayileşmeyi en azından olanaklı kıldı. Sadece bu kadarı bile çok önemlidir. Tarım kapitalizminin yarattığı olanaklar yani mülkiyet ilişkilerinin dönüşmesi, iç piyasanın boyutunun ve doğasının değişimi, nüfusun bileşimindeki değişme, Britanya ticaretinin ve Britanya emperyalizminin mahiyetindeki ve çapındaki dönüşüm; bunların tümü sanayileşme için gerekli salt teknolojik icatlardan daha önemliydi ve etkileri daha büyüktü. Bunu iki bakımdan söyleyebiliriz: Birincisi, sanayileşmenin temellerini atan "tarım devrimine" yol açan salt teknolojik ilerleme değildi; ikincisi, birinci "Sanayi

10 İngiltere'den gelen rekabet baskılarına tepkiyle Avrupa'da diğer kapitalizmlerin gelişmesini, *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay on Old Regimes and Modern States* (Londra: Verso, 1991) kitabımda, özellikle s. 103-6'da ele aldım.

Devrimi"ni oluşturan teknolojik değişiklikler de her halükârda büyük ve önemli değildi.[11]

Tarım kapitalizminin sanayi kapitalizmine olanak sağlamanın dışında, onu zorunlu ya da kaçınılmaz kılıp kılmadığı başka bir sorudur; ama o yönde güçlü bir tarihsel dürtü vardı. Artan bir tüketici kitlesine yaşamını sürdürmesi için gereken ucuz malları sağlayan ve artık oturmuş rekabet baskılarının gereğini yapan bütünleşik bir piyasa, özgül yeni bir "süreç mantığı" yarattı. Süreç de sanayi kapitalizmiyle sonuçlandı. Bu piyasa ve dayandığı toplumsal mülkiyet ilişkileri, yeni bir ölçekte tüketim malları üretmek için hem gerekli araçları sağladı, hem de bu mallara ihtiyaç oluşturdu. Piyasa ve mülkiyet ilişkileri, malları, rekabet, birikim ve kâr maksimizasyonu zorunu uyarınca düşük maliyetle üretme gereğini ve işgücü verimini artırma gereğini yarattı.

Başka bir deyişle, Polanyi'nin "piyasa toplumunun" ticaret toplumunda bazı teknolojik gelişmelerin uyardığı bir dönüşümle oluştuğu önermesinin aksine, tarım kapitalizmi tarihinden çıkarabildiğimiz, yeni bir toplumsal mülkiyet ilişki biçiminden bir kapitalist dinamiğin doğduğu ve bu dinamiğin de sanayileşmeden hem kronolojik hem de nedensel olarak önce geldiğidir. Bilakis, üreticilerin geçinme ve çalışma olanaklarına erişmekte ve kendini idame etmekte piyasaya bağımlı olduğu bir tür "piyasa toplumu", sanayileşmenin *sonucu* değil, başlıca nedeniydi. Toplumsal mülkiyet ilişkilerinde insanları ucuza alıp pahalıya satmanın ötesinde rekabet ortamında üretim yapmaya zorlayan bir dönüşüm, kendini idame etme olanaklarına erişimi piyasaya bağlayan bir dönüşüm: Üretim güçlerinde modern kapitalizme özgü çarpıcı devrimi ancak bu dönüşüm açıklayabilir.

Öyleyse, sanayileşme piyasa toplumunun nedeni değil sonucuydu; kapitalist hareket yasaları da kitlesel proleterleşme-

11 Eric Hobsbawm, *Industry and Empire* (New York: Pantheon, 1968)'e bakınız.

nin sonucu değil nedeniydi. Tabii ki bu, kapitalist gelişmenin sonu değildi. Proleterleşme yani işgücünün tamamıyla metalaşması piyasaya tamamen bağımlı, piyasa baskıları karşısında çaresiz korunaksız bir işçi sınıfı yarattı; böylece piyasanın baskısını artırıp alanını genişletti. Sermaye de işgücü de piyasanın öznesiz güçlerine çeşitli şekillerde bağımlı oldu. Piyasa da bizatihi, giderek sömürücüler ile sömürülenler arasında, işgücü satın alanlarla satanlar arasında sınıf ayrışmasının başlıca ekseni oldu. Bu anlamda piyasa sermayenin elinde yeni bir baskı aracı, işçiyi kontrol etmede nihai disiplin aracı, sınıf mücadelesinde yeni bir alan oldu.

Başka toplumlar, özellikle İngiltere'nin ticari rakipleri de temel gereksinmelerini ticaretle karşılıyordu kuşkusuz. Fakat bu toplumlardan hiçbirinde üretim İngiltere'deki gibi piyasaya bağımın baskılarına maruz değildi. Hiçbirinde tarımdaki esas üretim aracına yani toprağa erişim, İngiliz mülkiyet koşullarında olduğu gibi piyasaya bağımlı değildi. İngiliz mülk sahipleri erken modern dönemden itibaren artık gasp etmekte piyasaya bağımlanmış olmasına karşılık, diğer toplumların hiçbirinde artıktan pay koparmak piyasaya öyle bağımlı değildi.

İngiliz sistemi, tarımsal üreticileri ve gaspçı toprak sahiplerini piyasanın ve rekabetli üretimin zorunlarına maruz kılmakla kalmadı. Aynı zamanda büyük kitleleri arazilerden çıkararak imalatta yepyeni üretim şekillerine olanak açan işgücünü ve piyasayı yarattı. Sonuçta tarım ve sanayi sektörlerinin birbirini tamamlayıp berkittiği bir üretim sistemi oluştu. Bu üretim sistemi rekabet zorununu dünyanın diğer bölgelerine dayatmaya muktedirdi, böylece yeni bir ticaret sistemi meydana geldi. Bundan itibaren, özellikle Britanya'da sanayi kapitalizminin ortaya çıkmasıyla komşu Avrupa ülkelerinden en ücra sömürgelere kadar her yerde iktisadi gelişme kapitalizmin yeni zorunları tarafından belirlenecekti.

İlk kapitalizm sanayi kapitalizmine dönüşünce piyasa, mübadele ve dolaşım aracı işleviyle kapitalist rekabet baskıları için bir aktarma aracı haline geldi. Ondan itibaren uluslararası ticaret sistemine eklemlenerek maddi gereksinimlerini karşılamakta piyasaya bağımlılaşan ekonomiler (toplumsal mülkiyet ilişkileri ne olursa olsun) kapitalist zorunlara tabi olacaktı.

Kapitalizmin kökeni piyasaya bağımlı üreticiler ile artığa el koyanlar arasındaki toplumsal ilişkiye dayansa da, toplumu idame yöntemi her yerde fiilen metalaştırma ve rekabet olunca sınıf sömürüsü olmadığında bile üreticiler piyasa zorunlarına tabi olur. Bağımsız çiftçiler için böyleydi, bağımsız işçilerin sanayi kolektiflerinde de böyle olurdu. O zorunlar da toplumsal mülkiyet ilişkilerini dönüştüren, sermaye ile işçiler arasındaki sınıf ilişkisini sürdüren ağır baskılar yarattı. Kapitalist gelişmenin devamında kitleler mülkünü yitirerek işgücünün tümü metalaştıkça rekabette ve sermaye birikiminde daha da kaçınılmaz yepyeni zorunlar oluştu.

Kapitalist sistem besbelli sürekli bir gelişme ve değişim halinde. Ama mevcut değişim ve çelişki süreçlerinin izini temellerine dek sürmezsek onu anlayamayız. Kapitalizmin doğuşu teknik ilerlemelerin sonucu olarak veya "Batı Avrupa'nın iktisadi ilerleme eğilimi" ile veya başka bir tarih ötesi mekanizma ile açıklanamaz. Toplumsal mülkiyet ilişkilerinde somut bir dönüşüm üretim güçlerinde tarihte benzeri görülmedik bir "ilerlemeyi" tetikledi; bu dönüşümü doğal bir olay varsayıp geçiştiremeyiz. Kapitalizmi anlamada bu çok önemli; kapitalizmi ortadan kaldırıp başka bir toplumsal formasyona geçmenin koşullarını anlamak için de önemli. Birikim yapmaya, kâr maksimizasyonuna ve işgücünün verimini artırmaya zorlamaların, yani kapitalist zorunların tüm gücünü ve bunların sistemdeki temellerini anlamalıyız ki işleyişini kavrayalım.

7

KAPİTALİST EMPERYALİZMİN KÖKENİ

On altı ve on yedinci yüzyılda Avrupa'da önde gelen güçlü devletlerin tümü sömürgecilik, fetih, yağma, tahakküm ve zulümle meşguldü. Ne var ki bu girişimler farklı farklı iktisadi gelişme şekilleriyle bağlantılıydı, bunlardan sadece biri kapitalistti. Kapitalist gelişmenin apaçık tek örneği olan İngiltere aslında denizaşırı sömürgeciliğe başlamada ve ticaret yollarına hâkim olmakta geriden geldi; sömürgecilik mücadelesinde öne çıktığında toplumsal mülkiyet ilişkilerinin kendine özgü dönüşümünde bir hayli yol almıştı. Dolayısıyla kapitalizm ile emperyalizm arasındaki bağ basit değil.

KAPİTALİZMDEN ÖNCEKİ EMPERYALİZM

Emperyalizm ve kapitalizm arasındaki bağlantıya ilişkin (ekseriya ticarileştirme modelinin solcu yorumlarıyla bağlantılı) yaygın bir anlatıya göre, Avrupa'nın Yeni Dünya, Afrika ve Asya'daki emperyalist faaliyetleri kapitalizme yol açan "ilkel birikim" sürecinde belirleyiciydi. "Batı"nın o zamana kadar ticarette, teknolojide ve kültürde çok daha ileri olan toplumların ötesine sıçraması için kritik bir miktarda servet biriktirmesi gerekiyordu; emperyalizm Avrupalı "proto-kapitalistlere" bu birikimi yapma imkânını sağladı. Beri yandan, emperyalist

sömürü Avrupa dışındaki ekonomilerin kaynaklarını tüketip bunların gelişmesini durdurdu.

Bu anlatının bazı versiyonları, Yeni Dünya'da toplanan altın ve gümüş servetinin önemini vurgular. Bunda kritik ya da simgesel tarih Kristof Kolomb'un (bilmeden) Amerika kıtasına ulaştığı 1492'dir. Bazıları da daha sonra başlayan köle ticaretini ve kölelerin çalıştırıldığı plantasyonlarda kazanılan servetleri ve şeker ticaretini vurgular. Daha başkaları da Britanya İmparatorluğu'nun Hindistan'ı almasının sanayileşmedeki önemine parmak basar.[1]

Ne var ki, kapitalizmin ortaya çıkışının anlatısında, emperyalizmin "ilkel birikime" katkısına atıf yaparak ya da emperyalizme kapitalizmin *kökeninde* belirleyici bir rol atfederek çok mesafe alamayız. Britanya'nın denizaşırı sömürgecilikte Avrupalı rakiplerinin emperyalist girişimlerinden geri kalması bir yana, sömürgelerden servet toplaması da yurtiçi kapitalist gelişmenin gerisinde kaldı. Kıyaslanacak olursa, İspanya sömürgeciliğin ilk döneminde önde gelerek klasik türden "ilkel birikimde" başı çekti; böylelikle, özellikle Güney Amerika madenlerinden muazzam miktarda topladığı (servet anlamında) "sermaye" ile donanmış olmasına rağmen kapitalist yönde gelişmedi. Bunun yerine sömürgelerden temin ettiği serveti esas itibarıyla feodal faaliyetlerde sarf etti; bilhassa savaşlarla ekonomi dışı artık gaspında ve Avrupa'da Habsburg imparatorluğunu kurmakta kullandı. Avrupa'daki imparatorluğunu fazla genişletip aşırı vergi saldığı için on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda uzun dönemli büyük bir gerilemeye maruz kaldı.

---

1 Yakınlarda yayımlanan örnekler: J. M. Blaut, *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History* (New York ve Londra: Guilford Press 1993), André Gunder Frank, *Reorient: Global Economy in the Asian Age* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1998). Avrupa emperyalizminin rolüne ilişkin "Avrupa-merkezciliğe karşı" bu gibi savları "Eurocentric Anti-Eurocentrism" başlıklı makalede ele aldım (*Against the Current*, 92, Mayıs-Haziran 2001, s. 29-35).

Emperyalizm ile sonraki sanayi kapitalizminin gelişmesi arasında nedenselliğin izini sürmek de kolay değil. Örneğin Marksist tarihçiler, aksine iddialara rağmen, köleliğin (Avrupa sömürgeciliğinin işlediği en feci cürmün) sanayi kapitalizminin gelişmesine büyük katkı yaptığını öne sürer.[2] Ama sömürgelerde kölelerden yararlananın yalnızca Britanya olmadığını ve köle çalıştırmanın başka yerlerde farklı sonuçlar verdiğini unutmamak gerekiyor. Avrupalı diğer büyük devletler kölecilikten, şeker ticaretinden ve tütün gibi iptila yapan malların ticaretinden büyük servetler edindi; bu malların ticaretinin de insan ticaretini körüklediği ileri sürülür.[3] Ama bir tek Britanya'da, bu servet sanayi kapitalizmine dönüştü.

O halde, bir örnekte sömürgecilik ile kapitalizm arasında ilişki bulunurken başka örneklerde neden ilişki görülmediği sorusu cevapsız kalıyor. Kapitalizmin kökeninden ziyade Britanya'nın önde gelen sömürgeci devlet olduğu dönemdeki "Sanayi Devrimi" ile ilgilenenlerin de emperyalizmin bu ülkede sanayi kapitalizmi üretmesine karşılık diğerlerinde neden üretemediğini açıklaması gerekir.

Bu sömürgeci devlette yurtiçi toplumsal mülkiyet ilişkilerinin, o ilişkiler çerçevesinde sistemin devam koşullarının, mülkiyet ilişkilerinin harekete geçirdiği özgül iktisadi süreçlerin her şeyi olmasa bile birçok şeyi belirlediği inkâr edilemez. Sömürgecilikten edinilen servet, kapitalizmin *ortaya çıkmasında* gerekli koşul olmasa bile, gelişmesine esaslı surette katkı yapmış olabilir. Britanya'da kapitalizm, özellikle sanayi kapitalizmi kök saldıktan sonra, toplumsal mülkiyet ilişkileri farklı olan toplumlara kapitalist zorunlar dayatacak duruma geldi. Ama

2 Bu konuda Marksist klasikler, Eric Williams'ın *Capitalism and Slavery* (New York: Russell and Russel, 1961) ve C. L. R. James'in *The Black Jacobins* (New York: Vintage, 1989) eserleridir. Bu tartışmaya en son önemli katkı, Robin Blackburn'ün, *The Making of New World Slavery* (London: Verso, 1997) eseridir.

3 Blackburn bu iddiayı, *The Making of New World Slavery*'de ileri sürer.

İngiltere'de yurtiçi mülkiyet ilişkilerinin doğurduğu zorunlar olmasaydı sömürgelerden sağlanan servet nice olursa olsun bu sonuçları yaratmazdı. Sömürgelerden ve köle ticaretinden elde edilen servet Britanya'nın sanayi devrimine katkıda bulunduysa bu, Britanya ekonomisini uzun süredir kapitalist toplumsal mülkiyet ilişkilerinin şekillendirmiş olmasındandı. Buna karşılık İspanya'nın ve Portekiz'in biriktirdiği muazzam servetin böyle bir etkisi olmadı, çünkü bunların ekonomileri kesinlikle kapitalist değildi.

Bununla birlikte emperyalizmin özgül kapitalist bir biçimini saptayabiliriz; yani kapitalist gelişmenin nedeni olmaktan ziyade sonucu olup Avrupa'daki diğerlerinden farklı olan bir emperyalizm. Onun için önce kapitalizm öncesi geleneksel emperyalizm biçimlerini, ve bunların emperyalist devletteki kapitalizm öncesi toplumsal mülkiyet ilişkileriyle bağlantılarını kabaca betimleyelim.

Gördüğümüz gibi, kapitalizm öncesi toplumlarda (ister toplumun maddi gereksinimlerini karşılamak için ister sömürgenlerin zenginliğini artırmak için olsun) artık gaspı, mutlak diyeceğimiz bir biçimde oluyordu: İşgücünün verimini artırmaktan ziyade doğrudan üreticiden gasp edilen artığı artırarak oluyordu. Yani genelde kapitalizm öncesi sömürü "ekonomi dışı" yollardan gerçekleşiyordu; askerî, siyasi ve adli güç kullanılarak tipik olarak elinde üretim araçları olan doğrudan üreticilerin artığına zorla el konuyordu. Bu nedenle de, sınıflar arasındaki iktisadi sömürü ilişkileri yönetici ile tebaa arasındaki siyasi ilişki gibi "ekonomi dışı" ilişkilerden ayırt edilemiyordu. Bu toplumlardaki ticarete gelince, daha çok yabancılaştırma kârı kazanılıyordu,* yani tipik olarak bir pazarda veya piyasada ucuza alıp ötekisinde pahalıya satma şeklindeydi; rekabetçi üretimden ziyade çeşitli ekonomi dışı avantajlara dayanıyordu.

* s. 94'teki redaktör notuna bakınız. *–red.*

Sömürgeci yayılmada da aynı mantık yürüyordu. Bazı hallerde artığın zorla, ekonomi dışı mutlak gaspının devamıydı: Tabi ülkelerden askerî zorla vergi ve haraç toplanıyor; yeni ülkeler ve kaynaklar ele geçiriliyor; insanlar esir ve köle ediliyordu. Bazı hallerde yayılma, kapitalist olmayan ticareti artırmayı hedefliyordu; taşıma ticaretinden ya da farklı pazarlar veya piyasalar arasında arbitrajdan kazanç temin ediliyordu. Bu durumlarda ticaret yollarında güvenlik sağlamak, tekel oluşturmak, değerli meta ticaretinde ayrıcalık sağlamak gibi maksatlarla ekonomi dışı güç kullanıldığı oluyordu.

Erken modern dönemde Avrupalıların tipik sömürgecilik uygulamalarından bazılarını inceleyelim. Çoğunda başülkeden sömürgelere yerleşme olmadı; amaç daha ziyade önemli ticaret yollarını ya da ticaret tekellerini ele geçirmek veya kıymetli bir metanın kaynağını ele geçirmekti. Avrupa'da önde gelen denizaşırı sömürgeci devlet olan İspanya'nın Amerika kıtasındaki sömürge imparatorluğu, ticaret yapmaktan ziyade Güney Amerika'nın maden ocaklarından külçe altın ve gümüş çıkararak servet biriktirmeye çalışıyordu. İspanyol ekonomisi bu kaynağa öylesine bağımlandı ki ta başından birçok gözlemci İspanya'nın ticareti ve tarımsal üretimi gözden çıkararak buna saplanmasının ekonomik gelişmesini engellediğini ileri sürdü.

Başülkeden gelenlerin yerleştiği hallerde bunların amacı ticaret karakolları kurarak ya da istilayı genişleterek ticareti artırmaktı. Bu tür yerleşimlerde üretim yapılmadığı oluyordu; ya da üretim yapılıyorsa (Güney Afrika'da Hollandalıların kurduğu Cape Colony gibi) sömürgeci devlete mensup ticaret gemilerine kumanya sağlamaya yönelik olabiliyordu.

Kapitalizm öncesi sömürgeciliğin başka bir örneği Fransızların Kanada'ya yerleşimiydi; bundaki iktisadi amaç kürk ticaretiydi. Aynı zamanda başülkeden gelenler bir yerleşim tipi daha kurdu ki, bunda doğrudan iktisadi bir işlev görünmüyor.

Yeni Fransa'da* *seigneurie*** denilen, bilerek (kabaca da olsa) feodalizmi örnek alan geçim ekonomileri kurdular. Bunlar başülkeye ne yarar sağlamış olursa olsun, ne bu yerleşim biçiminde ne de amaçlarında kapitalist gelişmeyle herhangi bir ilinti ya da ona bir meyil belirtisi vardı.

Ticaretle bağlantılı üretimin geliştirildiği başka örnekler, daha ziyade kapitalizm öncesi ekonomi dışı sömürü tarzlarına dayanıyordu: Özellikle, bazı Avrupa devletlerinin ticareti muazzam miktarlara varan şekeri üretmek amacıyla teşvik ettiği köle plantasyonları ya da İspanyolların yerli halkları fiilen köleleştirdiği *encomienda**** sistemi. Tabii ki kapitalizm bu eski sömürgeci uygulamalara son vermedi. Tersine, bunlardan bazılarını, özellikle köleliği daha da büyük bir şevkle sürdürdü; bunun için yeni gerekçeler, yeni ihtiyaçlar yarattı. Ama önemli olan şu; kapitalizm tamamen kendine ait yeni bir mantık, kendi kuralları ve gerekleri olan yeni gasp ve sömürme biçimleri yarattı; oluşan yeni tahakküm dinamikleri eski sömürme biçimlerini bile etkiledi.

İRLANDA: YENİ BİR KAPİTALİST EMPERYALİZM Mİ?

Genişleyen kapitalist sistemin yeni dinamikleri yeni bir sömürgecilik tarzı ve yeni bir yayılma dürtüsü yarattı. Dürtü eskiden beri bilinen servet ve talan hırsından ibaret değildi; yurtiçi piyasayı güdüleyen kapitalist zorunların, yani rekabetçi üretim ve sermaye biriktirme zorunlarının dışarıya yayılmasıydı.

Kapitalist zorunlar zorla gasp için yeni saikler, yeni gerekçeler yarattı. Kapitalizm öncesi toplumlarda bir arazinin ikti-

---

* "New France", Fransızca "Nouvelle France", Kuzey Amerika kıtasında Fransa Krallığı'na bağlı sömürge (1534-1763). *-red.*

Fransızca feodal beylik. *-red.*

*** On altıncı yüzyıl başlarında İspanya Kraliyeti, Amerika kıtasındaki sömürgelerinde görevlendirdiği yerleşimcilere *encomienda* denilen araziler dağıttı. *Encomienda* verilen kişi oradaki doğal kaynakların da yerlilerin de sahibi oluyordu. *-red.*

sadi olmayan yöntemlerle zorla çalıştırılabilecek işçisi varsa, genel olarak yalın araziden daha değerlidir. İnsanlar üzerinde hâkimiyet toprağa hâkimiyetten daha önemlidir. Örneğin Güney Amerika'daki zengin kaynaklara göz diken İspanya sömürge imparatorluğu, bir yandan soykırım yaparken bile yerli nüfustan ve bunların teknik bilgilerinden bol bol yararlandı. Kapitalizmde işgücüne ihtiyaç olduğu malum ama rekabet baskısı işgücü verimini artırmayı bir zorun haline getirdiğinde, mülkleri toplamak ve doğrudan üreticileri işledikleri topraktan çıkarmak için yepyeni gerekçeler, nedenler ortaya çıkmaktadır. Bu süreç örneğin İngiltere'de, ilaveten, topraktan atılmış bir nüfus fazlası oluşturdu ki bunlar da sömürgelere yerleşebilecek bir kitle teşkil etti; bunda da İngiltere ile köylü toplumu Fransa arasındaki fark göze çarpar, zira Fransa'da öyle bir nüfus fazlası oluşmadı.

Erken modern dönemde İngiltere'nin İrlanda ile ilişkisi, kapitalist emperyalizmin başlangıcındaki dinamiği anlamaya yarar. İngiliz tarım kapitalizmiyle bağlantılı toplumsal süreçler ve ideolojik stratejiler burada apaçık görünmektedir, dolayısıyla İrlanda örneği, kapitalist emperyalizm ile daha önceki emperyalizmler arasında beliren farkları aydınlatmaktadır. Dikkate aldığımız süreç, on altıncı yüzyılda Tudor hanedanı dönemindeki yerleşmeden on yedinci yüzyılın ortalarında Cromwell'in fethine* kadarki devirde gerçekleşti. İngilizler "barbar İrlandalıları" birçok kere dize getirmeye çalışmıştı, ama on altıncı yüzyıl sonlarında önemli bir değişim oldu. Tudor hanedanı İngiltere'de devleti berkitmekteyken, İrlanda üzerinde de egemenlik kurmaya yöneldi. Tudor krallarının kontrol stratejisindeki değişiklik aydınlatıcıdır.

* Oliver Cromwell (1599-1658), İngiliz asker ve devlet adamı. 1641'de İrlandalı Katolikler, Protestan İngiliz yönetimine isyan etti. Cromwell komutasındaki İngiliz ordusu 1649-1653 seferiyle İrlanda'ya hâkim oldu. Yazarın Cromwell'in fethi demekle kastettiği bu bastırma savaşıdır. Cromwell, 1653-1658'de İngiltere, Galler, İskoçya ve İrlanda'nın diktatörü oldu. *-red.*

İrlanda'yı askerî zorla dize getirmeye birçok defa girişilmişti. İrlandalıların başkaldırmasına karşı on altıncı yüzyılda birkaç defa savunma önlemi olarak özel askerî yerleşimler kurulmaya çalışılmış, başarılamamıştı. Uygulanan fiilen bir feodal tahakküm modeliydi; feodal bir beylik ilişkisiyle, bağımlı bir nüfusu ekonomi dışı araçlarla hâkimiyet altına almaya çalışılmıştı. Tudor hükümdarları İrlanda üzerinde, hükümlerini devlet eliyle daha sistemli pekiştirmeye girişti. Yeni bir yöntem denediler ki Britanya emperyalizminin genişlemesinde uzun dönemli sonuçlara yol açacaktı.

On altıncı yüzyıl sonlarında İngiltere'nin İrlanda stratejisinde, sanki feodalizmden kapitalizme aniden bir geçişe benzer bir dönüşüm oldu. Tudor devleti daha müdahaleci bir sömürgeleştirmeye girişti. Fakat bu kez daha güçlü bir askerî istilayla uygulanan ekonomi dışı kontrol çabasına, askerî zorla yeni bir siyasi ve hukuki düzen yerleştirme ve aynı zamanda yeni bir iktisadi sistem kurarak *iktisadi* hegemonya tesis etme gayreti eklendi.

Örneğin 1585'te İngiltere hükümeti, Munster'da el koyduğu arazileri bölgede İngiliz usulü tarım başlatacak yerleşimcilere bahşetme projesi ilan etti; bu suretle orada güneydoğu İngiltere'deki koşulları yaratmaya girişti. Amaç elbette belirli ürünler ektirmekten ya da teknikler kullandırmaktan ibaret değildi. Amaç İngiltere'deki gibi bir ticari düzen kurmak, arazi üzerinde yeni toplumsal ilişkilere dayanan yeni bir ekonomi oluşturmak, mülk sahipleri ile kiracılar arasında (İngiltere'deki gibi) arazilerin ıslahını sağlayan yeni bir ilişki kurmaktı. Başka bir deyişle, İngiltere devletinin yeni tahakküm projesi doğrudan askerî bastırma yöntemleriyle birlikte, İrlandalıların toplumsal mülkiyet ilişkilerini dönüştürüp tarım kapitalizmini yayarak onları dize getirmekti. Elbette bu dönüşümü sağlamanın en etkili yolu İrlandalıları tam tahakküm altına almak ya da arazilerinden tamamen çıkarmaktı. İngiltere devleti İrlanda'yı

bütünüyle İngiliz egemenliği altına almayı başaramasa dahi ülke İngiltere ekonomisinin yörüngesine sokulabilir, İngiliz ekonomisinin bir uzantısı haline getirilerek iktisadi baskısı altına alınabilirdi.

İngilizler İrlandalıların topraklarına zorla el koymaya girişti. Üzerinde İrlandalı kiracı olsa da olmasa da bu arazilere İngilizler ve İskoçlar yerleştirildi. Ertesi yüzyılın ortalarında Cromwell'in fethiyle askerî cebir ve şiddet doruğa ulaştı; daha sonra da tahakkümü sürdürmekte bundan vazgeçilmedi. Ama yeni stratejinin bir etkisi de, İrlandalı klan başbuğlarını, getirilen yeni ticari ekonomiye uyum sağlamaya, İngiliz arazi sahibi-kiracı ilişkisini benimsemeye, toprak ıslah eden ve hatta mülk gasp eden ağalara dönüşmeye mecbur etmesiydi. İrlandalı başbuğlar topraklarına İngiliz ve İskoç kiracıları yerleşmeye teşvik etme durumuna dahi geldi. Bu kısmen, öteden beri görülen, tebaa haline getirilmiş seçkinlerin efendilerine öykünüp onlara yalaklanma davranışıydı kuşkusuz; ama bunda elbette salt iktisadi baskıların, ekonominin dayattığı rekabet zorununun da etkisi vardı. Başat mülkiyet ilişkilerini dönüştürerek sömürgeci egemenleri zenginleştirme gayretinin sonucu, ektiği topraktan olarak yeni sistemin kıyısına itilen büyük kitlelerin yoksullaşması oldu.

Niyet İrlanda'yı (yerleşimcilerin yararına bile olsa) ticari bir rakibe dönüştürmek değildi. Amaç İrlanda'yı başülke İngiltere'nin sömürebileceği bağımlı bir ülke haline getirmekti. On yedinci yüzyılda İrlanda'nın ticareti genişleyerek rekabette tehdit olmaya başlayınca, İngilizler gelişmesini engelleyen kısıtlamalar dayattı. Bu, kapitalizmin tahakküm tarihi boyunca tekrarlanan bir olaydır. Bu tahakküm tarihinde kapitalizmin en temel çelişkilerinden biri görülebilir: Kapitalizmin zorunlarını mümkün mertebe yayma güdüsü ile bu yayılmanın sermayeye zararlı sonuçlarını kontrol etme ihtiyacının çelişkisi.

İrlanda deneyimi İngilizlerin bilerek geliştirdiği bir sömürgecilik modeli oldu. Tudor devletinin orada açtığı "müdahaleci sömürgecilik" çığırı, "Elizabeth devri* sonlarında İrlanda siyasetinin, Yeni Dünya'yı sömürgeleştirirken İngiltere'ye başlıca mirası" oldu.[4] Hatta İrlanda'da görev yapanların bir kısmı Amerika kıtasına ve başka yerlere de gitti. İrlanda'yı sömürgeleştirme girişiminden dersler çıkaran İngilizler, deneyimlerini Amerika'daki sömürgelerine taşıdı. İskoçlar da bir deneyim kazandı; İrlanda'da Britanya İmparatorluğu'na gösterdikleri yararlık uzun sürecek bir hizmet geleneğinin başlangıcı oldu. İrlandalılara gelince, mülklerini kaptıranların birçoğu baştan itibaren başka sömürgelere göçtü. Hatta bazı Katolik İrlandalı çiftçiler sömürgecilik dersini çok iyi kavradı; örneğin Karayip Denizi'ndeki Batı Hint Adaları'na yerleşip orada işgücünü takviye etmek için İrlanda'dan sözleşmeli işçi getirmeye yardımcı oldular. Özellikle Cromwell'in fethinde topraklarından kitleler halinde sürülen İrlandalılar muhtemelen on yedinci yüzyılda Batı Hint Adaları'na en büyük beyaz göç akımını oluşturdu.

Öyleyse İrlanda modeli, diğer Avrupa sömürge imparatorluklarındakinden farklı bir sömürgeye yerleşme biçimi teşkil etti. Bu, mevcut mülkiyet ilişkilerinin yerine piyasa zorunlarına tabi yeni ilişkilerin ikame edildiği bir sömürgeci tahakküm biçimiydi. Toplumsal dönüşüm tipik olarak mülklerin kaba kuvvetle gasp edilmesiyle oldu; özellikle Yeni Dünya'da soykırım biçimini de aldı. Ama doğrudan sömürge yönetimi olmadığında ya da en azından doğrudan tahakküm kurulamadığında bile, bundan böyle zorlayıcı yeni bir iktisadi düzen da-

* I. Elizabeth, 1558-1603 yıllarında İngiltere ve İrlanda kraliçesi. Tudor hanedanına mensup son hükümdardı. *-red.*

4 Steven G. Ellis, *Ireland in the Age of the Tudors, 1447-1603* (Londra ve New York: Longman, 1998), s. 15.

yatmak mümkündü. Bunlar belki de dünyada ilk yapısal uyum programları oldu.*

Britanya İmparatorluğu daha sonraki, özellikle Asya ve Afrika'daki faaliyetlerinde çeşitli tahakküm biçimleri üretti; bunlardan bazısı ilk sömürgeci yerleşmelerden epey farklıydı. Bu sömürgeci devlet başka ülkelerde, özellikle Hindistan'da, nüfusu yoğun, ekonomisi gelişmiş, karmaşık köklü siyasi düzenleri olan büyük bir devletle karşılaştığında, güçlü bir devletin başka güçlü bir devleti hükmü altına almasına yarayıp gerekçelendirecek yöntemler ve ideolojiler icat etmesi gerekiyordu. Başülkeden sömürgeye yerleşimci gelse de gelmese de, tahakküm projesinin özü daima askerî kuvvet kullanma ve fetihti. Beyazların yerleştiği sömürgeler çeşitli yerlerde sürmekle birlikte, başka tahakküm biçimleri İrlanda'da başlatılan modeli gölgede bıraktı. Yine de İrlanda modeli kapitalist emperyalizmin sonraki seyrine dair ilk belirtileri taşır ve orada uygulanan ilkelerden bazıları bugüne kadar sürmüştür. Bir şekilde mülkleri gasp edip geleneksel mülkiyet haklarını yok etme uygulaması süregelmektedir. En önemlisi kapitalizm, sınıfsal tahakküm tarzının ötesinde bir sömürge tahakküm biçimi olarak, doğrudan siyasi ve askerî baskı dışında iktisadi zorlama uygulamalarını sonuna kadar geliştirdi.

Günümüzde "küreselleşen" ekonomide, eskiden kalma, askerle zapt edip dize getirerek doğrudan yönetme usulleri yerine büyük ölçüde iktisadi zorlamalar, birkaç güçlü devletin (özellikle birinin) çıkarları uyarınca düzenlenmiş kapitalist piyasa zorunları ikame edildi. Dünyada yeni iktisadi düzenin arkasında şüphesiz dünyada görülmüş en kudretli askerî güç duruyor; ABD'nin ("uluslararası" işbirliği kılıfıyla veya kılıfsız) sürekli askerî zor tehdidi küreselleşmenin zorunlu savunma aracıdır.

* Yapısal uyum programları (*structural adjusment programs*): 1980'li yıllarda Dünya Bankası'nın dış borç buhranı geçiren azgelişmiş ülkelere kredi verme şartı olarak dayattığı liberal iktisat programları. Bunlar azgelişmiş ekonomilerin kapitalist dünya sistemiyle bütünleşmesini artırdı. *-red.*

Eski sömürgeci yerleşimcilerin iktisadi zorlamaları aktarma görevini günümüzde ulus devletler üstlendi; bunlar, kapitalist zorunları ülkelerine aktarıp piyasa "yasalarını" uygulatıyor.

SÖMÜRGECİLİK VE ISLAH İDEOLOJİSİ

On yedinci yüzyılda kapitalizmin yeni mantığı şeffaflaşıyor ve gördüğümüz gibi ideolojisi ve teorisi giderek daha açık ifade ediliyordu. Özellikle işgücü verimini artırmak öncelikli zorun haline geldiğinden, bu zorun yeni mülkiyet hak anlayışına nüfuz etti. Toprağı üretken kılmak yani *ıslah etmek* mülkiyet hakkının temeli haline geldi; daha önemlisi *ıslah etmemek* mülkiyet hakkını yitirmekle sonuçlanabiliyordu.

Mülkiyet hakkının ıslah kıstasına dayandığı görüşü yavaş yavaş hukuka girdi; mülk davalarını ve özellikle çitleme davalarını etkilemeye başladı. Islah ilkesi siyaset kuramında da boy gösterdi. Özellikle (5. Bölüm'de gördüğümüz gibi) John Locke, bu ilke üzerine bütün bir mülkiyet kuramı kurdu. Bireyin emeğini bir şeyle karıştırınca ona malik olma hakkını kazandığı yolundaki ünlü fikrini çözümlediğimizde, özünde ıslah kavramını, kazanç için üretkenlik fikrini, mülkiyet üzerinde doğal hakkın üretimde kullanmaktan kaynaklandığı fikrini buluruz. İnsan bir mülke değer kazandırmakla onun üzerinde hak sahibi olurdu. Locke'un burada mübadele değerini kastettiği çok açıktır. Bu, yurtiçi çitleme uygulamalarının yanı sıra sömürge ülkelerdeki yerli halkların mülklerinin gaspı açısından da muazzam sonuçlar yarattı; bu konuda da Locke'un görüşü çok açıktı.

Daha önce de gördük, Locke, Amerika ve yerlileri üzerine yazılarında Amerika'da ıslah edilmemiş bir dönüm toprağın İngiltere'deki bir dönüm toprak kadar verimli olabileceğini ama "bir yerlinin ondan elde ettiği tüm kazancın buradaki değerini ve satış fiyatını" hesaplayınca değerinin İngiltere'deki dönümün binde birini tutmayacağını söyler. Yani Amerikalı yerli, emeğini toprakla karmamış, araziye mübadele değeri katma-

mıştır. Emeğin ölçüsü sarf edilen çaba değil kazançtır. Bundan yerlinin arazi üzerinde bir hak kazanamadığını, öyleyse o araziye "çalışkan" ve "rasyonel" yerleşimcilerin el koymaya hakkı olduğunu kolayca çıkarabiliriz. Islah edilmemiş toprak ıssızdır* ve onu ıslah etme niyetiyle kendine mal eden kişi değerini artırmakla insanlığa bir şey vermiştir, bir şey eksiltmemiştir.

Siyasal düşünce tarihçileri Locke'un, ıssız, kullanılmayan toprakları ondan ürün almak isteyip bunu yapabilecek olanların kendilerine mal edebileceğini ileri süren ilk kuramcı olmadığını kaydeder. Ancak Locke'un, sömürgecilerin kullanılmayan topraklara yerel hükümdarın rızası olmaksızın el koymasına gerekçe sunmakla önemli bir kuramsal yenilik getirdiğine dikkat çekerler. Bu sav sayesinde yerleşimciler mülki yönetimi kale almaksızın sadece doğal hukuk gerekçesine dayanarak istediklerini yaptı.

Ama Locke'un yaptığı yenilik bundan ibaret değildi. Arazide bir yerli halk yerleşmiş de olsa, bunlar toprağı kullansalar da, sömürgecilerin o topraklara el koymaya yine de hakkı vardır. Locke'a göre mülkiyet, değer yaratmaktan, yani "ıslah" ederek mübadele değerini artırmaktan kaynaklanır; buna göre, yerleşmiş olmak mülkiyet hakkı tesis etmeye yetmez, avlanma-toplama faaliyeti de mülkiyet hakkı oluşturmaz, tarım yapmak mülkiyet hakkı oluşturabilir ama İngiliz tarım kapitalizmine kıyasla üretkenliği ve kazancı düşük tarım yapılan toprak da fiilen ıssız ve metruk gibidir. Yeni "toprak kullanma" ve "ıssız" tanımlarından Amerika'daki arazilerin yerleşime açık olduğu anlamı çıkıyordu, çünkü Amerika'da "ıslah edilmemiş" bir dönüm toprakta İngiltere'de ıslah edilmiş topraktaki kadar mübadele değeri üretilmiyordu.

Locke bunları on yedinci yüzyılın sonlarında yazdı. O dönemde tarım kapitalizmi İngiliz toplumunda (özellikle

* s. 132'deki redaktör notuna bakınız. *–red.*

Locke'un yakından bildiği güney bölgesinde) iyice kök salmıştı, İngiltere'nin İrlanda'da ve Kuzey Amerika'da sömürgeciliği de kaydedilip belgelenmişti. Yurtiçi olayların tarihini ve sömürgecilik tarihini göz önünde bulundurarak Locke'un mülkiyet teorisinden geriye iz sürmek öğreticidir. Locke hem yurt ekonomisine hem de sömürgelere çok ilgi duyuyordu. Carolina eyaletleri* için bir anayasa taslağı hazırladı. Köle ticaretine para yatırdı. Locke'un mülkiyet kuramı hem İngiltere'de hem de sömürgelerinde arazileri "ıslah" etme projelerini, hem yurdunda tarım kapitalizmi deneyimini hem de sömürgelere yerleşme projesini, hem yurtta çitlemeyi hem de sömürgelerde yerlilerin topraklarının gaspını, hem Locke'un hamisi Lord Shaftesbury'nin ülkede arazilerinin verimli işletilmesindeki menfaatlerini hem de onun Amerika'daki sömürgelerdeki çıkarlarını kapsıyordu.

Bütün bunları akılda tutarak Massachusetts eyaletinin ilk valisi John Winthrop'un daha önceden söylediklerine bakabiliriz. (Bu adamın İrlanda'da İngiliz yerleşimleriyle bağlantısı vardı ve İrlanda'ya yerleşmeye niyetlenmişti.) 1629'da New England'a** yerleşmeye dayanak bulmak için yerliler hakkında bir sav öne sürdü ki Locke'un mülkiyet kuramının belirtilerini taşıyor. Ona göre yerliler topraklarını Tanrı'nın buyruğu doğrultusunda kullanmıyordu; zira "New England'da yerliler ne toprakları çitle çevirirler, ne yerleşimleri vardır, ne de toprağı ıslah etmekte kullanabilecekleri evcil büyükbaş hayvanları." O halde sömürgeci yerleşimcilerin, yerlilere (sınırlı) kullanımlarına yetecek toprak bırakmak şartıyla arazilerin kalanına el koyması meşrudur.

Ama bu bile Locke'unkine benzer, sömürgede mülk gaspını meşrulaştıran savların ilk örneği değil. Örneğin, on yedinci

---

* Bugünkü ABD'nin Kuzey Carolina ve Güney Carolina eyaletleri. O tarihte ABD kurulmamıştı; bugün eyalet dediğimiz yerlerde göçmenler İngiltere'ye bağlı özerk yönetimler kurmaktaydı. *-red.*

Bugünkü ABD'nin kuzeybatısındaki altı eyaleti kapsayan coğrafi bölge. *-red.*

yüzyılın başlarında İrlanda'da İngiliz emperyalizminin önde gelen şahsiyetlerinden avukat Sir John Davies'in Salisbury Kontu'na yazdığı, İrlanda'nın 1610'daki durumunu anlatan bir mektup var. Çarpıcı bir belgedir. Mektupta, İngiliz avukatların (Davies dahil) Ulster'a göçmen yerleştirip ticari tarım başlatmak, arazilerden İrlandalıları tahliye ederek yerlerine İngiliz ve İskoçyalı yerleştirmek ve İrlandalılara kalan araziyi yeniden dağıtmak için hazırladıkları hukuki gerekçeler anlatılmaktadır.*

Bir kere, hem İngiltere'de geçerli örf-âdete dayanan hukuka göre, hem de İrlanda'daki örf-âdet hukukuna göre kralın toprak üzerinde mutlak hak sahibi olduğunu iddia ediyor (ancak İrlanda'daki, hukuk sayılmayıp "edepsiz", "akıl dışı" töre diyerek kale alınmıyor). Davies, devamında, kralın İrlanda toprağına ele koymaya hakkı olmasının ötesinde bunu manevi bakımdan da yapması gerektiğini kanıtlamaya girişiyor:

> ...Majesteleri halkını barbarlıktan çıkarıp uygarlaştırmak için her türlü yasal ve adil tedbiri almakla manen yükümlüdür. İngiltere Kraliyeti bu vakte kadar bunu ihmal etmekle töhmet altındadır. Ortak hukuk** çerçevesinde yerlilerin bir kısmını kullandıkları arazilerine yerleştirerek bunlar uygarlaştırılamaz. Zira geçmişte yüzlerce yıl bunların kabileleri ülkede egemendi; bunların ülkede egemenliğine müsamaha edilirse ebediyen ne ev yapar, ne köy-kasaba kurar, ne de toprağı gereğince gübreleyip ıslah ederler. Bunca güzel verimli bir ülkenin çöl gibi ıssız kalmasına göz yummak Hristiyanlığa da sığmaz vicdana da. Oysa hukuken Majesteleri orayı uygar bir yerleşim kuracak kişilere dağıtabilir.

---

* Ulster, İrlanda adasının kuzeydoğusunda, bugün Britanya devletinin ili. Mektupta bahsi geçen projenin İngilizce adı "Plantation of Ulster" idi. Projeye resmen 1609'da başlandı. *-red.*

Common law. Anglosakson sistemi diye de bilinir. Mahkemelerin emsal kararlarından oluşan hukuk sistemi. Yüzyıllardır yargıçların davalarda verdiği hükümlerden oluşmuştu. Ortak hukuk, uygulamada yasama organının çıkardığı yasalara denk kabul ediliyordu. *-red.*

> Majesteleri bunu vicdan rahatlığıyla yapabilir çünkü bu, pek çok yönden yerleşik nüfusun yararınadır. Zira bunların topraklarının yarısı çorak ve metruktür,* bu sebeple, kullanılan arazi de ıslah edilmediğinden yarı değerinde bile değildir... ama aralarına girişimciler (yerleşimciler) yerleştirildiğinde... ve o topraklara çiftlik hayvanları getirip gübrelediklerinde 500 dönüm şimdiki 5000 dönümden daha değerli olacaktır.

Locke'un *Second Treatise of Government* kitabının yayımlanmasından seksen yıl önce Sir John Davies, Locke'un Amerikalı yerlilerin topraklarına el koymak için öne sürdüğü savın, İngiltere'de çitleme ve halkın örfi haklarını ortadan kaldırmak için ileri sürdüğü savın hemen hemen aynısını İrlanda'da sömürgeci yerleşme için kullanmaktadır. Burada da gerekçenin özü "ıslah", üretkenliği artırarak mübadele değerini artırmaktır. Burada da tartışma konusu, toprağa yerleşmiş birinin olup olmaması değil, hatta üretim yapılıp yapılmadığı da değil, nispi değerdir. En ince ayrıntısına kadar bu benzerlik insanı hayrete düşürüyor: "Issız" topraklardan bahsedilmesi, ıslah edilmemiş araziye kıyasla ıslah edilmiş olanın değerinin hesaplanması, toprak ıslah eden yerleşimcilerin bir şey eksiltmeyip bir şey kattığı görüşü.

İrlanda olayı, sadece erken olduğu için değil; İrlanda'nın on yedinci yüzyılda İngiliz toplum teorisi ve hatta doğa bilimi için bir deneme alanı ve laboratuvar olduğu için de önemli. Örneğin İngiliz tarımının ıslahıyla ilgilenen bilim insanları İrlanda'yı deneme projeleri için mükemmel bir yer olarak görüyordu. En yaratıcı tarım tekniklerinden bazısı İrlanda'da denendi. İrlanda çeşitli âdetlerin ve kurumların (Bacon'ın tabiriyle) "doğal tarihini" de araştırmak için ideal bir ortam olarak görüldü.**

---

* s. 132'deki redaktör notuna bakınız. *–red.*

Francis Bacon (1561-1626), İngiliz filozof ve devlet adamı. Bilimde ampirik tümevarım araştırma yönteminin öncülerindendir. Cümlede geçen "doğal tarih" ("*natural history*") ifadesiyle kastedilen, bu yöntemle yapılan tarih araştırmasıdır. *–red.*

William Petty ve benzeri siyaset ve iktisat düşünürleri İrlanda'yı o çerçevede gördü. Örneğin Petty 1671-1672'de, Bacon'ın yöntemini bilerek izleyip İrlanda'nın siyasi anatomisi üzerine bir doğal tarih kitabı (*An Essay of Political Anatomy*) yazdı. Kitap 1691'de yayımlandı. Petty, İrlanda'yı örnek "siyasi hayvan" olarak seçtiğini yazar. Yöntemde tıp öğrencilerini örnek almış; bunlar "ucuz ve kolay bulunan, davranışlarını en iyi bildikleri ve uzuvları en az karışık olan hayvanları incelerler." Kendisi bu örnek siyasi hayvanı embriyo halinden beri bilirmiş. Kastettiği, İrlanda'da Cromwell'in fethettiği bölgede kendisi Cromwell'in baş kadastro görevlisi* olarak çalıştığından ve o makamda İrlanda toplumunun zorla yeniden yapılandırılmasında önemli bir rol oynadığından ülkeyi tanıdığıdır.

ÇİTLEMEDEN SÖMÜRGECİLİĞE Mİ?

İngiltere'nin İrlanda'daki ve Amerika kıtasındaki sömürgecilik deneyimi, İngiliz kapitalizminin öz bilincine varmasında önemli bir etken oldu; böylece İngiltere'deki mülkiyet ilişkilerinin mantığı daha şeffaf hale geldi. İngilizlerin tarım kapitalizmi anlayışı bu sömürgeci deneyimden etkilendi. Örneğin, birçoğunun klasik ekonomi politiğin kurucusu saydığı Petty, Cromwell'in baş kadastrocusu görevinde fetih ordusundaki askerlere toprak dağıtmak üzere kadastro haritaları çıkarırken değer teorisini bu görevinin somut pratik ihtiyaçları için geliştirdi. Petty'nin değer teorisinin ekonomi politikte çığır açtığı kabul edilir.[5]

Bu ideolojik gelişmeler emperyalizmin evriminde kapitalizmin kendine has mantığını iyice ortaya çıkarmaktadır. İngiltere'de tarım kapitalizminin iktisadi mantığının, ilk yıllarından itibaren, ülke ekonomisinin itici gücü olmakla kal-

* İngilizcesi, *surveyor general*. -*red*.

5 Cathy Livingstone'un tamamlanmamış doktora tezinde (York Üniversitesi, Toronto) Petty'nin Cromwell'in baş kadastro görevlisiyken yaptıklarına ilişkin anlattıkları çok aydınlatıcıdır.

mayıp İngiltere'nin denizaşırı sömürgelerinde de tahakküm aracı haline geldiğini gördük. Erken kapitalizmin ideolojisi ile sömürgecilik ideolojisi arasındaki bağlantıları izleyerek etki silsilesinin izini gayet açık sürebiliriz. Locke'u Winthrop'a ve her ikisini John Davies'e bağlayan düşünce çizgisini anlamak için kimin kimi doğrudan etkilediğine dair varsayımlar yapmak gerekmiyor. Kuşkusuz, İngilizlerin önce İrlanda sonra da Yeni Dünya'daki sömürgecilik deneyimi İngiliz mülkiyet ve değer teorilerine büyük ilham kaynağı oldu; bu teoriler de kendi ülkelerinde kapitalizmi çözümlemede temel araç oldu. Bu özellikle Petty ve Locke'un eserlerinde görülebilir.

Ne var ki tarım kapitalizmi ile emperyalizmin yeni biçimi arasındaki bağı görmek için daha da derine inmek gerekiyor. İngiltere'nin sömürge projesinin pratik ve teorik köklerinin İngiliz ekonomisinde ve İngiliz tarım kapitalizminde olduğunu saptamadan, Locke'un ve Petty'nin, teorilerinde sömürge projesinden ne kadar yararlandığı anlaşılamaz.

İngilizler dışında da sömürgeci yayılmayı, ıssız toprakları üretken kılanların sahiplenebileceğini öne sürerek gerekçelendirenler vardı. Ancak İngilizler gerekçeye önemli yenilikler kattı. Issız araziye ora hükümdarının rızası olmaksızın el koymanın bile meşru olabileceğini galiba ilk defa İngiltere'de 1516'da *Ütopya* başlıklı eserinde Thomas More öne sürdü; bu ilkeyi sistemli şekilde kuramlaştıran da Locke oldu.[6] Daha önemlisi İngilizler, özellikle Locke, iddiayı bir adım ileriye götürdü; buna göre arazide oturanlar olsa da, hatta arazi ekilmiş dahi

6 Richard Tuck, ıssız toprakların ülke hükümdarının açık iradesi hilafına dahi gasp edilebileceğini "etraflı biçimde açıkça ifade eden" kişinin More olduğunu belirtir: *The Rights of War and Peace: Political Thought and the International Order from Grotius to Kant* (Oxford: Oxford University Press, 1999), s. 49. Tuck, daha ilerideki sayfalarda bu fikrin daha sistematik bir şekilde Alberico Gentili tarafından geliştirildiğini yazar. Gentili, İngiltere'de yaşamış, on altıncı yüzyılın sonlarında Kraliyet Medeni Hukuk Profesörü olmuş, Essex Kontu ve Francis Bacon ile yakın dostluk kurmuş bir İtalyan'dır.

olsa, araziyi işleyen kişi İngiliz ticari tarım standartlarına göre yeterince üretken ve kazançlı şekilde kullanmıyorsa bu gerekçeyle arazi elinden alınabilirdi. Hem John Davies hem de John Locke açısından kıstas araziyi kullanmak değil, nispi değerdi. İrlandalı çiftçi ya da Amerika'da yerli avcı-toplayıcı, hatta yerli çiftçi toprağı kullanıp işleyebilir, ama onu ıslah etmemekle yeterli mübadele değeri katmamaktadır. Aslında İngilizler "waste" kelimesinin tanımını değiştirerek sahipsiz toprak kavramını da değiştirdi,* fakat emperyalist ideolojide muazzam etkisi olan bu değişiklik yurt ekonomisi bağlamında yapıldı.

Hukuk tarihinde sömürgelerde mülk gasp etmeye gerekçe yapılan savların İngiltere'de mülklere el koymaya ya da çitlemeye gerekçe olarak ilk ne zaman kullanıldığını tespit etmek zor. Bunlar on yedinci yüzyılın başlarında öne sürülmekteydi ama daha önceleri de çitlemeyle ilgili tartışmalarda üretkenliğe ve kazanca dair sorular soruluyordu. Toprakları ıslah ederek üretkenliğinin nasıl artırılabileceğine dair literatür on altıncı yüzyılda baş gösterip on yedinci yüzyılda genişledi; ıslah literatüründe geliştirilen savların daha sonra çitlemeyle ilgili davalarda ve mülkiyetle ilgili başka davalarda dile getirildiği kesin. İngiltere'de erken dönemde tarımın üretkenliğine, kârlılığına ve ıslahı artırmakta çitlemenin yararına gösterilen ilginin 1670'lerin sonlarında ve 1680'lerde Locke'un siyaset kuramının temelinde olduğu da şüphesiz.

Bu muntazam ve sistemli kuramlar ortaya çıkmadan çok önce, sonraki ideolojileri doğuran tarımsal ilişkileri, uygulamaları ve söylemleri kolayca seçebiliyoruz. Güneydoğu İngiltere'yi İrlanda'ya götürme projesinin mevcut bir modele dayandığı açıktır. Arazisini ıslah eden İngiliz toprak sahibinin kafa yapısı olmasaydı Sir John Davies'in düşünme tarzını tasavvur etmek zor. Mülkünün kazancına ve ıslahına kafa yoran

---

* s. 132'deki redaktör notuna bakınız. *–red.*

İngiliz toprak sahiplerinin değer anlayışı olmasaydı, William Petty'nin değer kuramını ve bu kuramın İrlanda'yı sömürgeleştirmek için geliştirilmesini tasavvur etmek de imkânsızdır.

Petty'den ve Sir John Davies'den önce İngiliz toprak sahipleri hesabına çalışan ve kendi basit değer teorisini oluşturan ölçüm görevlisini 5. Bölüm'de gördük. Ülkede yapılan toprak ölçümlerinde gözetilen hususlar ile Petty'nin yarım yüzyıl sonra sömürgede kararlılıkla yürüttüğü kadastro çalışması arasındaki bağı görmek zor değil. Benzer şekilde bir yanda İngilizler (John Davies'ler, William Petty'ler) İngiliz tarım kapitalizminin aynısını İrlanda'da kurmayı tasarlarken, öte yanda Fransız toprak sahipleri ve ölçüm görevlilerinin ülkelerinde feodal hakları canlandırmaya çalışması ve Yeni Fransa'da* feodal beylik düzenini kurmaya girişmesi herhalde rastlantı değildir.

İngilizlerin "ıslahı", mülk gaspına ve sömürgeleştirmeye gerekçe yapmasının ideolojik etkileri ve yansımaları büyük oldu. Bu emperyalizmde sömürgeci devletin hak iddialarının dayanağı, mülklerin özel kazanca yönelik üretken kullanılması gerektiği yolundaki kapitalist ilkeydi, bireyler de mülklere sahip çıkarken dayandıkları gerekçe buydu. Örneğin İrlanda'ya göçmen yerleştirmek kraliyet hükümetinin bir projesi olarak başlamış olsa bile, projeyi uygulayanlar özel "girişimciler"** idi; sömürgeye yerleşme projesi devletin ve yasal idari makamların kamusal faaliyetlerinin yanı sıra, gayretli yerleşimcilerin özel faaliyetlerine de dayanıyordu. Sömürgeci devletin yayılmasının meşruiyeti, uyruklarının yani "ıslah" yapan yerleşimcilerin üretken faaliyetlerine yaslanıyordu. Devletin İrlanda üzerinde yetkilerini ve İngiltere'nin sömürgeci hak iddialarını, mülk sahiplerinin haklarından ve mübadele değeri üretme kabiliyetlerinden ayırt etmek giderek zorlaşıyordu.

---

* s. 170'teki ilk redaktör notuna bakınız. *-red.*

İngilizcesi *undertaker*. Üstlenici, müteahhit diye de çevrilebilir. *-red.*

Britanya İmparatorluğu ötekilere kıyasla sömürgeleştirmeyi daha çok beyaz yerleşimcilerle gerçekleştirdi. Ne var ki yerleşimcilerin özel çıkarını güderek sömürgeleştirme yeni değildi. Erken modern dönemde İngiltere emperyalizmi, hem güçlü bir yayılmacı devlete hem de bir özel mülk sahipleri ağına yaslanmakta ilk değildi. Nitekim Roma İmparatorluğu da esas itibarıyla Roma'da büyük bir devlet aygıtıyla yönetilmedi; nispeten basit bir devlet aygıtı ile, imparatorluğun dört bir yanında Roma'nın hâkimiyetinden her türlü maddi çıkarı sağlayan, onunla müttefik yerel soylular tarafından yönetildi. (İngilizler Romalıların *colonia* kavramını bilerek canlandırdı.) İngiliz örneğinde farklı bir artık gasp biçimi olduğu, bunun kendine özgü bir mantığı olduğu doğrudur. Ama bu sömürgeci tahakkümün daha da ayırt edici özelliği (daha doğrusu bu farklı gasp biçiminin getirdiği), *iktisadi* zorunlarla baskıya dayanan bir sistem olmasıydı. Bu sistem ekonomi dışı askerî fethi ve doğrudan siyasi tahakkümü pekiştirerek zamanla onu ikame etti. Bu iktisadi zorlamalar sadece kapitalizme özgüdür.

İdeolojinin etkileri bundan ibaret değil. Sömürgede mülk gaspına gerekçe, ıslah yapacak yerleşimcilerin, yeterince üretken olmayan insanların mülklerine el koyup onları yerinden kovmaya hakkı olduğundan ibaret değildi. Yerleşimcilerin aslında ticari kazanç için üretim yapabilecek olmasına rağmen yapmayanların mülklerine el koyabileceği ve hatta koyması gerektiği savından da ibaret değildi. Vurgulanan husus, nasıl ki Locke'un gözünde arazileri "ıslah" edenler ve çitleyenler yerinden ettikleri insanlara karşılıksız bir değer bahşediyorsa, fiilen değer yaratıyorsa, toplumda bir şey eksiltmeyip ona bir şey katıyorsa, sömürgeye yerleşenler de yerlilerin mülklerine el koymakla onları soymuyor, bilakis herkese iyilik yapmış oluyordu.

Böylece sömürgelerde yerleşimciler şimdi hak dayanaklarını ekonomi dışı etik ya da dinî ilkelerden ziyade ekonomide buldular; daha doğrusu iktisadi ilkeler manevi ve dinî bir anlam kazandı. Tıpkı ıslah ile uğraşan insanlar Tanrı'nın değer yaratma rolünü üstlendiği gibi, bunların projesi de yeni bir din oldu.

8

KAPİTALİZM VE ULUS DEVLET

Kapitalizmin ortaya çıkışı ile ulus devletin yükselişi arasındaki bağın üzerinde duranlar, hatta kapitalizmin hiç değilse başında bir ulus devletler sistemi olarak oluştuğunu öne sürenler var. Bağ, tipik olarak bir "modernlik" ya da "rasyonalleşme" teorisi merceğinden görülmektedir. Bu teorilere göre "modern" veya "rasyonel" iktisadi, siyasal ve kültürel yapılar az çok bir arada gelişti; kentleşme ve ticarileşme süreci "rasyonel" bir devletin oluşumuyla birleşti.

Bu görüşün varyantları var. Örneğin, 2. Bölüm'de ele aldığımız Perry Anderson'ın görüşü: Erken modern dönemde Avrupa'da mutlakiyetçi devlet ortaya çıkarak "burjuva" ticaret ekonomisini feodalizmin ve toprak sahiplerinin kıskacından kurtarmış, egemenliği merkezî bir devlette toplayarak siyasi ve ekonomik alanları ayırmıştır. Immanuel Wallerstein'i de gördük; ona göre, kapitalizmin temelini, daha ileri Asya imparatorluklarında görülmeyen bir süreçle Avrupa'da ulus devlet attı. Zira Avrupa'da tek bir büyük imparatorluk yerine birçok devlet vardı; yatırılabilir iktisadi artıkları soğuran bir imparatorluk devleti olmadığından ticarete dayanan bir işbölümü gelişebildi.

Ancak bu kitapta sunduğumuz sav çerçevesinde kapitalizmin ortaya çıkışı ile ulus devlet arasındaki ilişkiye şimdiye ka-

dar sunulan öncülleri göz önüne alarak daha farklı bakmamız gerekir. Ortaya koyduğumuz öncüller kapitalizmin "rasyonelleşme", teknolojik ilerleme, kentleşme ya da ticaretin yayılması gibi tarih boyunca süren süreçlerin doğal sonucu olmadığı; ticaretin artmasına, piyasaların genişlemesine ya da "burjuva" rasyonalitesini uygulamaya engellerin kalkmasının kapitalizmi doğurmaya yetmediği; Avrupa'nın Avrupa dışında yaygın büyük bir ticaretin ağına girmesi gibi, Avrupa'da ya da Batı Avrupa'da görülen belirli koşulların kapitalizmin ortaya çıkması için gerekli olmakla birlikte aynı koşulların bazı Avrupa ve hatta Batı Avrupa örneklerinde farklı sonuçlara yol açtığı; birbirini pekiştiren tarım ve sanayi sektörlü bir kapitalist sistemin yerli, "kendiliğinden", kendini sürdüren gelişmesi için gerekli koşulların yalnızca İngiltere'de bulunduğudur.*

KAPİTALİZMDEN ÖNCE AVRUPA'DA EGEMEN ÜLKESEL DEVLET

Kapitalizmden önceki devletleri niteleyen, iktisadi ve siyasi iktidarın birliğiydi. Sömürü "ekonomi dışı" yollardan yani siyasî, adli ve askerî güç ile, yani "siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyet" yoluyla yapılıyordu. Bunun çok çeşitli biçimleri vardı: İlk Çağ imparatorluklarında devlet zoruyla köylüler dahil tebaadan vergi ve haraç toplanıyordu ve büyük servet biriktirmekte imparatorluk yönetiminde memuriyet başlıca araçtı; Avrupa'da Orta Çağ ve erken modern dönemde ticari kent devletlerinde "kolektif beylikler" vardı; erken modern Avrupa'da mutlakiyetçi devlette vergi toplayan makamlar sayesinde kamu görevleri özellikle köylülerden vergi toplayarak kişisel servet biriktirme aracıydı, vesaire.

Modern "ulus devlet", çok kendine özgü bir kapitalizm öncesi formasyondan ortaya çıktı. Bunda siyasi ve ekonomik güç

* Paragrafın mantığı gereği yazar "gerekli koşullar" yerine "yeterli koşullar" demek istemiş olabilir. *-red.*

birleşmiş ama iktidar *parçalanmıştı*, Batı feodalizminde "egemenlik parsellenmişti" ve ona özgü "ekonomi dışı güç" feodal beylikti.[1] Devletin askerî, siyasi ve adli kudretinin parçalanmış olması sayesinde tek tek beyler, köylülerden artık gasp edebiliyordu. Ama gördüğümüz gibi siyasal parsellenmeye karşılık bir de ekonomik parçalanmışlık vardı. Öyle ki iç ticaret yerel köylü pazarlarının ötesine uzandığında dahi, bütünleşmiş rekabetli bir piyasada modern kapitalist ticaretten ziyade malların pazardan pazara dolaştığı geleneksel uluslararası ticarete benziyordu.

Feodalizmin parsellenmiş egemenliği, çok yerel toplumsal ilişkilerden oluşan kişiler arası bir ağdı. İlişkiler hem siyasi hem iktisadiydi. Bu elbette feodal sistemin çok bölüntülü olduğu anlamına geliyor. Ama aynı zamanda bu ilişkilerin doğası gereği, bir feodal ilişki ile bir başkası arasında mekânsal bir kesin sınır yoktu. Feodal krallık bir dizi dikey sadakat, kulluk ve kişisel yaptırım ilişkilerinden, ve aileler ve hanedanlar arası ittifak gibi yatay ilişkilerden oluşuyordu. Bu nedenle feodal krallık sınırları epey geçirgen olabiliyordu; sınırlar kişisel bağların ve tahakküm ağının genişlemesiyle-daralmasıyla ihlal edilebiliyor ya da kaydırılabiliyordu. Nasıl ki feodal ticaret ağı bütünleşik bir geniş sistem olmayıp yöreden yöreye bir dizi taşıma ve arbitraj işlemiyse, feodalizmde toplumsal sistem de sınırları geçirgen ve devingen olan bir kişisel ve yerel ağlar kümesiydi. Bu nedenle feodalizmde siyasi egemenliğin bölgesel sınırları da epey akışkandı. Beyin ya da hükümdarın kişisel hâkimiyetinin nüfuz alanıyla, mülklerinin alanıyla ve aileler arası ittifaklarla genişleyip daralıyordu.

En sonunda köylülerin direnişi ve soylular arası çatışmaların yol açtığı çekilmez kargaşa, feodal egemen sınıfı parçalı

1 Buradaki görüşlerimden bazıları, Mark Rupert ile Hazel Smith'in derlediği, *Now More Than Ever: Historical Materialism and Globalization* (Londra: Routledge, basılıyor [2016 yılında basılmıştır. –*red.*]) kitabında yer alan "Global Capital, National States" makalemdendir; orada daha ayrıntılı ele alınıyor.

siyasi iktidarını tahkim etmeye mecbur etti. Parçalanmış egemenlik Avrupa'nın bazı bölgelerinde daha merkezî krallıklara ve "modern" ulusal devlete dönüştü. Avrupa'da merkezileşen krallıklar ülkesel devletler* yarattı; artık iyi kötü egemen olan merkezî iktidar yaptırım gücünü az çok belirli bir coğrafyada uygulayabiliyordu. Ama feodalizmin gevşek sınırları, kişisel yönetimin yerini kişisel olmayan bir devlet alıncaya kadar sabitleşmedi. Bu da ancak "siyasal" olan ile "ekonomik" olan ayrışınca, gasp eden odakla yaptırım gücü olan odak ayrışınca, özel mülkiyet ve kamu erki ayrışınca tam olarak gerçekleşebildi. Bu ayrışma ancak kapitalizmle tamamlandı.

Kapitalizmin Avrupa'da erken modern devletin kendine özgü ortamında geliştiği, bu devleti de kapitalizmin yaratmadığı doğrudur; daha doğrusu, kapitalizm devletin şekillenmesine koşut gelişti. Ama feodalizm kapitalizmin bir ön koşulu olsa da, ve kapitalizmde "siyasal" alan ile "iktisadi" alanın ayrışması feodalizmin merkezîleşmesiyle birlikte ortaya çıkmış olsa da, devletin oluşma süreci farklı yerlerde farklı biçimler aldı, dolayısıyla kapitalizm feodalizmden çıkışın yol açtığı birkaç sonuçtan sadece biriydi. Belirli ortak koşullardan çıksalar da Avrupa'daki tüm ulus devletler, hatta Batı Avrupa'dakiler bile aynı şekilde gelişmedi.

Feodalizmden çıkışın bir sonucu mutlakiyetti. Mutlakiyette kapitalist sömürü biçimlerinden ve kapitalist hareket yasalarından gayet farklı bir iktisadi mantık vardı. Mutlakiyet kapitalist bir ekonomi ortaya çıkarmadı; kapitalizm öncesine ait siyasi ve iktisadi erk birliğini merkezî devlet düzleminde yeniden üretti (gerçi feodal parsellenmişliği de tamamen bertaraf edemedi). En dikkat çekici örnek, birçoklarının "modern" ulus devlet prototipi olarak gördüğü Fransa'daki mutlakiyetçi devlettir. Feodal güçler arasından birinin kral olarak hâkim konu-

* *Territorial state*: Sınırları belirlenmiş bir bölgede kurulu devlet. *-red.*

ma yükseldiği devletin merkezîleşme sürecinde oluşan Fransız mutlakiyeti birçok açıdan feodal kökünden kopmadı.

Bir kere, Fransız devletinin modernliğinin belirtisi olarak görülen bürokrasi, makamda oturanların koltuğunu bir çeşit özel mülkiyet olarak gördüğü bir memuriyet sistemiydi. Bu sistemde köylülerin ürettiği artığa vergi şeklinde el konuyordu; buna bir çeşit merkezîleşmiş feodal rant diyenler var. Zamanla makam mülkiyeti başka mülklerde olduğu gibi kanunen miras bırakılabilir, başkasına devredilebilir oldu. Bu gasp yöntemi, araçları bakımından ve kendini idame şekliyle kapitalist sömürüden çok farklıydı. İşgücünün üretkenliğini artırarak sömürüyü çoğaltmak yerine doğrudan üreticilere doğrudan baskı yaparak daha çok artık gasp etmeye dayanıyordu.

Öte yandan mutlakiyetçi devlet hiçbir zaman siyasal olarak oluşturulan diğer mülkiyet biçimlerinin yerini tam olarak almadı. Mutlakiyet hep daha parçalanmış biçimlerle, bölünmüş feodal egemenliğin kalıntılarıyla yan yana gerilim içinde devam etti. Soylular, kilise ve belediyeler eski askerî, siyasi ve adli özerk yetkilerine sımsıkı yapışmışlardı. Bunların gücü, devletin merkezîleşmesiyle zayıflayıp tasfiye olmaya yüz tuttuğunda ve artık parçalı egemenliğin bir öğesi olmaktan çıktığında bile sahipleri yetkilerini birer gelir kaynağı olarak hırsla koruyor, bazen bunları tekrar yürürlüğe koyup bazen de yenilerini uyduruyorlardı.

Beri yandan, merkezî devlet köylülerin ürettiği artığı kapmak için eski güç odaklarıyla rekabet halindeydi; potansiyel rakiplerine ekseriya makam vererek onları bünyesine alıyor, yani siyasal olarak oluşturulmuş bir mülkiyeti diğeriyle değişiyordu. Ama aristokratların imtiyazlarının ve belediyelerin yetkilerinin kalıntıları, sonuna kadar (merkezî monarşi gibi) Fransa'da mutlakiyet rejiminin öğeleri olarak kaldı. Siyasal olarak oluşturulmuş çeşitli mülkiyet biçimleri arasındaki gerilim de sürdü. Fransa'da "burjuva" devrimi olmasına oldu ama

mevcut İngiliz kapitalizminden gelen dışsal baskı olmasaydı bunun mutlaka kapitalizme "kendiliğinden" evrileceğinden emin olamayız.[2]

Avrupa'nın başka bölgelerinde mülkiyetin ve siyasi yapının parçalanmışlığı daha da belirgindi ve her yerde siyasal olarak oluşturulmuş parçalı mülkiyet biçimleri kapitalizme aykırı bir gasp tarzı teşkil ediyordu (merkezîleşmiş varyantı gibi). Bunlar hem devleti hem ekonomiyi parçalı hale getirmekte, kapitalist rekabet yürütmek yerine yerel belde pazarlarında malların dolaşımıyla eski ticari kâr kazanma usulleri uygulamaktaydılar. İç ticaretteki engellerle birlikte bunların tümü kapitalizme aykırı düşüyordu. Başka bir deyişle egemenliğin parsellenmiş haliyle piyasaların parçalanmış durumu aynı olayın iki yüzüydü; belirli mülkiyet ilişkilerine dayanıyordu.

KAPİTALİST İNGİLTERE'DE DEVLET

İngiltere'de kapitalizmin gelişmesi ile ulus devlet arasındaki ilişki kendine özgü bir şekilde dolaşıktı. İngiltere elbette egemen bir ülkesel devletin kurulduğu tek ülke değildi ama başlangıçta kapitalist bir sistemin oluştuğu tek ülkeydi. İngiltere'de kapitalizmin ortaya çıktığı süreçle birlikte, öteki Avrupa ulus devletlerine kıyasla çok daha kesin belirlenmiş ülkesel bir egemenlik gelişti. Kapitalizm ulus devleti doğurmadı, ulus devlet de kapitalizmi doğurmadı; ama kapitalizmi ortaya çıkaran, ekonomi alanı ile siyaset alanının ayrıştığı toplumsal dönüşümler ulus devleti de olgunlaştırdı.

İngiltere'de feodal dönemde parsellenme Avrupa'nın diğer ülkelerindeki boyutta olmamıştı. Ekonomide ve siyasi yapıda parçalanmışlık ilk kez burada tamamen aşıldı. Orta Çağ'da İngiltere'de "beysiz arazi olmaz" hukukunun işlediği, tamamen

2 Fransız Devrimi'nin kapitalist olmayan bir "burjuva" devrimi olduğu konusunda George Comninel, *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge* (Londra: Verso, 1987)'ye bakınız.

"feodal" görünen bir mülkiyet sistemi yürürlükteyken bile, beyliğin başka ülkelerdeki kadar özerk siyasi iktidarı yoktu; kraliyet aristokrat sınıfla rekabet etmekten ziyade onunla birlikte gelişti. Beyler arası çatışma elbette oluyordu. Ama kraliyet ile mülk sahibi sınıflar on yedinci yüzyılda İç Savaş'ta kapıştığında bu, siyasal olarak oluşturulan mülkiyetin farklı biçimleri arasında bir çatışma değildi, ya da rakip egemenlik odakları arasındaki bir mücadele de değildi; daha önceden merkezîleşmiş bir egemen devlete hâkim olmak için yürütülen bir çarpışmaydı. Zira hükümdar ile parlamento arasındaki dengeyi kral kendi lehine bozmaya girişerek eski "parlamento içinde taht"* ifadesiyle özetlenen geleneksel uzlaşmayı çiğnemişti.

İngiltere'nin kendine has feodal merkezîleşme süreci sonunda Avrupa'daki normdan daha birleşik bir hukuki ve siyasi düzen meydana geldi. Dolayısıyla, örneğin Fransa'da mutlakiyetçi merkezîleşme doruktayken bile hâlâ bölgesel meclisler vardı, oysa İngiltere'de uzun zamandır tek bir ulusal parlamento bulunuyordu. Fransa'da ta Devrim'e kadar yaklaşık 360 mahalli yasal mevzuat yürürlükteyken İngiltere'de daha birleşik bir ulusal hukuk sistemi vardı; özellikle kraliyet mahkemelerinde verilen hükümlerden oluşan "ortak hukuk", İngiliz devletinin gelişmesinde erken tarihlerden itibaren yeğlenerek başat hukuk sistemi haline gelmişti.

Bu siyasal ya da hukuki bir birleşme meselesinden ibaret değildi. Belirgin bir iktisadi birleşme ile sonuçlandı. Daha on yedinci yüzyılda, az çok ulusal bir ekonomi; Londra merkezli, bütünleşmiş, giderek rekabetçi bir ulusal piyasa meydana gelmişti.

Siyasi birliğin ve ekonomide birliğin kökeni aynıydı. İngiltere'de devletin merkezîleşmesi feodal iktisadi ve siyasi

---

* "*The Crown in Parliament*": Hükümdar, Lordlar Kamarası ve Avam Kamarası üçlüsünden oluşan İngiliz yasama organını betimleyen bir ifade. Türkçede "taht", Batı'daki *crown*, yani taç simgesine karşılıktır. *–red.*

erk birliğine dayanmıyordu. Burada devlet Fransa'daki gibi, Fransa'daki kadar memurlar için özel bir gelir kaynağı teşkil etmiyordu; devlet genelde siyasal düzlemde oluşturulan diğer mülkiyet biçimleriyle rekabet halinde de değildi. Aksine, devletin teşekkülü işbirliği üzerine kurulu bir projeydi: Siyasi ve iktisadi güç arasında; kraliyet devleti ile soylu egemen sınıf arasında; Avrupa'daki başka ülkelerden çok önce yaptırım tekeli kuran merkezî bir siyasi iktidar ile, Avrupa'daki başka ülkelere kıyasla daha çok temerküz etmiş özel toprak mülkiyetine yaslanan güç arasında bir tür işbölümü şeklindeydi.

Öyleyse, yaptırım gücü ile gasp gücü ayrışarak birbirini tamamlayan iki ayrı "alana" tahsis edilmişti; kapitalist sömürünün özgül niteliği bu iki alanın ayrılmasıdır. İngiliz toprak sahiplerinin giderek salt iktisadi sömürü yöntemlerine bel bağlamasına karşılık, devlet asayişi koruyor ve böylece mülkiyet sisteminin tümüyle yürürlüğünü sağlıyordu. Hem artık gasp edenlerin hem de üreticilerin piyasaya giderek bağımlandığı koşullarda toprak sahipleri köylülerden daha fazla artık koparmak için zorlama güçlerini artırmak yerine, mülklerin temerküzünden kaynaklanan salt iktisadi güçlerini kullanarak işgücünün üretkenliğini artırdılar; mülkiyet düzeninin bütünüyle korunması için de devletin yaptırım kudretine yaslandılar.

O halde İngiltere'de siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyetin zayıf olması, hem kapitalizmin ortaya çıkışında ve hem de gerçekten egemen birleşik bir ulusal devletin oluşumunda etken oldu. Ayrıca sınırları daha kesin belirlenmiş bir ülkesel devletin* oluşmasını sağladı. Kapitalizmde "siyasal" ve "iktisadi" olanın ayrışması nasıl ekonomi dışı güç sahibi rakip odaklar arasındaki nüfuz mücadelesine son verdiyse, devletin sınırlarını tespit ederek onu değişken kişisel mülklerin ve hanedan bağlarının belirsizliğinden de korudu.

s. 190'daki redaktör notuna bakınız. -*red.*

Özetle, kapitalizm ve ulus devlet arasındaki tarihî ilişkinin iki yönü vardı. Bir yandan bu devleti kapitalizm meydana getirmedi. "Modern" ülkesel devlet ve "modern" egemenlik kavramlarıyla birlikte "modern" devlet, kapitalizmle hiç ilgisi olmayan toplumsal ilişkilerden, egemenliğin parsellenmişliği ile kraliyetlerin merkezîleşmesi arasındaki gerilimden ortaya çıktı.[3] Öte yandan, güçlenmekte olan bir ulus devlet ortamında ortaya çıkan kapitalizm, o devletin tam oluşmasına yaradı; daha doğrusu İngiltere'de devletin özgül oluşumu ile kapitalizmin oluşumu aynı süreçti. Siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyetin kapitalist mülkiyete dönüşümü, aynı zamanda devletin de dönüşümü oldu. Bunları ayırmak mümkün değil.

Sınırları kesin saptanmış bir ülkede kesin egemen olan bu devletin tam gerçekleşmesi kapitalist mülkiyetin kapitalizm öncesi gasp usullerine son vermesiyle, yani kapitalist mülkiyetin hem bölüntülü egemenliğe hem de siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyetten ileri gelen parçalanmış "ekonomiye" son vermesiyle oldu. Ülkesel ulus devletin ortaya çıkması Avrupa'da genel bir devlet oluşum süreci içinde oldu; ama gerçekten egemen olan, sınırları belirlenmiş ülkesel devlet, ancak siyasi iktidarın ulusal ekonomiden ayrılıp onunla ittifak etmesiyle olgunlaşabildi.

KAPİTALİZM VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Kapitalizmi, ticaretin çoğalarak kritik bir kitleye ulaşmasının sonucu olarak görenler açısından İngiliz kapitalizminin gelişmesinde bir paradoks var. İngiltere elbette geniş bir ticaret

3 "Egemenlik" fikrini ve kapitalist olmayan toplumda ortaya çıkışını, *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay on Old Regimes and Modern States* (Londra: Verso, 1991) kitabımda, özellikle 3. Bölüm'de ele aldım. Hannes Lacher, *Historicising the Global: Capitalism, Territoriality and the International Relations of Modernity* (London School of Economics and Political Science, Eylül 2000) başlıklı önemli doktora tezinde "modern" ülkesel devletin kapitalist olmayan kökenini anlatmaktadır.

ağının içindeydi. Ama Avrupa'da erken modern dönemde uluslararası ticaret sisteminde yoğun faaliyeti olan başka ulus devletler de vardı; yoğun ticaret yapan Avrupa dışı uygarlıklar da vardı ki bunlardan bazısının ticaret ağları uzun zamandan beri Avrupalılarınkinden çok daha gelişmiş ve yaygındı. İngiltere'yi ayırt eden (ve özellikle kapitalist kılan), dış ticaret yapan bir ulus olarak öne çıkması veya dış ticareti yürütüşündeki bir özellik değildi. İngiltere'nin farkı, dışa doğru genişleyen bir ticari sistemdeki konumu değildi; aksine *içerideki* gelişmesiydi, *yurtiçi* ekonomisinin görülmedik büyümesiydi.

İngiltere'de ticaret sistemini diğerlerinden ayırt eden, bütünleşik büyük tek bir ulusal piyasa olmasıydı. Ülkede birbirine bağımlı bölgeler arasında bir işbölümü oluşmuş, tarım ile sanayi sektörleri arasında etkileşim giderek pekişmiş, sonuçta ülke bütün Britanya Adaları'nı* kucaklayan tek bir ekonomi halinde birleşmişti. İngiltere genişleyen bir uluslararası ticaret sisteminde diğer ülkelere karşı (askerî yöntemler de kullanarak) rekabet ederken, yurtiçinde yeni bir ticaret sistemi ortaya çıkmaktaydı ki çok geçmeden ülkeye uluslararası düzlemde de avantaj sağladı. Bu sistem yayılarak değil derinlemesine büyümesiyle, dolaşım alanında kazanılan kâra değil üretimde yaratılan artık değerin gaspına dayanmasıyla, ve tek bir piyasa içinde üretkenlik ve rekabet artışından sağlanan iktisadi büyümeye, özetle kapitalizme dayanmasıyla emsalsizdi.

Demek ki kapitalizm uluslararası bir ticaret sistemi içinde gelişmiş olsa da (onsuz gelişemezdi), yurtiçinde üretilmişti. Ama uzun süre ülke içinde kalmak kapitalizmin doğasına aykırıydı. Varlığını sürdürmesi sonsuz birikime bağlıydı; bu ihtiyaç, yeni ve farklı genişleme zorunları doğurdu. Zorunlar çeşitli düzeylerde işliyordu. En aşikâr olanı emperyalizm güdüsüydü. Avrupa'da başka devletler de büyük çapta emperya-

* Bugün İngiltere, Galler ve İskoçya'yı kapsayan Büyük Britanya adası, İrlanda adası ve mıntıkada başka küçük adalar. *-red.*

list politikalar uygulamaktaydı ama kapitalizm emperyalizmi dönüştürdü. Kapitalizmin yeni ihtiyaçları emperyalizmde yeni gerekler yarattı, kapitalist birikimin özgül ihtiyaçlarını karşılayan emperyalizmi Britanya kapitalizmi geliştirdi. Kapitalizm özellikle ekonomik zorunlar oluşturdu, piyasa zorunları dayattı; bunlar emperyalizme yeni imkânlar yarattı ki etkileri doğrudan siyasi tahakkümün çok ötesine uzanıyordu.

Kapitalizm Britanya'nın dışına başka ve daha karmaşık bir anlamda da yayıldı. Kapitalizmin, özellikle sanayi kapitalizminin üretkenlikte üstünlüğü, Britanya'ya öteki Avrupa devletlerine karşı ticaret rekabetinde yeni avantajlar vermekle kalmadı, onlara karşı savaşta da üstünlük sağladı. Bu sebeple on sekizinci yüzyılın sonlarında ve özellikle on dokuzuncu yüzyılda, Britanya'nın Avrupa'daki başlıca rakipleri, ekonomilerini bu yeni tehdide karşı koyabilecek şekilde geliştirme baskısına maruz kaldı. Devletler büyük oyunculara dönüştü. Bunun önde gelen örneği Almanya'dır; bu ülkeyi devlet güdümlü sanayileşmeye sevk eden, kapitalist güdülerden ziyade eskiden beri süren jeopolitik ve askerî kaygılardı.[4]

Bu örneklerde kapitalist gelişme güdüsü, İngiltere'de kapitalizmin gelişmesini içeriden iten mülkiyet ilişkilerine benzer ilişkilerden çıkmadı. Fransa ve Almanya gibi üretim güçlerinin yeterli bir düzeyde olduğu ülkelerde kapitalizm, başka bir ülkede mevcut bir kapitalist sistemden gelen dış baskıya tepkiyle gelişecekti. Hâlâ kapitalizm öncesi mantıkla işleyen devletler kapitalist gelişmenin başını çekebildi. Önemli olan husus bu sonradan gelişen kapitalizmlerde (ve daha da sonrakilerde) devletin birincil bir rol oynamasından ibaret değildi. Daha da çarpıcı olan, kapitalizm öncesi eski geleneksel devlet sisteminin ve eski ticaret ağlarının kapitalist zorunlar için bir aktarma kayışına dönüşmesiydi.

4 Bu konuda daha fazla bilgi için, *Pristine Culture* kitabıma, özellikle s. 102-5'e bakınız.

Böylece, Avrupa devletler sistemi kapitalizmin dışarıya doğru ilk yayılmasında mecra oldu. Ondan itibaren kapitalizm, Avrupa'nın dışına hem emperyalizm yoluyla hem de giderek iktisadi zorunlar aracıyla yayıldı. Devletlerin sömürgeleri tahakküm altına almaya giriştiği malum, fakat bunun dışında salt iktisadi hareket yasalarının işleyişinde bile devlet kaçınılmaz bir aracı olmaya devam etti.

Kapitalizm ilk olarak tek bir ülkede ortaya çıktı. Ondan sonra bir daha aynı şekilde ortaya çıkamazdı. Kapitalizmin hareket yasasının yayılmasının her aşamasında sonraki gelişme koşulları değişti; her yerel ortam değişme sürecini etkiledi. Ancak kapitalizm önce tek bir ulus devlette ortaya çıktı; ardından başka uluslar da ekonomik gelişmelerini düzenledi; ancak kapitalizm böyle yayılırken ulusal sınırları ortadan kaldırmadı, bilakis ulusal kapitalist düzenleri idame ederek ulusal ekonomileri ve ulus devletleri çoğalttı. Birbiriyle bağlantılı da olsa ayrı ulusal formasyonların eşitsiz gelişmesi kaçınılmazdı, bunların rekabet zorunlarına maruz kalmasıyla ulusal formasyonların devamlılığı fiilen garantilendi.

KAPİTALİZM VE ULUS DEVLET

Bugünkü dünya her zamankinden çok bir ulus devletler dünyası oldu ama sürekli olarak kapitalizmin küresel genişlemesiyle ulus devletle olan tarihsel bağını kopardığı söyleniyor. "Küreselleşmenin" ve ulusötesi güçlerin devleti ekarte ettiğine inandırılmaya çalışılıyoruz.

Sermayenin dünyaya yayıldığını kimse inkâr etmiyor ama daha önceki kapitalistlerin çıkarlarına kıyasla bugünkü "küresel" sermayenin ulus devleti daha az gereksediğine dair pek belirti yok. "Ulusal" sermaye kadar küresel sermaye de birikime elveren yerel koşulları sürdürmesi için ulus devletlere yaslanır; buna güvenerek dünya ekonomisinde hareket hattını belirler.

Öyleyse "küreselleşmenin" esas vasfının, ulus devletin çöküşü olmaktan ziyade sermayenin küresel erimi ile yerel-ulusal "ekonomi dışı" desteğe sürekli ihtiyacı arasındaki çelişkinin artması olduğunu; iktisadi yayılması ile siyasi kontrolü arasında artan kopukluk olduğunu söylemek daha doğru olur.

Bu çelişkiyi önceki toplumsal formasyonlara kıyasla kapitalizmde "ekonomik olan" ile "siyasal olan" arasındaki tarihsel ayrışmayı daha yakından inceleyerek anlayabiliriz. Kapitalizmden önce iktisadi ve siyasi güçlerin birliği, örneğin feodal beylikte beyin iktisadi gücünün, kişisel bağları, ittifakları ve ekonomi dışı gücünün yani askerî gücünün, siyasi hâkimiyetinin veya yargılama yetkisinin eriminin dışına çıkmadığı anlamına geliyordu. Aynı şekilde mutlakiyetçi devletin ya da kapitalizm öncesi imparatorlukların ekonomik gücü devletin ekonomi dışı nüfuz alanını aşamazdı.

Kapitalizmden başka sömürü sistemlerinde artığa el koyan sınıflar ya da devlet, üreticilerin artık emeğini doğrudan zorla gasp eder. Kapitalist sömürüde ise "iktisadi" gasp kudreti ile "ekonomi dışı" ya da "siyasi" yaptırım arasında bir işbölümü vardır. Ayrışmanın temeli ekonomide tüm faillerin, hem artık gasp edenlerin hem üreticilerin piyasaya bağımıdır; bu bağım doğrudan siyasi yaptırımdan apayrı iktisadi zorunlar üretir. Ayrışma ile iki farklı alan oluşur; her alanın kendi dinamikleri, kendi zamansallığı, mekânda kendi erimi vardır; ayrışma hem bir güç kaynağı hem de bir çelişki kaynağıdır.

Bir yandan, kapitalizmde iktisadi ve siyasi güç odakları arasındaki, ve iktisadi zorunlar ile siyasi yaptırım arasındaki özgül işbölümü kapitalizme mekânda yayılarak bütün dünyaya nüfuz etme yeteneği vermektedir. Sermaye iktisadi erimini genişletme *güdüsü* bakımından benzersiz olduğu gibi, bunu *yapabilmesinde* de benzersizdir. Sermayenin çoğalması kapitalistin üreticilerin ümüğüne sarılarak zorla gasp edebildiğiyle sınırlı değildir; sermaye birikimi kişisel tahakkümün mekânsal

alanı ile de sınırlı değildir. Sermaye, özgül iktisadi zorunlar (piyasa zorunları) sayesinde doğrudan zorlamanın sınırlarını aşabilmekte, devletin yetke alanının çok ötesine yayılabilmektedir. Bu, kapitalizmde hem ona has sınıfsal tahakküm biçimlerine hem de kendine özgü emperyalizm biçimlerine olanak vermektedir.

Öte yandan, kapitalist iktisadi zorunlar devletin doğrudan egemenlik ve hukuki yetke alanının çok ötesine erişebilmekle birlikte, buna olanak yaratan ayrışma giderilemez bir çelişkiye yol açmaktadır. Kapitalizmin ekonomik zorunları, birikimin koşullarını yaratmak, sürdürmek ve kapitalist mülkiyet sistemini idame etmek için daima ekonomi dışı kontrol ve yaptırım güçlerinin desteğine muhtaçtır. Bazı "siyasi" yetkilerin sermayeye aktarılması öteki yetkileri resmen ayrı bir siyasi "alanda" muhafaza etme ihtiyacını ortadan kaldıramaz; böylece iktisadi gasp gücü ile siyasi yaptırım gücü arasındaki ayrışma korunur. Salt iktisadi zorunlar doğrudan siyasi yaptırımın yerini tutamaz ve devletin desteği olmaksızın varlığını sürdüremez.

Aslında bazı açılardan kapitalizm toplumsal düzeninde, siyasal olarak inşa edilip hukukla tespit edilen istikrarı, intizamı ve ileriyi görebilmeyi başka toplumsal formasyonlardan daha çok gerekser. Bunlar, sermayenin varlığı ve kendini idame etmesi için gerekli koşullardır; bu koşulları kendi başına sağlayamaz; sermayeye içkin anarşik hareket yasaları bunları sürekli sarsar. Kapitalizm, toplumsal ilişkilerinde (sermaye ile işçi arasındaki ya da sermayeler arasında ilişkilerde) istikrar sağlamak için hukukta tanımlanıp siyasetle onaylanmış kurallara özellikle muhtaçtır. Her düzeyde ticari işlem, tutarlık ister: Sözleşmelerde olsun, parasal standartlarda olsun, mülk alışverişinde olsun işlemlerde güvenilir yaptırım olması gerekir. Sermayenin çoğalma kapasitesi korunacak ise kendi gasp gücünden ayrı olarak bu düzenin yürürlüğünü sağlayan yaptırma gücünün de var olması gerekir.

Kapitalist faaliyetler gelişmiş bir altyapı da ister; fakat sermayenin kâr maksimizasyon zorunu bunu sağlamaya elvermez. Ve son olarak piyasaya bağımlı bir sistemde (özellikle mülksüz çoğunluk için) geçinme olanaklarına erişme piyasanın belirsizliğine maruzdur; çoğunluğun çalışma araçlarına erişmesi bile kendi işgücünü satmasına bağlıdır. Ekonominin diğer toplumsal ilişkilerden "sökülüp koparıldığı" böyle bir sistemde, insanların işgücünü satamadığı zaman hayatta kalarak bir "yedek işçi ordusu" teşkil etmesi için devletin örgütlediği bir toplumsal iaşeye de ihtiyacı olur.

Bu, kapitalizmin ekonomi dışı koşullara, siyasi ve hukuki desteğe muhtaç olduğu anlamına gelir. Şimdiye kadar bu desteği sağlamakta kapitalizmin (nedensel olarak değilse bile tarihsel olarak) ilintili olduğu siyasi yapıdan yani bildik ulus devletten daha etkin bir araç keşfedilmedi. "Küresel" sermaye ne kadar kendine uygun düşen bir "küresel" devlet isterse istesin, sermaye birikimi için gereken günlük istikrar, düzenlilik ve öngörülebilirlik küresel ölçekte tasavvur edilemez.

Malum, şimdiye kadar görülmedik çapta, neredeyse küresel erimli bir askerî kuvvet mevcut. Kitabın bu baskısı basılırken dünya o ordunun yeni bir güç gösterisine tanık oluyor. Ne var ki ABD askerî gücünün daimi tehdidi "küresel" ekonominin işlerliğini sağlamakta ne kadar etkili olursa olsun, böyle bir askerî gücün doğası ve imkânları sermayenin günlük ihtiyaçlarıyla çelişir. Bombaları ne kadar "akıllı" olursa olsun, yüksek teknolojili bombardımanlar sermayenin günlük işlerinde gereksediği öngörülebilir istikrarlı toplumsal düzeni kurmakla ya da gelişmiş altyapıyı inşa etmekle bağdaşmaz.

Kapitalizmin iktisadi zorunları hiç görülmemiş ölçüde bütünleşmiş bir küresel düzen kurdu denebilir. Belki de ilk kez, küresel bir *toplum* denebilecek bir bütünleşme yarattığı söylenebilir. Ama çeşitli geniş toplumsal ağları ve ulusal ekonomileri birbirine bağlayan bu toplumsal sistem çok kendine özgü bir

şey. İnsanlık tarihinde kapitalizmin yarattığı toplumsal sistemle karşılaştırılabilecek başka bir örnek yok: Çok sayıda insanı ve toplumsal sınıfları karmaşık sımsıkı bir bağımlılık ağı birbirine bağlamaktadır; bunları birbirine bağlayan, kişisel ilişkiler ya da doğrudan siyasi tahakküm değildir; bunları birbirine bağlayan piyasaya bağımdır ve piyasanın dayattığı toplumsal ilişkiler ve süreçler ağıdır. Bu öznesiz toplumsal sistemde, kişisel bağlar ve doğrudan tahakküm alanının çok dışına benzersiz bir yayılma kapasitesi var. Ancak bu öznesiz devasa ağı sürdürmek için ulus devletin sağladığı türden sıkı bir toplumsal ve yasal denetim gerekmektedir. Çok sayıda yerel yaptırım ve yönetim merkezi olmaksızın, kapitalist iktisadi ilişkiler üzerine kurulu bir "küresel" toplumun sürmesini tasavvur etmek zor.

Bu basit haliyle küresel toplumun gelişmesi her halükârda kapitalist bütünleşmenin çok gerisindedir ve muhtemel gerisinde kalacak: Kapitalist bütünleşmede birçok ulus devletin nezaretinde kimi çok kimi az gelişmiş birçok ekonomi oluşmuştur; bunların toplumsal sistemleri birbirinden ayrı ve farklıdır. İleri kapitalist toplumların ulusal ekonomileri birbiriyle rekabet etmeye devam edecektir; öte yandan şu veya bu ülkeden yönetilen "küresel sermaye" eşitsiz gelişmeden, ulusal ekonomilerde toplumsal koşulların farklarından ve sömürülebilir ucuz işgücü rejimlerinin idamesinden kazanç sağlamaya devam edecektir. "Küreselleşmeyi" niteleyen zenginle yoksul arasında uçurumun derinleşmesini yaratan bunlardır.

Demek ki kapitalist ekonominin "ekonomi dışı" desteklere ihtiyacı azalmıyor; desteklerin mekânda erimi ise hiçbir zaman kapitalist ekonominin iktisadi menziline ulaşamıyor. Kapitalizmin ilk günlerinde İngiltere'de, yurt ekonomisinin ulusal siyasi rejimle az çok örtüştüğü devirde, sermayenin iktisadi erimi ile ulus devletin siyasi-idari alanı da az çok örtüşüyordu. Ama İngiltere'nin ulusal hâkimiyet sahası ve yurt ekonomisinin nüfuz alanı İngiliz ulus devletinin ve İngiliz kapitalizmi-

nin gelişmesinin çok erken bir evresinde genişlemeye başladı. Britanya Adaları'nın çok uluslu niteliği Tudor devletinin oluşumunda zaten önemli bir etkendi; İngiltere iktisadi zorunlarının etkisini siyasi-askerî egemenlik sınırlarının ötesine de yaymaya çalıştı; bu, sömürgeciliğinin ilk safhasıydı. O zamandan beri kapitalist gelişmenin tarihinde ulus devletler çoğaldı ama aynı zamanda sermayenin iktisadi erimi ile tek tek ulus devletlerin siyasi hâkimiyeti arasındaki mesafe arttı.

Küresel ekonomi ile ülkesel ulus devlet arasında uyumsuzluğun artması (çelişkili de olsa) hiçbir şekilde kapitalizmin mekânda parçalanmış bir siyasi-hukuki düzene ihtiyacının azaldığını işaret etmiyor. Aksine ihtiyacın sürmesi çelişki yaratıyor. Görünür gelecekte bu ihtiyacı ulus devlet veya benzer bir yapı karşılamaya devam edecek. Mevcut ulusal devletlere, bunların sınırlarına ya da varlıklarına en büyük tehdit sermayenin öznelerinden veya piyasanın öznesiz güçlerinden ziyade çeşitli muhalif güçlerden gelecek gibi görünüyor.

Aynı zamanda hem tahakküm eden devletlerde hem de bağımlı ekonomilerde küresel sermaye yerel devletlerin desteğine yaslanmaya devam ettiği sürece, devlet muhalefet etmenin esas alanı olacak ve küresel sermaye ile siyasi payandaları arasında mesafenin açılması direniş için yeni sahalar açacaktır.

9

MODERNİZM VE POSTMODERNİZM

Burjuva ile kapitalisti ve her ikisini de modernizm ile bir sayma âdeti kapitalizmi doğal hale getirmekte, kapitalizmin özgüllüğünü gizlemekte, hatta onu kavram olarak yok etmektedir. Bu alışkanlık günümüzde en radikal teorilerde bile sürmektedir. Şimdi madalyonun öteki yüzüne kısaca göz atalım. Mesele kapitalizmin tarihte özgül olmasından ibaret değil. Şayet "modernizmin" bazı özsel yönlerinin kapitalizmle pek bir ilgisi yoksa, kapitalizmi modernizm ile bir saymak kapitalist *olmayan* bir modernizmin özgüllüğünü de gizleyebilir.

KAPİTALİZM İLE MODERNİZMİ KARŞILAŞTIRMA: FRANSA VE İNGİLTERE

İnsanlar "modernizmden" ne anlarsa anlasın, modernitenin ister iyi ister kötü, ister hem iyi hem kötü olduğuna inansın; genellikle sosyolog Max Weber'in *rasyonelleşme* dediği süreç ile ilgisi olduğuna inanırlar. Rasyonelleşme, devletin bürokratik örgütlerinde rasyonelleşme, ekonominin sanayi kapitalizminde rasyonelleşmesi, eğitimin yayılmasıyla kültürün rasyonelleşmesi, batıl inançların gerileyip bilim ve teknolojinin ilerlemesidir. Rasyonelleşme süreci tipik olarak kökeni Aydınlama'ya kadar giden bazı fikrî ve kültürel örüntüler ile ilintilidir: Rasyonalizm ve rasyonel planlama saplantısı, "tü-

mel" dünya görüşlerine meyil, bilginin standartlaştırılması, evrenselcilik (evrensel doğrulara ve değerlere inanma) ve ilerlemenin tek bir doğrultuda olduğu inancı, özellikle akılda ve özgürlükte ilerlemeye inanç...

Aydınlanma genelde modernizmin ilerlemesinde en önemli dönüm noktası olarak veya büyük bir dönüm noktası olarak algılanır. Modernizmin kapitalizmle kaynaştırılması, modernizm teorilerinin Aydınlanma ile kapitalizm arasında bağlantı kurmasında göze çarpıyor. Aydınlanma'nın özelliklerinin kapitalizmin gelişmesiyle ilintili olduğu kabul edilir: Kapitalizm erken evresinde Aydınlanma'ya yol açmış ya da Aydınlanma'yı üreten "rasyonelliğin" ilerlemesi beraberinde kapitalizmi getirmiştir. Örneğin Weber, rasyonelliğin çeşitli anlamlarını (asli olan ile biçimsel ya da araçsal olan vb.) ayırt etmesiyle bilinir. Ne var ki tarihte rasyonelleşme sürecine ilişkin anlatısında aklın ve rasyonelliğin çeşitli anlamlarını *kaynaştırır*; öyle ki kapitalizmin araçsal rasyonelliği tanım gereği Aydınlanma'daki anlamıyla akılla ilişkilenir. Buna göre kapitalizm ne sonuçlar vermiş olursa olsun, Aydınlanma ilkelerinin en iyilerini (tüm keyfi iktidarlara direnmeyi; tüm insanların kurtuluş gayesini; fikrî, dinî, siyasi her türlü merciye karşı eleştirel duruşu) sağlayan süreç, kapitalist üretimi düzenleyen süreçle aynıdır.

Kapitalizm ile modernizmin kaynaştırılmasını çözmek için baştan Aydınlanma'yı kendi tarihsel ortamında incelemek gerekir. Aydınlanma projesi büyük ölçüde kapitalizm *öncesi* değil, apaçık kapitalist *olmayan* bir topluma aittir. Başka bir deyişle, Aydınlanma'nın birçok özelliğinin kökü kapitalist olmayan toplumsal mülkiyet ilişkilerindedir. Bu özellikler kapitalizme giden yolda geçici bir aşama teşkil eden bir toplumsal formasyona ait değildir, aksine feodalizmden çıkan almaşık bir toplumsal formasyona hastır. Özellikle Fransız Aydınlanması, Fransa'daki mutlakiyetçi devlete özgüdür.

On sekizinci yüzyılda Fransa'da mutlakiyetçi devlet sadece siyasal bir yapı değildi, egemen sınıfın önemli bir kısmı için iktisadi bir kaynak olarak da işledi. Bu anlamda, Aydınlanma'nın siyasi bağlamını olduğu kadar ekonomik ya da maddi bağlamını da teşkil ediyordu. Mutlakiyet devleti, ekonomi dışı yöntemlerle artık gasp etmenin merkezî aracıydı ve devlette mevki sahiplerine köylünün ürettiği artığa el koyma imkânı veren bir mülkiyet biçimiydi. Feodalizmin "parsellenmiş iktidarından" kalma ekonomi dışı başka ademimerkezî artık gasp etme yöntemleri de vardı. Artık gasp etmenin bu ekonomi dışı yöntemleri, *kapitalist* sömürünün *salt iktisadi* biçiminin doğrudan zıddıydı.

Şimdi on sekizinci yüzyılda, "modernizm projesinin" vatanı Fransa'nın büyük ölçüde bir köylü toplumu olduğunu, iç piyasasının sınırlı ve parçalı olduğunu hatırlayalım. Pazarları, piyasaları hâlâ kapitalist olmayan ilkelere göre işliyordu. İlkesi metalaşmış işgücünün artık değerine el koymak değildi, üretimde değer yaratmak da değildi, eskilerden kalma ticari kâr kazanma usulleriydi: Ucuza alıp pahalıya satarak yabancılaştırma yoluyla kâr kazanmaya dayanıyordu. Bu ilkeye göre yürütülen özellikle lüks mal ticaretiyle ve devlete levazım tedarikiyle büyük ticari servetler oluştu. Nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil eden köylüler, tüketici kitle piyasasının zıddıydı. Aydınlanma'nın (tabir caizse) asıl maddi kaynağı olarak görülen burjuvalara gelince, onlar kapitalist bir sınıf *değildi*. Hatta çoğu geleneksel tüccar sınıfından bile değildi. Aydınlanma'da ve ardından Fransız Devrimi'nde esas burjuva failler, öğrenimli meslek sahipleri, makam sahipleri ve aydınlardı. Bunların aristokratlarla kavgasının kapitalizmi feodalizmin prangalarından kurtarmakla pek bir ilgisi yoktu.

Öyleyse "modernizmin" ilkeleri nereden çıktı? Büyüyen yeni bir kapitalizmden mi çıktı? Feodal soylu sınıfa karşı mücadele eden, gözü yükseklerde bir kapitalist sınıfın mücadelesini

mi simgeliyordu? Hiç değilse, kapitalizm burjuva modernizm projesinin amaç dışı bir sonucudur diyemez miyiz? Yoksa o proje başka bir şey miydi?

Fransız burjuva sınıfının çıkarlarını düşünelim. Bunu mercek altına almak için bir yöntem Fransız Devrimi'ne bakmaktır; ekseriya devrimin Aydınlanma projesinin tamamlanıp sonuçlanması olduğu kabul edilir. Burjuvaların devrimde temel hedefleri neydi? Programlarının özü yurttaşlar arası eşitlik, imtiyazların kaldırılması ve memuriyete girişte kabiliyetin kıstas olması* talepleriydi. Bu, örneğin en yüksek kamu makamlarına atamada eşitlik demekti; oysaki eski rejimde bu makamları daha çok soylular ve zenginler tekelinde tutuyordu ve soylular bu mevkilerin kapılarını başkalarına tümden kapatmaya hazırlanıyordu. Bu talepler daha eşit bir vergilendirme sistemini de gerektiriyordu. Ayrıcalıklı tabakalar vergiden muafiyetlerine sımsıkı sarılmıştı; üçüncü tabaka, ayrıcalıklı tabakalar lehine işleyen bu orantısız dağılımda yükü artık taşımayacaktı. Bu şikâyetlerin hedefi aristokrat sınıf ve kiliseydi.

Burjuva çıkarları ideolojik olarak nasıl ifade ediliyordu? Evrensellik örneğini alalım. Evrensellik belirli ilkelerin tüm zamanlarda ve yerlerde tüm insanlık için geçerli olduğu kanaatidir. Evrenselliğin Batı'da uzun bir geçmişi var, ancak Fransız burjuva sınıfı için çok özel bir anlamı ve önemi vardı. Kısaca, burjuvalar ayrıcalığa, ayrıcalıklı tabakalara, soylu sınıfa ve kiliseye başkaldırırken soyluların sınıf menfaatçiliğine karşı evrenselliği ileri sürdüler. Burjuva sınıfı, soylulara karşı duruşunda genel yurttaşlık haklarını, yurttaşlar arası eşitliği ve "ulusu" öne sürdü. "Ulus", ayırımcı akrabalık-hısımlık, aşiret, köy, toplumsal konum, tabaka ve sınıf kimliklerini aşan kapsayıcı bir kavramdı.

---

* *"Careers open to talent"* Aslı Fransızca, "*La carrier est ouvérte aux talents*" ("Kariyer yolu yeteneklilere açıktır"). 19. yüzyıl başında Napolyon'un koyduğu, kamu görevine girişte liyakat ilkesi. *-red.*

Başka bir deyişle, *evrensellik*, özel hak anlamında imtiyaza karşıttır. Evrensellik imtiyaza ve haklarda ayırıma karşıydı. Geleneksel ayrıcalıklara saldırırken genel olarak örfe ve geleneğe saldırmak kolay oldu. Ve bu başkaldırı bir tarih kuramına dönüşüverdi; kuramda burjuva sınıfı ve organik aydınları geçmişle kopuşun önderi, aklın ve özgürlüğün öznesi, ilerlemenin öncüsü rolünü üstlendi.

Burjuvaların mutlakiyetçi devlete tavrına gelince, bu biraz müphemdi. Burjuva sınıfı bol gelirli devlet görevlerine zorlanmadan erişebildiği sürece, kraliyet devleti işine geliyordu; hatta daha sonra "burjuva devrimi" denilen olay mutlakiyetin merkezîleşme projesini tamamladı. Aslında burjuvaların geleneksel düzene karşı çıkışı mutlakiyetin kurallarını reddetmek şöyle dursun bunları bazı açılardan genişletti.

Evrensellik ilkesine dönelim. Kraliyet devleti daha on altıncı yüzyılda (ekseriya Üçüncü Kamara'nın, özellikle burjuvazinin desteğiyle) soyluların feodal haklarına karşı çıkmıştı. Kraliyet, karşı çıkışında, soyluların ve başka yetki sahiplerinin özel konumuna karşı evrenselliği temsil ettiğini iddia etmişti. Burjuvazi mutlakiyetin başka uygulamalarını da devralarak genişletti: Örneğin mutlakiyetçi devletin ve Richelieu ve Colbert gibi üst yöneticilerin takip ettiği rasyonel planlama ve standardizasyon projesini. Fransızcanın standartlaştırılması bile mutlakiyetçi devletin merkezîleşme ve "rasyonelleşme" projesinin bir unsuruydu; projenin klasik kültürel yansıması Versailles'daki tertipli peyzajlı bahçelerdi.[1]

Modernizme ve postmodernizme dair en önemli değerlendirmeleri yapanlardan Marshall Berman ve David Harvey gibi bilim insanları modern bilincin iki yönünü vurgular (bunun geçmişi Aydınlanma'ya uzanır). Berman ve Harvey'e göre iki-

1 *Kapitalizmin Arkaik Kültürü: Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme* kitabımda Fransız mutlakiyetinin bu kültürel ve fikrî yansımalarına dair daha fazla bilgi var.

li duyarlık, evrenselliği ve daimiliği; geçicilik, rastlantısallık, parçalanma ile birlikte algılar. Dediklerinden çıkan, evrenselliğe ve mutlak doğruya kafa yorma, baştan itibaren modern yaşamda gelip geçici, değişken, sürekli devingen yaşantıya anlam verme çabasıdır; bu modern yaşamı da kapitalizmle ilişkilendiriyorlar.

Berman, o duyarlığın ilk ifadelerine örnek olarak Rousseau'nun *Julie, ou la Nouvelle Héloïse* (1761) romanından bazı alıntılar aktarır (Rousseau'yu "modernizmin ilk evresindeki modern sözcülerin baş örneği" diye vasıflandırır).[2] En etkili kısım Rousseau'nun romanında, St. Preux'nün Paris'e vardığında izlenimlerini yazdığı bir mektuptur. Berman'ın bunda gördüğü, sürekli hareketin, değişimin ve çeşitliliğin yarattığı huzursuzluk ve belirsizlikle beraber, modernist bakışla yeni olanakları sezmesidir. Bu, Berman'ın kapitalizmin erken evresiyle ilişkilendirdiği bir deneyimdir.

Ama St. Preux'nün sözlerinde ya da Berman'ın modern yaşam "girdabına" ilişkin kendi anlatısında başka bir şey de görebiliriz. Bu anlatılarda gördüğümüz, modern *kapitalizm* deneyiminden ziyade ta eski zamanlardan beri *kentin* yarattığı korku ve cazibedir. Rousseau'nun St. Preux'sünün ve bizzat Marshall Berman'ın "modern yaşam" deneyimine ilişkin söylediklerinin çoğunu İlk Çağ'da İtalya'nın kırsalından Roma kentine gelen biri de söyleyebilirdi. Rousseau'nun ve diğer Avrupalı yazarların bu "modernlik deneyimi" üzerine işlediği konuların, tipik olarak, çok kentleşmiş toplumlarda değil, aksine büyük çoğunluğunu hâlâ kırsal nüfusun oluşturduğu toplumlarda dile getirilmesi tesadüf olmasa gerek.

Her halükârda on sekizinci yüzyılda Fransız burjuvazisinin ideolojisinin kapitalizmle pek ilgisi yoktu. İdeolojisi daha ziyade *kapitalist olmayan* gasp yöntemleri etrafında mücadeleler,

2 Marshall Berman, *All That is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity* [*Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*] (Londra: Verso, 1982), s. 17.

ekonomi dışı sömürü yetkileri üzerine çatışmalarla ilgiliydi. Aydınlanma'yı basit bir sınıf ideolojisine indirgemeye gerek yok. Nitekim Aydınlanma'nın en büyük şahsiyetleri arasında aristokratlar da vardı, Condorcet gibileri. Önemli olan, o somut tarihsel şartlarda, besbelli kapitalizm olmayan koşullarda, burjuva sınıf ideolojisinin sadece burjuvazinin kurtuluşunu değil, bütün insanlığı kurtarıp azat edecek büyük bir tasavvur içermesiydi. Bazı sınırları olmasına rağmen evrensel özgürleşmeyi hedefliyordu ki çok daha demokrat ve devrimci güçlerin bunu benimsemesinin nedeni de buydu.

Fransa'yı İngiltere ile karşılaştırırsak karmaşıklığı anlayabiliriz. Hatırlayalım, İngiltere'de on sekizinci yüzyılda tarım kapitalizmi doruğundayken kent nüfusu artmakta olup Fransa'ya kıyasla toplam nüfusun çok daha büyük bir oranını oluşturuyordu. Küçük çiftçilerin ektiği araziler ellerinden kâh zorla kâh iktisadi baskıyla alınıyordu. Londra Avrupa'daki en büyük kentti. Yurtiçi piyasa başka ülkelerdekinden çok daha bütünleşmişti ve rekabet çok daha yoğundu; dünyadaki ilk ulusal piyasaydı. Ucuz gündelik malların, özellikle gıda ve tekstil ürünlerinin satıldığı tüketici kitle piyasası oluşmaya başlamıştı. İşgücü giderek proleterleşiyordu. İngiltere'nin tarımı esas itibarıyla kapitalist kurallara göre işliyordu. Soylular iyice kapitalist tarıma ve yeni biçimiyle ticarete girişmişti. Ve İngiltere sanayi kapitalizmini yaratma sürecindeydi.

O dönemde, İngiliz kapitalizmi kültüre ve ideolojiye nasıl yansıdı?[3] Yansıması Descartes'çı rasyonalizm değildi, rasyonel planlama da değildi; klasik ekonomi politiğin "görünmez eli" ve Britanyalıların deneycilik felsefesiydi. Versailles'ın tertipli peyzajlı bahçeleri değil; intizamsız, el değmemiş görünümlü "doğal" bahçelerdi. Başından kapitalizmin ortaya çıkışını destekleyen İngiliz devleti bile Fransız mutlakiyetinin bürokrasisi

3 İngiliz kapitalizminin kültürü ile Fransız mutlakiyet kültürü arasındaki bu tezata ilişkin daha fazla bilgi için *Pristine Culture* kitabıma bakınız.

kadar (Weber'in tanımıyla) "rasyonel" değildi; ortak hukuka dayanan* İngiliz hukuk sistemi hâlâ, Fransız Devrimi'nden sonra kabul edilen Napolyon yasalarından ve Avrupa kıtasında Roma hukukuna dayanan diğer sistemlerden daha az "rasyonel"dir.

İngilizler genel Avrupa Aydınlanması'nda hiç rol oynamadı değil elbette. Örneğin İngiliz düşünürlerin Aydınlanma'nın eleştirel yaklaşımına katkı yaptığı malum. Ve Avrupa'daki diğer ülkelerdeki gibi İngiltere'de de bilime teknolojiye ilgi vardı. Fransız Aydınlanması'nın Bacon, Locke ve Newton'dan çok yararlandığı da malum. Ancak İngiltere'yi diğer Avrupalı kültürlerden ayıran karakteristik ideoloji her şeyden önce "ıslah" ideolojisiydi: Bunda kastedilen, Aydınlanma'daki gibi *insanlığın* durumunu iyileştirmek değil, *mülkleri* ıslah etmekti; kâr etiği ve hatta kâr bilimiydi, işgücü üretkenliğini artırma azmiydi, mübadele değeri üretmekti, çitleme ve insanları araziden atma uygulamalarıydı.

Bu ideolojinin, özellikle tarımsal ıslah fikrinin ve İngiltere'deki ıslahla ilgili literatürün on sekizinci yüzyılda Fransa'da görülmemesi dikkat çekici. On sekizinci yüzyılda Fransa'da tarım yapan esas itibarıyla köylülerdi, toprak sahiplerinde de rantiye zihniyeti devam ediyordu, genel olarak burjuva sınıf da o kafadaydı. (Fizyokratlar istisnadır ama kaideyi bozmaz. Bu Fransız ekonomi politikçilerinin gözünde İngiliz tarımı öykülenilecek bir örnekti.)[4]

Yıkıcı bir "modernizmin" kaynağını, sözgelimi ekolojik bozulma ve bunun fennî, teknolojik çözümlerle giderilebileceği ideolojisinin kaynağını aramak istersek Aydınlanma'dan ziyade "ıslah" projesine, tüm insani değerlerin verime ve kâra tabi

---

* s. 179'daki ikinci redaktör notuna bakınız. *-red.*

4 Tarım kapitalizmi dönemindeki fizyokratlara ilişkin bir değerlendirme için, David McNally, *Political Economy and the Rise of Capitalism* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1988)'e bakınız.

kılınmasına bakabiliriz. Deli dana hastalığı kepazeliğinin "ıslahın" anavatanı Britanya'da patlak vermesi rastlantı mıdır? Ya da Britanya'nın daha yakınlarda, birçoklarının entansif tarıma ve pazarlama uygulamalarına hamlettiği en büyük şap salgınına maruz kalması tesadüf müdür?

POSTMODERNİZM

"Aydınlanma projesi" denilen olaya saldırmak artık harcıâlem oldu. Daha önce zikrettiğimiz Aydınlanma değerlerinin, "dünya savaşları ve emperyalizmden ekolojik tahribata dek insanlığın başına [yirminci] yüzyıl boyunca bela olan felaketlerin kaynağı" olduğu iddia edilmektedir (ve bu da nispeten hafif suçlamalardandır).[5] Burada son saçmalamaların üzerine gitmeye gerek yok. Geçmişte Aydınlanma'ya yönelik eleştiriler onun iki yönünü, akıl ve ilerleme ilkelerinden kaynaklanan iyiliklerini de kötülüklerini de teslim ediyordu. Şimdiki eleştiriler bu makul değerlendirmelerin çok dışına çıkmaktadır. Önemli olan husus şu: Aydınlanma projesinde iyi olan her şeyi, özellikle insanlığın evrensel kurtuluş ve özgürleşme ilkesini terk etmemiz; kapitalizme isnat edilmesi gereken tahribatın kabahatini bu değerlere yüklememiz isteniyor. Onun için şimdiki durumumuzda esas itibarıyla "modernlik projesinden" değil, kapitalizmden ileri gelen sorunlardan Aydınlanma projesini ayırt etmemiz için fikrî ve siyasal pek çok neden var.

Modernizm kavramının yaygın kullanımında, kapitalizme özgü olan toplumsal ve kültürel özellikler ile kapitalizme özgü olmayanlar arasındaki bazı önemli farklar gözden kayboluyor. Kavram, *burjuvayı kapitalist* ile bir saymaya meyletmiyor; böylelikle kapitalizmi, mevcut eğilimlerin (hatta doğa yasalarının) fırsat bulduğu yerde ve zamanda ortaya çıkardığı

5 Roger Burbach, "For a Zapatista-Style Postmodernist Perspective", *Monthly Review*, 47 (Mart 1996), s. 37.

bir olay kabul eden standart tarih görüşüne dahil oluyor. İlk mübadele şekillerinden modern sanayi kapitalizmine uzanan evrim sürecinde, bu kısıtlanmış iktisadi güçler ve burjuva iktisadi rasyonelliği geleneksel sınırlamalardan kurtulduğunda modernlik başlar. Böylece *modernizm*, *burjuva toplumuna*, o da *kapitalizme* eşittir.

Son zamanlarda modernizm kavramına postmodernizm fikri eklendi.* Postmodern çağ çeşitli şekillerde, ama daima modernizme atıfla betimleniyor. Postmodernizm genelde kapitalizmin ("enformasyon çağı", "yalın üretim", "esnek birikim", "örgütsüzleşmiş kapitalizm", "tüketimcilik" gibi) belirli iktisadi ve teknolojik özellikler taşıyan bir evresini simgeliyor. Ama "postmodernizm" terimi aynı zamanda belli kültürel oluşumları ifade ediyor ki bunların özelliği Aydınlanma projesine karşı çıkmalarıdır.

Söylendiğine göre postmodernizm, modernizm kültürünün ve "modernizm projesiyle" bağlantılı düşünme tarzının yerine geçmiş. Bu anlatılara göre modernizm projesi on sekizinci yüzyılda başlamış, en azından Aydınlanma'da tam ortaya çıkmış; on dokuzuncu yüzyılda olgunlaşmıştır. Bunlara göre, "Aydınlanma projesi" denilen olay, akılcılığı, teknolojik çözümlere inancı, bilginin ve üretimin standartlaşmasını, ilerlemeye ve evrensel mutlak doğrulara inancı temsil ediyor. Postmodernizm bu projeye karşı çıkış olarak anlaşılıyor. Ancak postmodernizmin "modernizmden" de kaynaklandığı görülebilir; bu, yirminci yüzyılda "modernist" kültürel oluşumlardaki kuşkuculukta ve belirsizliği, değişimi ve olumsallığı vurgulamasında görülebilir. Bu niteliklerin Aydınlanma'da da bulunduğu söylenebilir. Postmodernizm dünyayı esas itibarıyla parçalanmış ve belirsiz olarak görür; bütünsel kavramlarla

* İngilizcede isimlere ulanan "post" ön eki "-den sonra" anlamına gelmektedir. Postmodernizm "modernizmden sonraki" anlamına gelir. *-red.*

kurulan savları, bütün "üst anlatıları", dünyaya ve tarihe dair tüm kapsayıcı evrensel teorileri reddeder. Tüm evrensel siyasi projeleri, hatta evrensel kurtuluş projelerini de reddeder. Başka bir deyişle, çeşitli somut zulümlere karşı çok özgül mücadelelerin ötesine geçen, *insanlığın* genel kurtuluşunu amaçlayan projeleri reddeder.

Bazı postmodernist kuramlar çok aydınlatıcıdır, çağdaş kapitalizmdeki ve özellikle kültürel oluşumlarındaki birçok şeyi açıklar.[6] Ama kavramın bizzat kendisi, özünde, bildik anlamıyla "modernizmin" bir yansımasıdır; ondaki sorunlu varsayımlardan birçoğu bunda da vardır. Modernizm, kapitalist toplumlar ile kapitalist olmayan toplumlar arasındaki büyük farkı *tanımayan*, kapitalizmin işleyiş yasalarını evrensel tarih yasaları olarak kabul eden, kapitalist ve kapitalist olmayan çeşitli çok farklı tarihsel gelişmeleri aynı kategoride değerlendiren bir tarih görüşüdür. Postmodernizm fikri, en kötü haliyle, kapitalizmi tarihsel olarak görünmez kılan ya da en azından onu doğallaştıran bir modernizm anlayışından türemiştir.

Fakat modernizmi *eleştirmek* de sonuçta kapitalizmi doğallaştırabilir, buna da dikkat etmek lazım. Bu etki günümüzün postmodernist modasından çok önce, örneğin Weber'in sosyolojik teorilerinde, özellikle rasyonalizasyon teorisinde görülebilir. Weber'e göre rasyonalizasyon süreci (Aydınlanma'da aklın ve özgürlüğün ilerlemesi) insanlığı geleneğin kısıtlamalarından kurtarmıştı. Ama rasyonalizasyon aynı zamanda yeni bir boyunduruk, modern örgütsel oluşumların "demir kafesini" üretip gizlemişti.

Elbette "modernizmin" iki yönünü görmek gerektiği öne sürülebilir. Bir yanda modernizmin simgelediği öne sürülen ilerlemeler lehinde birçok şey söylenebilir; aynı zamanda on-

6 Örneğin, David Harvey, *The Condition of Postmodernity* (Oxford ve Cambridge, Mass.: Blackwell, 1989)'a ve Fredric Jameson, *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism* (Londra: Verso, 1991)'e bakınız.

daki üretme kapasitesine, teknolojilere, örgütsel oluşumlara, hatta evrensel değerlerine içkin yıkıcı potansiyel hakkında da çok şey söylenebilir. Ama Weber'inki gibi savlarda başka şeyler de var. Bürokratik tahakküm gibi, kapitalizm de aklın, özgürlüğün uzun dönemde ilerlemesinin doğal devamından ibarettir. Dikkat edilirse Weber'de, kapitalizme yönelik postmodern ikirciğe çok benzer bir tutum var; postmodernizm kapitalizmden yakınırken yüceltmekten de uzak değil.

Sonuçta modernizmde *burjuva*, *kapitalist* ile özdeştir; Aydınlanma'nın rasyonalizmi kapitalizmin iktisadi akılcılığından ayırt edilemez. Postmodernizm de bu modernizmi izliyor. Bu benzerlikler ister istemez kapitalizmin kökenine ilişkin bazı bildik varsayımlar içeriyor; özellikle, kapitalizmin burjuva akılcılığında önceden mevcut olup, azat edilme anını beklediği varsayımını. Postmodernist düşünce dikkatimizi *kapitalizmdeki* tarihsel dönüşümlere çekiyor ama bunu, kapitalist olan ve olmayan toplumlar *arasındaki* dönüşümlere perde çekerek yapıyor. Kapitalizmin özgüllüğü yine tarihin sürekli akışında kayboluyor ve kapitalist sistem ebediyen yükselen burjuva sınıfının kaçınılmaz ilerleyişi olarak doğallaştırılıyor.

SONUÇ

Bu kitabın konusu kapitalizmin kökeniydi. Kökenini incelememizden özüne dair ne anlıyoruz?

Bir kere, kapitalizmin, insan doğasının ya da toplumda çok eskilerden gelen "takas ve mübadele etme" eğiliminin kaçınılmaz doğal bir sonucu olmadığını hatırlatıyor. Kapitalizm, yakın geçmişte belirli bir bölgede oluşmuş özgül tarihsel koşulların ürünüdür. Kapitalizmin genişleme güdüsü sonucu bugün dünyaya yayılmıştır. Ancak yayılması, onun insan doğasına ya da bir tarih ötesi yasaya uygunluğunun sonucu değildir; genişlemesi de "Batı'nın" ırksal ya da kültürel üstünlüğünün sonucu değil. Yayılması, kapitalizmin özgül tarihsel iç hareket yasalarının, benzersiz sürekli genişleme yeteneğinin ve benzeri olmayan yayılma ihtiyacının sonucudur. Hareket yasalarının işlemeye başlaması büyük toplumsal kargaşalarla, dönüşümlerle oldu. Hareket yasalarının işlemesi, insanın doğa ile metabolizmasının değişmesini, hayati temel ihtiyaçların temininde bir dönüşümü gerektirdi.

İkinci olarak, kapitalizm, başından itibaren çelişkilerle yüklü bir güçtü. En azından, kapitalist sistemin sürekli büyüme yeteneği ve büyüme ihtiyacı ekonominin muntazam aralıklarla durgunlaşıp daralmasına engel olamamaktadır. Aksine, sistemin gelişmesini sağlayan mekanizma onu ister istemez iktisadi istikrarsızlığa açık hale getirmektedir. İstikrarsızlığı kontrol altına almak ya da en azından tahribatını telafi etmek için sürekli "ekonomi dışı" müdahaleler gerekmektedir.

Ama sistemin çelişkilerinin, kestirilemeyen ekonomik çevrimlerin ötesinde başka birçok etkisi var. İngiltere'de tarım kapitalizminin en belirgin etkilerine bakmak yeter: Erken modern çağda İngiltere'de tarihte görülmemiş bir maddi refahın koşulları oluştu, ancak o koşulların gerçekleşmesinin bedeli çok sayıda insanın topraktan koparılması, geniş çapta mülk gaspı ve yoğun sömürü oldu. Ayrıca bu yeni koşullar, yeni piyasalar, işgücü ve kaynaklar peşinde sömürgeci yayılmanın ve emperyalizmin daha etkili yeni biçimlerinin temellerini, tohumlarını attı.

Sonra, "ıslahın" sonuçları ortada: Üretkenlik sayesinde büyük bir nüfus besleme kabiliyeti ile, kâr amacına tüm başka kaygılara nispetle öncelik verilmesi arasındaki tezat. Bunun verdiği neticelerden biri, doyurulmaları mümkün olmasına rağmen insanların sık sık açlıktan ölmeye terk edilmesidir. Genelde kapitalizmin üretim kapasitesi ile sağladığı yaşam kalitesi arasında büyük bir uyumsuzluk var. İlk anlamıyla "ıslahta", üretim kârdan ayrılmaz. Bu "ıslah" etiği sömürüye, yoksulluğa, evsiz barksız kalmaya yol açan bir etiktir.

Kâr maksadıyla üretkenlik etiğinin sonuçlarından biri de toprakların sorumsuz kullanılması ve çevre tahribatıdır. Bunu yakın geçmişte tarım sektöründe acıklı skandallarda gördük. Kapitalizm insan yaşamının can damarında doğdu, yaşamak için gerekli olan doğayla etkileşimde ortaya çıktı. Tarım kapitalizmi bu etkileşimi dönüştürünce, hayatta kalmanın gereklerinin kâr kazanma gereklerine tabi olduğu bu sistemdeki saklı yıkıcı dürtüler açığa çıktı. Başka bir deyişle, kapitalizmin kökeni, kapitalizmin temel sırrını ifşa etti.

Kapitalist zorunlar tüm dünyaya yayıldığında, doğduğu ülkede baştan itibaren yarattığı etkiler devam etti: İnsanların ektiği topraktan koparılması, örfi mülkiyet haklarının tasfiye edilmesi, piyasa zorunlarının dayatılması ve çevrenin tahrip edilmesi. Bu süreçler, sömürgen ve sömürülen sınıflar arasın-

daki ilişkilerden emperyalist ve bağımlı ülkeler arasındaki ilişkilere kadar uzandı.

Ne var ki kapitalizmin yıkıcı etkilerinin sürmesine karşılık, olumlu etkileri baştan itibaren o kadar istikrarla sürmedi. Kapitalizm bir ülkede kök salıp zorunlarını Avrupa'nın kalanına ve zamanla tüm dünyaya dayattığında, diğer yerlerdeki gelişmesinin, doğduğu ülkedeki rotayı izlemesi artık mümkün değildi. Bir kapitalist toplumun varolması, ondan itibaren diğerlerinin tümünü dönüştürdü; ardından kapitalist zorunların yayılması iktisadi gelişme koşullarını devamlı değiştirdi.

İngiliz tarım kapitalizmi deneyiminden çıkarılacak daha genel bir ders daha var. Piyasa zorunları toplumun devam koşullarını belirleyince, hem artığa el koyanlar hem de (üretim araçları ister elinde ister mülkiyetinde olsun) üreticiler, yani ekonomideki tüm failler rekabet etme, verimi artırma, sermaye biriktirme ve işçiyi iyice sömürme gereğine tabi olur.

Nitekim artık gasp edenler ile üreticilerin ayrışmamış olması bile bu baskıdan korumaz. Piyasa ekonomide bir "disiplin" ya da "düzenleyici" olduğunda, iktisadi failler hayatını sürdürebilmek için piyasaya bağlandığında, üretim araçlarına birey olarak ya da ortaklaşa sahip olan işçiler dahi piyasa zorunlarına uymaya, rekabet ederek birikim yapmaya, "rekabet gücü olmayan" işletmeleri ve onların işçilerini batırmaya ve kendi kendilerini sömürmeye mecbur kalır. Hem tarım kapitalizmi tarihi hem de sonrasında olanlar, piyasa zorunları ekonominin işleyişini ve toplumun idame şartlarını düzenlediğinde, sömürüden kurtuluş olmadığını açıkça gösteriyor. Başka bir ifadeyle "piyasa sosyalizmi" şöyle dursun, gerçekten "sosyal" ya da demokratik bir piyasa diye bir şey de olamaz.

Komünizmin yıkılması şimdi çok gerilerde kalmış olsa da, Sovyetler Birliği'ndeki ve Doğu Avrupa'daki idealist demokratların Batılı solcuların piyasaya ilişkin uyarılarına tepkilerini gayet iyi hatırlıyorum. (O tarihlerde Batı'da hâlâ piyasaya karşıt

bir sol var gibiydi ve o sol ile eski komünist ülkelerdeki ilerici güçler arasında hâlâ bir diyalog olanağı vardı.) İnsanlar, piyasa sadece çok çeşitli tüketim mallarının muazzam miktarlarda satıldığı mağazalardan ibaret değildir; işsizliğe, yoksulluğa, çevre tahribatına, kamu hizmetlerinde ve kültürde gerilemeye de yol açar diye uyardıklarında, cevap, "Elbette, ama piyasadan bizim kastettiğimiz o değil," oluyordu. Kendini dengeleyen piyasadan canlarının istediğini seçip alabilecekleri kanısındalardı. Bunlara göre piyasa, ekonomide insanların istekleri ile üretim arasında uyum sağlayan, rasyonalite getiren bir düzenleyici olmaktan ibaret kalabilirdi. Piyasa, tüketiciler ile üreticiler arasında bir işaret, bir bilgi kaynağı, bir iletişim mecrası olarak işleyebilir; yararsız ya da verimsiz işletmelerin kendine çekidüzen vermesini, olmazsa saf dışı edilmesini sağlayabilirdi. Nahoş yönlerini de ekarte ediverirdik.

Kuşkusuz bütün bunlar şimdi pek çok Rus'a ve Doğu Avrupalıya, o sıralarda bazı Batılı Marksistlere göründüğü kadar naif geliyordur. İşin tuhafı, bugün de Batı solunda birçokları piyasanın ekonomik düzenleyici olarak hayırlı disiplinlerinden ve yıkıcı etkilerinden istenen öğeleri seçip almanın mümkün olduğunu sanmaya eğilimli. Kendi içinde çelişen "piyasa sosyalizmi" kavramını ya da (daha az ütopik olsa da) piyasanın yaptığı tahribatın devlet müdahaleleriyle ve sosyal hakların artırılmasıyla kontrol edileceği "sosyal piyasa" kavramını başka şekilde izah etmek zor.

Sosyal piyasanın kontrolsüz serbest piyasa kapitalizminden daha iyi olmadığını iddia etmiyorum. Piyasa ile ilişkili bazı kurumların, uygulamaların sosyalist bir ekonomiye uyarlanamayacağını da söylemiyorum. Ama piyasanın iktisadi bir disiplin olarak işlemesi için gerekli vazgeçilmez bir koşul var: Asıl üreticilerin piyasaya bağımlı olması. Bu bağımın en aşırı biçimi işgücünün metalaşmasıdır, ki piyasanın "sosyalleşmesini" ve insanileşmesini kesin bir setle sınırlar. İşte piyasanın disiplin

olarak işlemesi için gerekli bu koşulla ve neticeleriyle yüzleşmekten kaçınamayız.[1]

Kimse kapitalizmin tarihte benzeri görülmedik maddi ilerlemeler sağladığını inkâr etmez. Ama günümüzde piyasa zorunları altında sermayenin, büyük kitlelerinin yaşadığı koşulları kötüleştirmeden ve tüm dünyada çevreyi bozmadan artamayacağı artık iyice meydana çıktı. Kapitalizmin yıkıcı etkilerinin maddi kazanımlarını aştığı noktaya geldik. Bugün kapitalist yola koyulan "gelişmekte olan" ekonomilerden hiçbirinin, örneğin İngiltere'nin yaşadığı çelişkili gelişmeyi bile başarması mümkün değildir. Gelişmiş kapitalist ekonomiler rekabet, birikim ve sömürü baskısını dayattıkça ve kapitalist rekabetin yol açtığı kaçınılmaz üretim fazlası buhranları çıktıkça, kapitalist ilkelere uyarak maddi refaha erme girişimlerinin insanların çoğuna maddi yarardan çok, kapitalist çelişkinin olumsuz yanını, yani mal mülk yitimini ve yıkım getireceği görünüyor.

Kapitalizmin yarattığı maddi kapasite ile sağlayabildiği yaşam kalitesi arasındaki uyumsuzluk artmaktadır. Bu durum zengin ile fakir arasında derinleşen uçurumda görülmekle kalmıyor, örneğin kapitalist piyasanın en serbest işlediği ABD ve İngiltere gibi ülkelerde kamu hizmetlerinin bozulmasında da açıkça görülüyor. Doğrudur, Kıta Avrupası'nda bazı bölgelerde kamu hizmetleri daha iyi, hatta kent ortamları da ekseriya daha hoş. Ama bu avantajları yitirme ihtimali artıyor; zaten bunlar kapitalizmin mantığının eseri olmaktan çok mutlakiyetin ya da kapitalizmden önceki kentsoylu kültürlerin mirası.[2]

---

1 David McNally, *Against the Market* (Londra: Verso, 1993), piyasayı ve piyasanın işgücünün metalaşmasına dayanmasını eleştirir. Özellikle 6. Bölüm'e bakınız.

2 Özellikle Kıta Avrupası'ndaki kent ortamında bu kentsoylu ya da "burjuva" kültür mirası üzerine daha fazla bilgi için, *The Pristine Culture of Capitalism: A Historical Essay on Old Regimes and Modern States* (Londra: Verso, 1991) kitabıma bakın.

Kapitalizm sürdürülebilir gelişme sağlayamaz. Çünkü kapitalizm dünyada mevcut kaynakları sonuna kadar zorlayan teknolojik gelişmeler teşvik etmektedir ve kapitalist üretimde amaç kullanım değeri değil, değişim değeridir; insan değil, kârdır. Bu nedenle, bir taraftan muazzam miktarda israfa yol açıp atık üretilmekte, diğer taraftan ucuz konut gibi temel ihtiyaçlar yeterince karşılanamamaktadır. Elbette kapitalizm, enerji tasarruf eden teknolojiler üretebilir hatta bunlardan kazanç da sağlayabilir ama kapitalizme içkin mantık bunların sürdürülebilir kullanımını sistematik olarak engellemektedir. Nasıl ki kârın ve sermaye biriktirmenin gereği olarak üretim kaçınılmaz şekilde tüketimi ve kullanım sınırını aşıyorsa, yine kârın ve sermaye biriktirmenin gereği olarak, üretilenler kullanım olanakları tam değerlendirilmeden çok önce imha ediliyor. Kapitalizm kaynakların verimli kullanılması için ne yaparsa yapsın, kendi zorunları onu daima ötesine iteliyor. Doğayı korumanın sınırlarını sürekli ihlal etmeden, israfın ve tahribatın sınırlarını sürekli genişletmeksizin sermaye birikimi olmaz.

Kapitalizm genişleyerek toplumsal yaşamın ve doğal çevrenin tüm alanlarına yayılıp derinlemesine nüfuz ettikçe, ne kadar çabalasak da çelişkilerini kontrol etmeye gücümüz yetmiyor. İnsancıl, gerçekten demokratik ve ekolojik olarak sürdürülebilir bir kapitalizm kurma umudunun gerçekçi olmadığı giderek berraklaşıyor. Ama öyle bir kapitalizm seçeneği olmasa da, gerçek alternatif seçenek olarak sosyalizm var.

Dizin

Afrika 41, 43, 91, 165, 169, 175
Alman İdeolojisi 48
Amerika 41, 43, 91, 129, 130, 132, 134, 166, 169, 170, 171, 174, 176, 177, 178, 181, 183
Anderson, Perry 32, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 67, 70, 76, 77, 78, 81, 83, 187
Asya 11, 43, 91, 165, 175, 187
Avrupa 8, 13, 27, 29-33, 35, 38-46, 51, 54, 57, 63, 64, 65, 67, 70, 79, 84, 85, 89, 91, 93-99, 101, 104-110, 115, 116, 126, 134, 144, 147, 148, 150, 152-156, 161, 163-170, 174, 187, 188, 190, 192-198, 210, 211, 218

Berman, Marshall 208, 209
Bois, Guy 64, 69, 70
Braudel, Femand 29
Brenner, Robert 9, 30, 48, 54, 61, 62, 64-78, 80, 81, 98, 104, 116, 120, 122

Cobbett, William 147
Cromwell, Oliver 132, 171, 173, 174, 181

Davies, Sir John 179, 180, 182, 183, 184
Dobb, Maurice 50-55, 66, 68, 77

Frank, Andre Gunder 54, 166
Fransa 8, 33, 60, 67, 71-74, 76, 78, 82, 89, 94, 95, 102, 108, 109, 113, 115, 117, 120-123, 126, 134, 135, 138-140, 147, 150, 151, 155, 170, 171, 184, 190, 191, 193, 194, 197, 205, 206, 210, 211

Harvey, David 208, 214
Hilton, R. H. 51, 52, 54, 55, 56, 64, 66, 68, 69, 70, 98, 119

İngiliz Devrimi 76, 78, 139, 140
İngiltere 8, 26, 33, 37-39, 50, 56, 57, 61-63, 65-68, 71-74, 76, 78, 79, 82, 83, 91, 99, 101-104, 106, 109, 110, 111, 115-118, 120-127, 129, 132-138, 140, 143-157, 159-161, 163, 165, 168, 171-174, 176, 177-183, 185, 188, 192-197, 202, 203, 210, 211, 217, 220
İrlanda 8, 115, 132, 170-175, 178, 179-184, 196
İspanya 61, 115, 147, 166, 168-171
İtalya 32, 40, 53, 56, 61, 89, 102, 103, 147, 209

Kapital 26, 48
Komünist Manifesto 48

Ladurie, Le Roy 64, 69, 70
Locke, John 8, 124, 127-134, 176-180, 182, 183, 185, 211

Mann, Michael 33, 67
Marx, Karl 17, 26, 44, 48-50, 53, 56, 61, 62, 70, 77, 81, 82, 94, 99, 112, 148
McNally, David 211, 220
Merrington, John 119, 120
More, Thomas 126, 182, 189

Petty, William 131, 132, 181-184
Pirenne, Henri 24, 25, 30, 51, 53, 54
Polanyi, Karl 34,-37, 39, 40, 122, 153, 162

Rousseau, Jean Jacques 209

Salisbury Kontu 179
Shaftesbury Kontu 124, 132, 134, 178
Smith, Adam 23, 34, 35, 48, 54, 84, 91, 189
Sweezy, Paul 50-57, 66, 68

Thompson, E. P. 80-84, 128

Wallerstein, Immanuel 31, 54, 187
Weber, Max 29, 30, 204, 205, 211, 214, 215
Winthrop, John 178, 182

Çağdaş Marksist düşüncenin en önemli temsilcilerinden biri olan ve postmarksizm, postmodernizm gibi eğilimlere karşı sınıf perspektifinin altını çizen Ellen Meiksins Wood'u 2016 yılında kaybettik. Bu üretken yazarın kaleme aldığı yapıtları mümkün olduğunca kapsamlı bir biçimde Türkiyeli okurların dikkatine sunmaya ise devam ediyoruz.

Wood'un bu özgün ve kışkırtıcı kitabı, kapitalizmin insan tabiatının doğal ve kaçınılmaz bir sonucu olmadığını hatırlatıyor bize. Aynı zamanda asırlardır süren ticari ilişkilerin basit bir uzantısı olmadığını da gösteriyor.

Onun yerine, kapitalizmin, son derece özgün tarihsel koşulların geç kalmış ve belli bir yere sıkışmış bir ürünü olduğunu anlatıyor; toplumsal ilişkilerde ve insanın doğayla etkileşiminde büyük dönüşümler gerektirdiğini ortaya koyuyor.

"Kapitalizm olarak bildiğimiz bu dinamik iktisadi sistem, nasıl oldu da feodal Avrupa'nın köylüleri ve derebeyleri arasından çıkıp gelişebildi?" sorusunun peşine düşen Wood, kitabının sonlarına doğru emperyalizme, küreselleşme ve ulus-devlet tartışmalarına, ekolojik yıkım ve mevcut tarım krizine kadar uzanıyor.

"Kapitalizmin Kökeni 'Hah, işte bu!' denen uğraklardan biri. Wood son derece titiz ve hayal gücü kuvvetli bir düşünür; Marksist siyaset kuramına yeni bir soluk getiren ve onun birçok düzeyde birden –tarihsel, kuramsal, siyasal– sözünü söylemesini sağlayan biri."
– **Corey Robin, *Jacobin***

"Olağanüstü bir akademik yapıt."
– **Michael Perelman, *Choice***

28 TL. KDV'den muaftır

ISBN 978-605-172-417-1

Yordam Kitap
YordamKitap YordamKitap YordamKitap